

COLLOQUIA RUSSICA

tom 1

RUŚ ŚREDNIOWIECZNA A SĄSIEDZI

(IX – POŁOWA XIII WIEKU)

materiały pokonferencyjne
z międzynarodowej konferencji naukowej
Kraków, 24–26 listopada 2010 r.

pod redakcją Vitaliya Nagirnego

Kraków 2011

Redaktor naukowy:
dr Vitaliy Nagirnyy

Recenzent:
prof. Leontiy Voytovych

Korekta i tłumaczenie:
*Magdalena Frączek, Paweł Glinka, Halina Postawska (Галина Пославська),
Engienij Siergiejev (Евгений Сергеев), Julia Wierc (Юлия Верц)*

Skład i łamanie:
Emilia Osowska

Projekt graficzny okładki:
Barbara Żurek

Redakcja nie ponosi odpowiedzialności za treść zamieszczonych tekstów.
Kopiowanie i przedruk bez pisemnej zgody Redakcji zabronione.

© Copyright by Uniwersytet Jagielloński
Kraków 2011

ISSN 2083-9251

Adres Redakcji:

Koło Naukowe Historyków Studentów UJ
Ul. Gołębia 13, p. 21
31-007 Kraków

Druk:

P. H. U. Multikram
ul. Mławska 20 D
87-500 Rypin

pis treści

Wstęp	5
Lista uczestników konferencji	8
Słowo powitalne dr. hab. Stanisława A. Sroki prof. UJ, Dyrektora Instytutu Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego	10
Słowo powitalne Vitalija Maksymenki, Konsula Generalnego Republiki Ukrainiekiej w Krakowie	11
Słowo powitalne Michała Szota, prezesa Koła Naukowego Historyków Studentów Uniwersytetu Jagiellońskiego	13

Część I. Referaty

Katarzyna Stasińska, <i>Skandynawskie ozdoby kobiece na terenie Rusi Kijowskiej</i>	17
Назарий Зубашевский, <i>Русское „молодь” и скандинавская „вейцла”: сравнительный аспект</i>	23
Андрій Павлюк, <i>Византийский фактор в русско-германских отношениях времен княгини Ольги и Оттона I</i>	31
Сергей Дубчак, <i>Католическая Церковь и Русь в X – начале XII вв.: религиозный аспект</i>	37
Ewelina Lilia Polańska, <i>Św. Jacek i dominikanie w Kijowie – między prawdą historyczną a legendą</i>	43
Марьяна Курин, <i>Папская дипломатия и Юго-Западная Русь в XIII в.: цели, перспективы, результат</i>	49
Adrian Jusupović, <i>Palatinus-dworski. Wpływ dworu węgierskiego na terminologię urzędniczą Rusi Halicko-Włodzimierskiej</i>	57
Zuzana Orságová, <i>Russian-Polish-Hungarian relations in regard to the dynastical politics of Bela IV</i>	63
Andrii Zhyvachivskiy, <i>Ludy turkijjskie na służbie książąt Rusi Południowej</i>	69
Ирина Тымар, <i>Война и мир в системе русско-половецких отношений конца XI – первой половины XIII в.: особенности и закономерности</i>	74
Сергей Козловский, <i>Средневековая Русь и кочевники Северного Причерноморья в IX – середине XIII в.в.: внешнеполитические и социально-экономические аспекты</i>	80
Adam Mesiarkin, <i>Wpływ wojennych elit na tworzenie politycznej tożsamości wczesnośredniowiecznej Rusi i państw środkowej Europy</i>	89

Мария Боднарчук, <i>Положение женщин на Руси: влияние византийского права</i>	95
Konrad Lewek, <i>Wpływy obcych kręgów kulturowych na ubiór męski wczesnośredniowieczny na Rusi</i>	100
Иванна Папа, <i>Древнерусские скоморохи в контексте европейской культуры странствующих музыкантов-артистов</i>	108
Monika Kamińska, <i>Pionierzy archeologii Kijowa</i>	117
Marek Wojnar, <i>Wschód i Zachód, zbanienie z groźbą zagłady – dzieje Rusi Kijowskiej w interpretacji Lwa Gumilowa</i>	121

Część II. Wykłady

Leontiy Voytovych, <i>Rus' a Bizancjum w XI–XIII wieku</i>	131
Dariusz Dąbrowski, <i>Kilka uwag o potrzebie badania dziejów Rusi</i>	141
Martin Homza, <i>Pogranicze rusko-polsko-węgierskie: miejsce północno-słowackich komitatów Królestwa Węgierskiego w północno-wschodniej polityce Arpadów do połowy XIII wieku</i>	153

Część III. Debaty

Debata <i>Rus' średniowieczna w stosunkach międzynarodowych</i> z udziałem dr. hab. Dariusza Dąbrowskiego i dr. Myroslava Voloshchuka	165
Informacja o autorach	171

stęp

Drogi Czytelniku, przed Tobą pierwszy tom z serii *Colloquia Russica*. Zawiera on materiały Międzynarodowej Konferencji Naukowej *Rus średniowieczna a sąsiedzi (IX – połowa XIII wieku)*, która odbyła się w dniach 24–26 listopada 2010 roku w Instytucie Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego. Była to pierwsza z serii corocznych konferencji *Colloquia Russica* poświęconych dziejom średniowiecznej Rusi.

Idea organizacji konferencji *Rus średniowieczna a sąsiedzi (IX – połowa XIII wieku)* pojawiła się w środowisku studentów Instytutu Historii i Instytutu Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego. Jej autorami są Marcin Kumiega, Łukasz Skowronek oraz Konrad Lewek. Ze względu na wieloletnie zainteresowanie historią Rusi, chętnie przyjąłem propozycję objęcia opieką naukową planowanej konferencji. W trakcie gorących dyskusji wykrystalizowały się cele, zasady uczestnictwa i formy przeprowadzenia tego przedsięwzięcia (połączenie paneli referatowych, wykładów otwartych polskich i zagranicznych profesorów oraz debat naukowych), zakres chronologiczny (od początku ekspansji Normanów we Wschodniej Europie do najazdu Mongołów) i tematyczny (kontakty z cywilizacją bizantyjską oraz Zachodem, ludami stepu i Normanami), języki konferencyjne (polski, rosyjski, angielski) oraz skład uczestników.

Udział w konferencji wzięło 27 studentów oraz doktorantów z Polski (Kraków, Warszawa, Wrocław, Lublin), Ukrainy (Iwano-Frankiwnsk, Lwów), Litwy (Kowno) i Słowacji (Bratysława). Mieliśmy zaszczyt gościć profesorów Uniwersytetu Jagiellońskiego: Małgorzatę Smorąg-Różycką, Macieja Salamona i Krzysztofa Stopkę, profesora Dariusza Dąbrowskiego z Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, profesora Martina Homzę z Uniwersytetu Komeńskiego w Baratsławie, profesora Leontija Wojtowycza z Uniwersytetu Iwana Franki we Lwowie i doktora Myrosława Wołoszczuka z Uniwersytetu Wasyla Stefanyka w Iwano-Frankiwnsku. W trakcie konferencji odbywały się zarówno panele referatowe z piętnastominutowymi dyskusjami po każdym panelu, jak i wykłady otwarte profesora Leontija Wojtowycza, profesora Martina Homzy i profesora Dariusza Dąbrowskiego oraz dwie debaty naukowe.

Nadzwyczaj twórcza i miła atmosfera, w której odbywała się konferencja oraz wysoka ocena, jaką uzyskala ona w oczach uczestników i gości¹, a także aktywne wsparcie osób z innych polskich i zagranicznych ośrodków naukowych (m.in. profesora Dariusza Dąbrowskiego, doktora Adriana Jusupowicza, doktora Myrosława Wołoszczuka), spowodowały, że organi-

¹ Zob.: M. Kumiega, *Rus średniowieczna pokonferencyjnie*, „Societas Historicorum”, 2010–2011, 38–39 (11–12), s. 33–34; A. Mesiarkin, *Medzinárodná konferencia Stredoveká Rus a susedia (IX. – pol. XIII stor.)*, „Historia Nova”, 1, 2010, 2, s. 174–176; М. Курієн, А. Павлюк, І. Тимар, „Colloquia Russica”. *Краківські етюди*, „Студентські історичні зошити”, 2, 2011, s. 119.

zatorzy zdecydowali się przekształcić jednorazową konferencję w całą serię corocznych debat naukowych poświęconych różnym zagadnieniom historii średniowiecznej Rusi. Stopniowo wykrystalizowały się cele, zasady uczestnictwa i formy przeprowadzania konferencji, ich częstotliwość, zakres tematyczny i chronologiczny, który został rozszerzony do końca XVI wieku. Głównym celem całego projektu stało się zainteresowanie badaniami nad dziejami średniowiecznej Rusi młodych naukowców z Polski oraz innych krajów europejskich. Konferencje mają także przysłużyć się do wymiany doświadczeń i wiedzy między różnymi pokoleniami badaczy: studentami, absolwentami, doktorantami, doktorami oraz samodzielnymi pracownikami naukowymi, zajmującymi się omawianą tematyką. Z inicjatywy doktora Adriana Jusupowicza projekt otrzymał nazwę *Colloquia Russica*.

Zaangażowanie zagranicznych partnerów spowodowało rozszerzenie projektu o inne ośrodki naukowe tak polskie, jak i zagraniczne. Konkretnym wynikiem podjętych działań stała się organizacja drugiej konferencji z serii *Colloquia Russica* pt.: *Галицько-Волинська Русь у міжнародних відносинах (XI–XIV ст)*, czyli *Rus' halicko-wołyńska na tle stosunków międzynarodowych (XIX–IV w.)*, która odbędzie się w Iwano-Frankiwsku w dniach 20–22 listopada 2011 roku. Gospodarzem trzeciej konferencji pt.: *Rus' w epoce najeżdów mongolskich (1223–1480)* w listopadzie 2012 roku będą natomiast Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk i Uniwersytet Warszawski.

Mam wielką nadzieję, że organizacja takich konferencji przyczyni się do wzrostu zainteresowania dziejami średniowiecznej Rusi w środowisku młodych badaczy i stanie się płaszczyzną komunikacji między przedstawicielami różnych państw oraz ośrodków naukowych.

***

Niniejszy tom składa się z trzech części: wybranych referatów studentów i doktorantów, opatrzonych streszczeniami w trzech językach konferencyjnych; streszczeń wykładów w językach polskim, rosyjskim i angielskim; stenogramu jednej z dwóch debat naukowych². Kolegium redakcyjne zdecydowało się także zamieścić w części wstępnej listę uczestników konferencji oraz słowo powitalne wygłoszone podczas inauguracji przez Dyrektora Instytutu Historii UJ, Konsula Generalnego Republiki Ukrainiejskiej w Krakowie i Prezesa Kola Naukowego Historyków Studentów UJ. Publikację zamyka informacja o autorach.

***

Na zakończenie chciałbym wyrazić swoją wdzięczność wszystkim tym, którzy przyczynili się do organizacji konferencji *Rus' średniowieczna a sąsiedzi (IX – połowa XIII wieku)* i stworzenia niniejszego opracowania.

Przed wszystkim serdecznie dziękuję studentom, którzy byli inicjatorami zorganizowania konferencji – Marcinowi Kumiędze, Łukaszowi Skowronkowi i Konradowi Lewekowi. Za pomoc w sprawach organizacyjnych, przygotowaniu projektów graficznych i tłumaczeniu

abstraktów chcę serdecznie podziękować studentom Uniwersytetu Jagiellońskiego: Julii Halickiej, Dominikowi Kadzikowi, Marcinowi Kiszce, Irinie Klimowej, Pawłowi Mączce, Joannie Mendyk, Tomaszowi Prenzynie, Robertowi Rogali, Michałowi Szotowi i Eugenii Wareckiej oraz grafikom Justynie Sosfie i Danielowi Szymonowyczowi.

Konferencja nie odbyłaby się bez wsparcia finansowego Dyrektora Instytutu Historii UJ, dr. hab. Stanisława A. Sroki, Rady Kół Naukowych UJ, Fundacji Kochanowskiego, Fundacji Bratniak i Wydawnictwa „Jagiellonica”. W imieniu organizatorów konferencji składam im serdecznie podziękowania.

Na osobne i gorące podziękowania zasługują osoby, które pracowały nad wydaniem niniejszego zbioru materiałów pokonferencyjnych. Są wśród nich: Emilia Osowska, Paweł Glinka, Barbara Żurek i mgr Magdalena Frączek z Uniwersytetu Jagiellońskiego oraz mgr Halina Posławska (Галина Пославська) z Przykarpackiego Uniwersytetu Narodowego imienia Wasyla Stefanyka w Iwano-Frankiwsku, Eugenij Siergiejew (Евгений Сергеев) i Julia Wierc (Юлия Верц) z Uniwersytetu Państwowego w Pietrozawodsku.

Wydanie drukiem niniejszego zbioru studiów było możliwe dzięki pomocy finansowej Instytutu Historii i Rady Kół Naukowych Uniwersytetu Jagiellońskiego – za co w imieniu kolegium redakcyjnego wyrażam im swoją ogromną wdzięczność.

Vitaliy Nagirnyy

ista uczestników konferencji

Batsula Vitaliy, Uniwersytet Jagielloński

Bodnarchuk Maria (Боднарчук Марія), Uniwersytet Iwana Franki we Lwowie

Dąbrowski Dariusz, dr hab., prof. UKW, Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

Dubchak Sergii (Дубчак Сергій), Uniwersytet Wasyla Stefanyka w Iwano-Frankiwsku

Gogola Matej, mgr, Uniwersytet Komeńskiego w Bratysławie

Halicka Julia, mgr, Uniwersytet Jagielloński

Hanus Kasper Jan, Uniwersytet Jagielloński

Homza Martin, prof., Uniwersytet Komeńskiego w Bratysławie

Jankauskas Vytautas, mgr, Uniwersytet Witolda Wielkiego w Kownie, Kolegium Wileńskie

Jusupović Adrian, mgr, Uniwersytet Warszawski

Kadzik Dominik, Uniwersytet Jagielloński

Kamińska Monika, Uniwersytet Jagielloński

Kiszka Marcin, Uniwersytet Jagielloński

Kozlovskyy Serhiy (Козловський Сергій), mgr, Uniwersytet Iwana Franki we Lwowie

Kumięga Marcin, Uniwersytet Jagielloński

Kurin Mariana (Курін Мар'яна), Uniwersytet Wasyla Stefanyka w Iwano-Frankiwsku

Lewek Konrad, Uniwersytet Jagielloński

Lewicki Paweł, Uniwersytet Jagielloński

Maksymenko Vitaliy (Максименко Віталій), Konsul Generalny Republiki Ukrainkiej w Krakowie

Mendyk Joanna, Uniwersytet Jagielloński

Mesiarkin Adam, mgr, Uniwersytet Komeńskiego w Bratysławie

Nagirnyy Vitaliy, dr, Uniwersytet Jagielloński

Orságová Zuzana, mgr, Uniwersytet Komeńskiego w Bratysławie

Papa Ivanna (Папа Іванна), mgr, Uniwersytet Iwana Franki we Lwowie

Pavliuk Andriy (Павлюк Андрій), Uniwersytet Wasyla Stefanyka w Iwano-Frankiwsku

Polańska Ewelina Lilia, mgr, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

Prenzyna Tomasz, Uniwersytet Jagielloński

Proc Bartłomiej, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

Salamon Maciej, prof., Uniwersytet Jagielloński

Šedvydis Laurynas, Uniwersytet Witolda Wielkiego w Kownie

Skowronek Łukasz, Uniwersytet Jagielloński

-
- Smorąg-Różycka Małgorzata, dr. hab., Uniwersytet Jagielloński
- Sroka Stanisław A., dr. hab., prof. UJ, Dyrektor Instytutu Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego
- Stasińska Katarzyna, Uniwersytet Wrocławski
- Stopka Krzysztof, dr. hab., prof. UJ, Uniwersytet Jagielloński
- Szot Michał, Prezes Koła Naukowego Historyków Studentów, Uniwersytet Jagielloński
- Tymar Iryna (Тимар Ірина), Uniwersytet Wasyla Stefanyka w Iwano-Frankiwsku
- Voloshchuk Myroslav (Волощук Мирослав), dr, Uniwersytet Wasyla Stefanyka w Iwano-Frankiwsku
- Voytovych Leontiy (Войтович Леонтій), prof., dr. hab., Uniwersytet Iwana Franki we Lwowie
- Wojnar Marek, mgr, Uniwersytet Jagielloński
- Zhyvachivskiy Andrii, mgr, Studium Europy Wschodniej, Uniwersytet Warszawski
- Zubashevskiy Nazariy (Зубашевський Назарій), mgr, Uniwersytet Iwana Franki we Lwowie

łowo powitalne Dyrektora Instytutu Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego prof. Stanisława A. Sroki

Szanowni Państwo!

Mam zaszczyt otworzyć konferencję naukową *Rus' średniowieczna a sąsiedzi*, organizowaną przez Koło Naukowe Historyków Studentów UJ. Cieszę się, że studencka aktywność przejawia się również w organizowaniu licznych spotkań naukowych i to takich o międzynarodowym wymiarze. Napawa mnie wielkim optymizmem fakt, że pomimo licznych obowiązków dydaktycznych, studenci znajdują czas na stawianie pierwszych kroków w trudnym rzemiośle nauki.

Dzisiejsza konferencja wpisuje się w nowy model organizowanych przez studentów spotkań naukowych. Mam na myśli udział w niej zarówno studentów, doktorantów, jak i znanych już badaczy. Ci profesjonalni historycy, zaproszeni do dyskusji w panelach, służyć będą swoim doświadczeniem i wiedzą. Na podkreślenie zasługuje również międzynarodowy charakter dzisiejszego spotkania. Oprócz studentów z Polski, biorą w nim udział studenci i młodzi badacze z Ukrainy, Słowacji i Litwy. Sesja ta ma zatem środkowoeuropejski charakter.

Szanowni Państwo! Życzę, aby te najbliższe trzy dni były dla Was czasem burzliwych debat i wymiany poglądów, ale też okazją do nawiązania naukowych znajomości. Pamiętajcie też, że jesteście w Krakowie, który czeka na Was nie tylko z licznymi zabytkami, ale też z ogromną liczbą restauracji, kawiarenek i pubów, w których również można prowadzić zażarte dyskusje. Owocnych obrad!

*dr hab. Stanisław A. Sroka, prof. UJ
dyrektor Instytutu Historii UJ*

łowo powitalne Konsula Generalnego Republiki Ukraińskiej w Krakowie Vitalija Maksymenko

Drodzy uczestnicy konferencji!

Przede wszystkim chcę serdecznie podziękować za zaproszenie. Jest mi niezwykle miło wziąć udział w otwarciu konferencji poświęconej Rusi średniowiecznej, gdyż ta tematyka ma bezpośredni związek z historią Ukrainy – państwa, które mam zaszczyt reprezentować.

Ponieważ widzę na sali liczne grono studentów, doktorantów i naukowców z Ukrainy, to pozwolę sobie przemawiać jednocześnie w dwóch językach – polskim i ukraińskim.

Witam serdecznie wszystkich gości konferencji: studentów, doktorantów i pracowników naukowych Uniwersytetu Jagiellońskiego oraz innych uczelni polskich; moich rodaków ze Lwowa i Iwano-Frankiwska; gości ze Słowacji i Litwy.

Zaproponowana przez organizatorów tematyka konferencji jest niezwykle ciekawa. Ruś Kijowska była jednym z największych państw europejskich w okresie średniowiecza, które podtrzymywało aktywne kontakty nie tylko z najbliższymi sąsiadami, ale również z takimi ważnymi centrami politycznymi jak: Bizancjum, Święte Cesarstwo, królestwo francuskie czy Stolica Apostolska. Polityka zagraniczna, kontakty handlowe i kulturalne Rusi miały bardzo szeroki zakres i sięgały ludów koczowniczych na Wschodzie, Francji i Irlandii na Zachodzie, skandynawskich organizmów państwowych na Północy oraz Bizancjum i państw arabskich na Południu. Bardzo ważne jest, że organizatorzy nie ograniczyli się jedynie do kontaktów politycznych, ale zastosowali podejście interdyscyplinarne w celu zbadania miejsca, jakie zajmowała Ruś w średniowiecznej Europie.

Chcę podkreślić też nowatorski charakter projektu. Po raz pierwszy mam okazję uczestniczyć w konferencji, w której udział biorą zarówno studenci, doktoranci jak i pracownicy naukowcy; gdzie rozsądnie połączono panele referatowe, debaty, wykłady otwarte i prezentacje prac naukowych.

Mam nadzieję, że konferencja spowoduje wzrost zainteresowania wśród młodych badaczy dziejami Rusi średniowiecznej i stanie się fundamentem dla aktywnej wymiany informacji między różnymi pokoleniami badaczy oraz przedstawicielami różnych szkół naukowych. Życzę Wam wszystkim udanych wystąpień, owocnych obrad, zawarcia miłych znajomości i najlepszych wspomnień o tej konferencji!

Vitalij Maksymenko
Konsul Generalny
Republiki Ukraińskiej w Krakowie

Нривітальне слово Генерального Консула України в Кракові Віталія Максименка Шановні учасники конференції

Насамперед я хочу щиро подякувати за запрошення. Мені надзвичайно приємно взяти участь у відкритті конференції, присвяченої історії середньовічної Русі, оскільки дана тематика безпосередньо пов'язана з історією України – держави, яку я маю честь представляти.

Оскільки я бачу в цьому залі численну делегацію українських студентів, аспірантів і викладачів, то дозволю собі виступити двома мовами – польською і українською.

Я щиро вітаю учасників конференції: студентів, аспірантів і викладачів Ягеллонського університету та інших польських вищих навчальних закладів; моїх земляків зі Львова й Івано-Франківська; гостей зі Словаччини та Литви. Одразу відчувається, що в цьому залі зібралось солідне міжнародне товариство, яке щиро зацікавлене історією середньовічної Русі.

Запропонована організаторами тематика конференції надзвичайно цікава. Київська Русь була однією з найбільших держав середньовічної Європи, яка підтримувала активні контакти не тільки з найближчими сусідами, але й з такими важливими політичними центрами, як Візантійська та Священна Римська імперія, Французьке королівство, Апостольська Столиця. Зовнішня політика, торговельні й культурні зв'язки Русі охоплювали надзвичайно великий регіон – від кочових племен Великого Степу на сході до Франції та Ірландії на заході, від скандинавських держав на півночі до Візантійської імперії й арабських держав на півдні. Важливо, що організатори не обмежились дослідженням тільки зовнішньополітичних аспектів, але застосували комплексний підхід до вивчення місця Русі в середньовічному світі.

Хочеться відмітити також новаторський характер проекту. Я вперше маю можливість бути учасником конференції, у якій беруть участь як студенти і аспіранти так і наукові працівники, де органічно поєднано доповіді, круглі столи, відкриті лекції і презентації наукових праць.

Я щиро сподіваюся, що конференція викличе зацікавлення історією середньовічної Русі в середовищі молодих дослідників та буде служити фундаментом для активного обміну інформацією між різними поколіннями істориків та представниками різних наукових шкіл. Я бажаю Вам вдалих виступів, гарячих дискусій, цікавих знайомств і рисмних спогадів про цю конференцію!

Віталій Максименко
Генеральний Консул України в Кракові

łowo powitalne Prezesa Koła Naukowego Historyków Studentów UJ

Profesor Zenon Piech, opiekun Koła Naukowego Historyków Studentów UJ, nie mógł być dziś z nami z powodu wyjazdu służbowego, dlatego też mnie, jako Prezesowi Koła Historyków, przypadł w udziale zaszczyt otwarcia konferencji i powitania szanownych gości.

Witam przeto przybyłych często z dalekich stron:

- Pana Vitalija Maksymenko, Konsula Generalnego Republiki Ukrainiejskiej w Krakowie;
- Prof. Andrzeja Banacha, Dziekana Wydziału Historycznego;
- Prof. Małgorzatę Smorąg - Różycką, Prodziekana Wydziału Historycznego UJ;
- Prof. Stanisława Srokę, Dyrektora Instytutu Historii UJ;
- Prof. Leontija Wojtowycza, z Uniwersytetu im. Iwana Franki we Lwowie;
- Prof. Martina Homzę, z Uniwersytetu Komeńskiego w Bratysławie;
- Prof. Dariusza Dąbrowskiego, z Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy;
- Prof. Macieja Salamona, z Uniwersytetu Jagiellońskiego;
- Prof. Krzysztofa Stopkę, z Uniwersytetu Jagiellońskiego;
- Dr. Mirosława Wołoszczuka, z Uniwersytetu im. Wasyla Stefanyka w Iwano-Frankiwsku;
- Dr. Vitalija Nagirnego, z Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Witam prelegentów, studentów polskich i zagranicznych, którzy licznie zaszczytili nas swoją obecnością.

Szanowni Państwo, studenci Uniwersytetu Jagiellońskiego organizują wiele konferencji naukowych. Wśród nich na pewno wyróżnia się Koło Naukowe Historyków, które poszczycić się może dużą liczbą przeprowadzonych projektów. Dlatego też cieszę, że iż mogę powitać Państwa na tej wyjątkowej konferencji.

Dlaczego wyjątkowej? Większość konferencji organizowanych przez studentów dotyczy bardzo ogólnej tematyki: starożytności, średniowiecza, dyplomacji, polskich stosunków międzynarodowych. Rzadko się zdarza, by tematyka konferencji studenckiej dotyczyła tak

wąskiego, prawdziwie naukowego zagadnienia. Konferencja, którą dzisiaj inaugurujemy jest wyjątkowa, bo dotyczy dawnych dziejów jednego państwa postrzeganych w perspektywie kontaktów zewnętrznych. Takiej organizacji nie powstydziła by się nawet Polska Akademia Nauk. Zaś fakt, że pod rozważania poddana zostanie historia średniowiecza, stanowiąca poniekąd kwintesencję naszego zawodu, cieszy mnie podwójnie.

Jednakże konferencje to nie tylko wykłady i referaty naukowe, przecież wiedzę tu prezentowaną można równie dobrze uzyskać na podstawie monografii. Podczas konferencji równie istotny co referaty jest kontakt z innymi, podobnymi sobie pasjonatami, młodymi naukowcami. I na tym polu Państwa inicjatywa się ogromnie wyróżnia. Dawno bowiem nie mieliśmy w naszym Kole przedsięwzięcia międzynarodowego na tak dużą skalę: gościmy uczestników z trzech krajów sąsiednich, których referaty stanowią niemal połowę wszystkich zgłoszonych pod obrady.

Życzę Wam zatem owocnych rozmów, a także zawarcia serdecznych znajomości, czy to przy stole konferencyjnym podczas obrad, czy wieczorem – przy innym już stoliku.

Michał Szot
Prezes KNHS UJ

REVEREND

KOBIECA BIŻUTERIA SKANDYNAWSKA NA RUSI

Skandynawska biżuteria kobieca stanowi ważną wskazówkę dotyczącą osadnictwa Skandynawów na Rusi od połowy IX do końca X wieku. Tereny te przyciągały przybyszów ze względu na bogate zasoby naturalne oraz położenie na szlaku handlowym, prowadzącym do krajów islamskich. Wyróżniającymi się ośrodkami skandynawskiego osadnictwa były: Stara Ładoga, Riurikowo Gorodiszcze i Gniezdowo. Pośród wielu artefaktów znaleziono tam ozdoby charakterystyczne dla skandynawskich kobiet: brosze owalne, zapinki równoramienne, zapinki okrągłe, paciorki szklane i srebrne oraz zawieszki, która przedstawia idącą postać kobiecą. Ich liczba świadczy o obecności na Rusi Skandynawek, które zachowały swoją odrębność etniczną.

Biżuteria kobiet żyjących w Skandynawii w czasach zwanych umownie epoką Wikingów (ok. 800 r. – koniec II połowy XI w.)¹ stanowi ważne i interesujące zagadnienie. Skandynawskie złotnictwo charakteryzowało się mnogością form właściwych wyłącznie lub niemal wyłącznie kobietom. Formy te mogą stanowić przedmiot badań na wielu płaszczyznach: od analizy gustów estetycznych czy stylów w sztuce po badania nad strukturą społeczną osad. Na świeżo zasiedlanych terenach natomiast są ważnym świadectwem dotyczącym osadnictwa – jak na przykład na terenie Rusi Kijowskiej. W niniejszym artykule omówię ozdoby pochodzące z trzech największych ośrodków osadnictwa Skandynawów: Starej Ładogi, Riurikowego Gorodiszcza i Gniezdowa.

Kontakty pomiędzy Skandynawami a ludami zamieszkującymi Europę Wschodnią, zaczęły się na długo przed czasem nazywanym umownie epoką Wikingów. Jednak tuż przed początkiem tego okresu więzi o charakterze handlowym znacznie się wzmocniły. Ten rejon Europy przyciągał Skandynawów atrakcyjnymi zasobami naturalnymi, przede wszystkim wysokiej jakości futrami, na które zapotrzebowanie nie malało od czasów rzymskich, a w epoce Wikingów znacznie wzrosło². Ruś była atrakcyjna także ze względu na srebro pochodzące z krajów islamskich, które w tym okresie było istotną podporą zarówno skandynawskiej, jak i ruskiej gospodarki³.

1 Datowanie za: E. Roesdahl, *Historia Wikingów*, t. F. Jaszuński, Gdańsk 1996, s. 13.

2 W. Duczko, *Ruś Wikingów*, t. N. Kreczmar, Warszawa 2007, s. 10.

3 E. Roesdahl, *op. cit.*, s. 242.

Nie wszyscy, którzy wybierali się w podróż na Wschód, docierali do celu. Pewien żeglarz, którego historię znamy z kamienia runicznego, stracił życie razem z niemal całą swoją załogą (ocalały tylko 3 osoby), gdy jego statek zatonął w jednym ze wschodnich jezior⁴. O tych, którym się poszczęściło, świadczy chociażby napis runiczny wyryty w kamieniu nieopodal farmy w Veda, w szwedzkiej Upplandii: „Thorstein postawił ten kamień aby uczcić pamięć swojego syna Ærinmunda. Kupił on tę farmę i zarobił pieniądze w Gardar na wschodzie”⁵.

Skandynawów na Ruś przyciągała nie tylko możliwość zarobienia pieniędzy, ale także dostępność ziemi pod uprawę⁶. W pewnym momencie Skandynawowie zaczęli wraz z rodzinami osiadać na ziemiach ruskich na stałe. Prawdopodobnie pierwszym miejscem osadnictwa były ziemie nad jeziorem Ładoga, a zwłaszcza osada o tej samej nazwie. Założono ją w połowie VIII wieku, lecz przez pierwsze sto lat stanowiła raczej kupiecką bazę wypadową. W połowie IX wieku nastąpił jej aktywny rozwój, spowodowany intensyfikacją handlu ze Wschodem⁷. W tym czasie Ładoga została rozbudowana, a pod koniec IX wieku powstały kamienna forteca na wzgórzu oraz tzw. duży dom. Wówczas też pojawiają się pierwsze znaleziska biżuterii kobiecej, m.in. brosza owalna typu P 44⁸.

Brosze owalne zwane również żółwiowymi są najbardziej znaną, wręcz ikoniczną ozdobą kobiet w Skandynawii za czasów Wikingów. Miały one około 10–12 cm długości, zdobiono je motywami zoomorficznymi oraz plecionkami⁹. Wykonywane były techniką odlewu, najczęściej z brązu lub srebra¹⁰. Noszono je zawsze parami, a pełniły one funkcję nie tylko ozdobną, lecz także praktyczną – umożliwiały spinanie ramiączek sukni wierzchniej. Przyszyte z tyłu sukni pętle przerzucano nad ramionami i spinano za pomocą brosz z mniejszymi pętelkami umieszczonymi z przodu sukni¹¹. Właścicielki brosz często przymocowywały do nich także wiele podręcznych, przydatnych na co dzień przedmiotów. W takim uwieszonym u sukni pęku mogły się znaleźć na przykład nożyczki, igielnik, nóż, a nawet pęseta kosmetyczna¹². Biżuteria ta była popularna wśród Skandynawek nie tylko w ojczyźnie, ale również na emigracji. Z terenu dzisiejszych Rosji i Ukrainy pozyskano 187 zapinek – więcej niż z całej Europy Zachodniej¹³. W relacji Ibn Fadlana ze spotkania z ruskimi kupcami możemy przeczytać: „Każda z ich kobiet ma na piersi umocowane puzderko, czy to z żelaza czy ze srebra, z miedzi czy wreszcie ze złota, stosownie do majątku jej męża i rozmiarów tegoż [majątku]. Przy każdym puzderku jest pierścień, do którego przymocowany jest nóż, również [zawieszony] na piersiach”¹⁴. Bardzo prawdopodobne, że „puzderka” o których wspomina dyplomata, to właśnie brosze żółwiowe – wskazywałaby na to też wzmianka o przymocowanym nożu.

4 R.I. Page, *Pismo runiczne*, tł. J. Strzelczyk, Warszawa 1998, s. 53.

5 Podają za: R.I. Page, *Chronicles of the Vikings. Records, Memorials and Myths*, London 2007, s. 83, tłumaczenie z angielskiego własne. Słowo *Gardar* jest określeniem pokrewnym rosyjskiemu wyrazowi *grad, gorod* i było używane przez Skandynawów jako ogólne określenie na ruskie miasta handlowe. Szerzej o tym, zob.: R.I. Page, *Pismo runiczne*, s. 53.

6 E. Roesdahl, *op. cit.*, s. 246.

7 Rozwój osady można wiązać z intensyfikacją handlu z islamskim państwem Samanidów, zob.: *ibidem*, s. 243.

8 W. Duczko, *op. cit.*, s. 76.

9 T. Ewing, *Viking Clothing*, Stroud 2006, s. 59.

10 H. Kóčka-Krenz, *Złotnictwo skandynawskie IX–XI wieku*, Poznań 1983, s. 115.

11 J. Jesch, *Women in the Viking Age*, Woodbridge 2001, s. 15.

12 Por. np. wyposażenie grobowe z pochówku Bj.1011, zob.: T. Ewing, *op. cit.*, s. 67, rys. 42.

13 E. Roesdahl, *op. cit.*, s. 246.

14 Ibn Fadlan, *Kitab [w:] Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny*, red. M. Podlodowska-Reklewska, Wrocław 1985, s. 109.

Oprócz zapinki żółwiowej we wczesnym okresie osadnictwa skandynawskiego w Ładodze znaleziono równoramienną zapinkę typu Valsta. Ozdoba ta, podobnie jak broszki żółwiowe, wywodzi się jeszcze z epoki wędrówek ludów i przedwikingińskiego okresu Vendel. Służyła najpewniej do spinania rozcięcia przy koszuli¹⁵, lecz mogła być używana także do zapinania szali i chust lub po prostu do ozdoby¹⁶. Oprócz zapinek równoramiennych znany także inne, pełniące tę samą funkcję: kobiety skandynawskie mogły nosić także zapinki trójlistne, jęczyczkowate lub okrągłe.

Kolejnych interesujących znalezisk kobiecych ozdób w Starej Ładodze dostarczyły badania cmentarzyska o nazwie Plakun, położonego po przeciwnej stronie rzeki. Najwcześniejsze dotąd znalezione groby pochodzą z połowy IX wieku. Do tej pory odkryto 18 pochówków, ciałopalnych, przykrytych kopcami. Groby kobiet łatwo rozpoznać właśnie dzięki biżuterii – głównie paciorkom, które należały do ulubionych ozdób Skandynawek. Mogły one być dwojakiego rodzaju: ze szlachetnych metali (najczęściej srebra, rzadziej złota) – mistrzowie jubilerscy wytwarzali je ze spiralnie zwiniętego drutu, rurek lub półkul, zdobionych misternym filigranem¹⁷. Ogromną popularnością cieszyły się także te szklane. Ślady tego upodobania utrwalił na wieki Ibn Fadlan, z niemalym zgorzaniem opisując: „Za najcenniejszą ozdobę [uchodzą] u nich zielone paciorki z ceramiki, jakie bywają na statkach. Oni przesadzają w tym, kupują jeden paciorek za dirhema i niszają [z nich] naszyjniki dla swoich kobiet”¹⁸. To, co dyplomata określa jako „ceramikę”, najprawdopodobniej było wykonane ze szkła, tyle że z matowym wykończeniem. Szkło było świetnym surowcem do wyrobu paciorków najróżniejszej wielkości i kształtu. Inne materiały: bursztyn, karneol, kryształ górski – były dużo rzadsze. Często spotykano za to szklane imitacje kamieni szlachetnych. Skandynawskie kobiety nanizywały paciorki ze starannością, często układając kompozycje dobrane kształtem i kolorem. Wielobarwne sznury zawieszały na szyi lub między broszami owalnymi, czasem także naszywały je na suknie¹⁹.

W pochówku nr 17 z Ładogi odkryto grób kobiety, która została pochowana w kolii złożonej z 18 paciorków: 14 szklanych i 4 ze srebrnego drutu. Oprócz tej ozdoby grób wyposażono w metalowe łańcuszki, pierścienie, żelazny rak oraz liczne fragmenty przedmiotów o niezidentyfikowanych funkcjach. Szczególnie interesujące są dwa dzbany tzw. typu Tating, pochodzące aż z Westfalii. Te cenne naczynia oraz fakt, że kobietę pochowano godnie, paląc na stosie pogrzebowym część łodzi, świadczą o tym, że zmarła, która była jedną z pierwszych osadniczek ze Skandynawii, musiała cieszyć się dużą estymą współziomków²⁰.

W czasie, gdy Ładoga przeżywała największy rozwój, na północ od jeziora Ilmeń powstała druga osada, znana później pod nazwą Rurikowo Gorodiszcze, a nosząca pierwotnie nazwę Holmgardr. Nazwa ta została w X wieku przeniesiona na osadę założoną 2 kilometry na północ – późniejszy Nowogród. Rurikowo Gorodiszcze było dużą osadą z ufortyfikowaną rezydencją, położoną na cyplu rzeczonym. Bez wątplenia ludność zamieszkująca ten teren

15 H. Kóčka-Krenz, *op. cit.*, s. 116.

16 T. Ewing, *op. cit.*, s. 62–63.

17 H. Kóčka-Krenz, *op. cit.*, s. 129–130.

18 Ibn Fadlan, *op. cit.*, s. 109.

19 T. Ewing, *op. cit.*, s. 65–66.

20 A. В. Назаренко, *Могильник и урочище Плакун* [в:] *Средневековая Ладога. Новые археологические открытия и исследования*, под ред. А. Н. Кирпичникова, Ленинград 1985, s. 161; W. Duczko, *Ruś Wikingów*, s. 80.

była bardzo zamożna, o czym świadczą liczne znaleziska takie, jak monety, biżuteria, gry czy broń. Pierwotne pochodzenie mieszkańców można określić z dość dużą dokładnością – prawdopodobnie była to środkowa Szwecja, gdyż większość artefaktów ma swoje analogie wśród tych znalezionych w Birce²¹.

Riurikowo Gorodiszcze, w odróżnieniu od Ładogi, od początku było zamieszkiwane przez rodziny z Północy. Wśród licznie występujących przedmiotów pochodzenia skandynawskiego w osadzie pojawiają się kobiece ozdoby, a jednymi z najwcześniejszych znalezisk są zapinki równoramienne typu P 58 i owalne – typ P 37²². Typowe zapinki to jednak nie wszystko, czego Skandynawki z Riurikowego Gorodiszcza używały do ozdoby stroju i podkreślenia pozycji. Na stanowisku tym znaleziono drobną, srebrną zawieszkę przedstawiającą z profilu idącą kobietę w długiej sukni. Analogiczne ozdoby znaleziono w Birce, gdzie podczas wykopalisk prowadzonych w latach 90. XX wieku, odkryto formę do ich odlewania²³. Na terenie Rusi jest to jednak prawdziwa rzadkość.

Wszystkie znane nam figurki tego rodzaju przedstawione są w ten sam sposób – prawdopodobnie wywodzi się on z czasów kilka stuleci wcześniejszych niż epoka Wikingów, gdy cienkie, złote folie z wizerunkami spacerujących postaci były używane jako przedmioty ofiarne²⁴. Biżuteria ta przedstawia kobiety ubrane w cenne szaty, ozdobione biżuterią, starannie u fryzowane. Ujęte są one zawsze z profilu, wydają się dokądś zdążać, czasem niosą w rękach różne przedmioty (rogi do picia?). Siła tego sposobu przedstawienia była tak wielka, że niemal bez zmian przeniesiono je na inne formy wyrobów – np. na tkaninę znalezioną w pochówku łodziowym w Oseberg²⁵.

Można snuć przypuszczenia, czy artystami kierowała tylko konieczność dostosowania się do kanonów sztuki, czy też uważali wierność wzorcom za quasi-religijny obowiązek? Niemal na pewno figurki te nie były tylko zwykłymi ozdobami, lecz dawały posiadaczkom silne poczucie przynależności do określonej grupy. Właścicielka zawieszki z Gorodiszcza musiała należeć do elity i prawdopodobnie przybyła na Ruś prosto ze Szwecji, zabierając ze sobą cenny przedmiot. Możemy się tylko domyślać, jak niezwykła była historia jej życia.

Oprócz głównych osad nad rzeką Wolchow – Ładogi i Riurikowego Gorodiszcza – istniało także miejsce, które ze względu na swoje rozmiary i złożoność, było wyjątkowe. Mam na myśli aglomerację w Gniezdowie²⁶. Osada ta, usytuowana na prawym brzegu Dniepru początkowo zamieszkiwana była przez Baltów, od IX wieku także przez Słowian i Skandynawów. Przez kilka dekad przybyszom z Północy udało się zamienić niewielki początkowo ośrodek w kompleks składający się z dwóch dużych umocnionych osad, kilku wiosek i licznych cmentarzy. Był to dom dla co najmniej trzech pokoleń ludzi, którzy czuli się wciąż Skandynawami, a warsztaty rzemieślnicze produkowały dla nich na miejscu przedmioty podobne do tych, które znali ze swej pierwotnej ojczyzny. Do tej pory na terenie Gniezdowa odkryto 250 przedmiotów zidentyfikowanych jako skandynawskie. Uwagę zwraca duża licz-

21 Szerzej na temat Riurikowego Gorodiszcza, zob.: E. H. Носов, *Новгородское (Рюрикovo) городище*, Ленинград 1990.

22 W. Duczko, *op. cit.*, s. 89.

23 B. Ambrosiani, B. Erikson, *Birka – Vikingastaden*, 5, Stockholm, 1996, s. 26–27.

24 W. Duczko, *op. cit.*, s. 92.

25 Por. np. P. G. Foote, D. M. Wilson, *Wikingowie*, tł. W. Niepokólczycki, Warszawa 1975, ryc. 22; T. Ewing, *op. cit.*, s. 49, ryc. 26; s. 51, ryc. 28; s. 52, ryc. 31.

26 W. Duczko, *op. cit.*, s. 211.

ba owalnych zapinek: 53 sztuki tych ozdób plasują Gniezdowo w czołówce, obok takich dużych ośrodków okresu wikingów jak Kaupang czy Hedeby²⁷.

Pozostałości budynków skandynawskich do tej pory nie zostały odkryte, jednak bogate informacje o społeczeństwie zamieszkującym Gniezdowo dostarczają nam badania cmentarzysk. Wiele spośród grobów zawiera wyrafinowaną, ekskluzywną biżuterię, jak np. kurhan nr 16. Był to przypuszczalnie grób kobiety pełniącej ważną funkcję o charakterze religijno-społecznym (świadczy o tym m.in. znajdujące się w wyposażeniu grobowym ostrze, prawdopodobnie służące do rytualnych zabójstw). Ozdoby, które znaleziono w kurhanie to m.in. para owalnych zapinek oraz jedna okrągła wykonana z pozłacanego brązu i ozdobiona plecionkowymi wzorami z głowami zwierząt²⁸.

Okrągłe zapinki były kolejnymi ozdobami, które cieszyły się popularnością wśród wikingów, zwłaszcza w tzw. młodszej epoce wikingów (od ok. 900 r. do poł. XI w.)²⁹ – decydowały o tym nie tylko ozdobne kształty (wykonywano je ze srebra i złota, nierzadko zdobiono filigranem i granulacją), ale też praktyczne znaczenie tego elementu biżuterii – były idealne do spinania dekoltów stroju³⁰.

Gniezdowo jest miejscem, gdzie można zaobserwować próby modyfikacji tradycyjnych wzorów, o czym świadczyć może znaleziona pod kurhanem C-5 figurka zwierzęcia, prawdopodobnie fragment zapinki równoramiennej. Nie ma ona analogii na terenach skandynawskich, lecz sama zapinka równoramienna jest jak najbardziej tradycyjną ozdobą kobiecą³¹.

Okolo połowy X wieku na cmentarzysku w Gniezdowie pojawiają się groby szkieletowe. Ze 153 znanych do tej pory pochówków w 53 pogrzebano kobiety – najczęściej w sukniach wysokiej jakości, opatrzone w zestawy biżuterii. Komora pod kopcem oznaczonym jako C-198 zawierała ciało kobiety wyposażonej m.in. w parę owalnych zapinek P 51, okrągłą srebrną zapinkę, naszyjnik z 26 paciorków, 7 różnych zawieszek, wagę, grzebień, nóż, srebrną wstążkę z nakrycia głowy i woskową świeczkę. Okrągła zapinka to typ Terslev, wytwarzany w Danii za panowania Haralda Sinozębego. W wyposażeniu uwagę zwracają krzyż i świeczka – to znak, że kobieta ta była chrześcijanką. Świece i krzyże znaleziono także w kilku innych pochówkach³².

Tradycyjne ozdoby, spotykane nawet w grobach z czasów schyłku „epoki wikingów”, świadczą o tym, że osadnicy skandynawscy dość długo czuli swoją odrębność. Duży wpływ na to miały ciągle żywe kontakty z ojczyzną. Jednak wkrótce sytuacja ta uległa zmianie: niedługo po 965 roku srebro z krajów islamskich, z niewyjaśnionych jeszcze do końca przyczyn, przestało płynąć przez Rus³³. Tereny te przestały być więc atrakcyjne dla osób szukających zysku. Skandynawowie przenieśli więc swoją uwagę na inne rejony, m.in. Wielką Brytanię. Gdy nowe grupy przybyszów z Północy przestały napływać do Europy Wschodniej, ich kultura musiała ustąpić cywilizacji bizantyjskiej. Na temat tego krótkiego, lecz barwnego rozdziału w dziejach Rusi wiele nam mówią znaleziska biżuterii kobiecej. Można

27 W. Duczko, *op. cit.*, s. 134.

28 *Ibidem*, s. 140.

29 H. Kóčka-Krenz, *op. cit.*, s. 134–137.

30 T. Ewing, *op. cit.*, s. 61.

31 H. Kóčka-Krenz, *op. cit.*, s. 133.

32 W. Duczko, *op. cit.*, s. 148–149.

33 E. Roesdahl, *op. cit.*, s. 243.

przyпускzać, że Skandynawowie czuli swoją „inność” i starali się ją podkreślać. Pamięć o dalekiej ojczyźnie była wśród nich ciągle żywa, a wieści stamtąd przywozili nowi osadnicy. Przerwany strumień emigracji wiązał się jednak ze stopniowym zanikiem tożsamości i nowe pokolenia potomków dawnych osadników z Północy czuły się już zapewne „tutejszymi”.

*

Katarzyna Stasińska, *Scandinavian women's jewellery on Rus'*

Scandinavian women's jewelry is an important clue concerning the settlement of Scandinavians in Russia since mid-ninth to late tenth century. These area attracted newcomers because of the rich natural resources and location on the trade route leading to the Islamic countries. Distinctive centers of Scandinavian settlements were: Old Ladoga, Riurikovo Gorodishche and Gnezdovo. Among other artifacts there was found jewellery characteristic to Scandinavian women: oval, round, and equal-arm brooches, glass and silve beads, and a tag showing the figure of reaching woman. Great number of artifacts of such kind proves the presence of many Scandinavian women, who kept their ethnic distinctness.

*

Катерина Стасинская, *Скандинавские женские украшения в Киевской Руси*

Скандинавские женские украшения являются важным источником о скандинавских поселениях на Руси от середины IX до конца X в. Русские земли привлекали внимание варягов из-за своих богатых природных ресурсов и положения на торговых путях, которые вели из Скандинавии в исламские государства. Наиболее важными из скандинавских поселений на Руси были: Старая Ладога, Рюриково Городище и Гнездов. Среди сохранившихся артефактов находится много украшений типичных для скандинавских женщин: овальные броши, запонки, стеклянные и еребряные бусы и др. Большое количество таких украшений свидетельствует о пребывании на Руси многих женщин из Скандинавии, которые сохраняли свою этническую идентичность.

Назарий Зубашевский

РУССКОЕ ПОЛЮДЬЕ И СКАНДИНАВСКАЯ ВЕЙЦЛА: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АСПЕКТ

Статья представляет собой попытку исследователя осуществить сравнительный анализ типологии исторического развития раннегосударственных властных институтов русского полюдья и скандинавской вейцлы в процессах социо- и политогенезиса. Комплексные студии над компендиумом историографической базы и анализ информации корпуса источников позволяют соотнести истоки и прототипы, процессы возникновения, утверждения, становления, развития, контекстуальной трансформации институтов с последовательными типами социально-политических систем при переходе от родоплеменного к феодальному обществу в Восточной и Северной Европе. Сбалансированное объединение прагматических аспектов и социально-политических ритуалов в полифункциональных комплексах систем полюдья и вейцлы определяло ключевую роль данных институтов в формировании исторических прототипов и прообразов системы налогообложения, механизмах реализации власти, легитимизации институтов политической власти, триаде признаков государства, моделях взаимодействия „власть ↔ индивид, социум”.

Важное место в современной историографии занимают дискуссии и интеллектуальные баталии вокруг переосмысления проблем: возникновения и становления государства на Руси и в Скандинавии (Норвегии, Швеции, Дании); формирования раннегосударственных институтов (полюдья, вейцлы [veizla], данничества) для эффективной реализации княжеской/королевской власти; появления зачаточных форм аппарата власти, служилых сословий, постоянной местной администрации; урбанизационных процессов формирования сети раннегородских центров (погостов, хусабю [húsa-bœr/hús(a)by]), – что определяет актуальность данного исследования. Задачей исследования является сравнительный анализ типологии исторического развития раннегосударственных властных институтов русского полюдья и скандинавской вейцлы.

Исследования представителей дореволюционной (Юлий Гагемейстер, Дмитрий Иловайский¹, Сергей Платонов², Матвей Любавский³, Михаил Грушевский⁴, Сергей Соловьев⁵, Василий Ключевский⁶, Михаил Дьяконов⁷) советской и постсоветской, современной российской (Серафим Юшков⁸, Владимир Мавродин⁹, Анатолий Новосельцев¹⁰, Лев Черепнин¹¹, Борис Рыбаков¹², Александр Шапиро, Вера Горемыкина, В. Назаров¹³, Елена Мельникова и Владимир Петрухин¹⁴, Антон Горский¹⁵, Людмила Данилова¹⁶, Михаил Свєрдлов¹⁷, Юрий Кобищанов¹⁸, Игорь Фроянов¹⁹, Игорь Данилевский²⁰, Ирина Фалалеева²¹, Александр Коптев²²) и украинской (Николай

- 1 Д. Иловайский, *История России*, ч. 1, Москва 1876, с. 37–38.
- 2 С. Платонов, *Лекции по русской истории*, Москва 1993, с. 103–104.
- 3 М. Любавский, *Лекции по древней русской истории до конца XVI века*, Санкт-Петербург 2000, с. 79.
- 4 М. Грушевский, *Віймки з жерел до історії України-Руси. До половини XI віка*, Львів 1895, с. 66; его же: *Історія України-Руси*, т. 1: До початку XI віка, Львів 1904, с. 375–376, 378–381; его же: *Історія України-Руси*, т. 1: *До початку XI віка*, Київ 1991, с. 422–425; его же: *Описи Ратенського староства з 1500–1512 р.*, «Записки Наукового товариства імени Шевченка», 26, 1898, с. 2.
- 5 С. Соловьев, *Сочинения*, кн. 1, т. 1–2: *История России с древнейших времен*, Москва 1988, с. 215–216, 314, 148–149.
- 6 В. Ключевский, *Сочинения*, т. 6: *Специальные курсы*, Москва 1989, с. 158–159.
- 7 М. Дьяконов, *Очерки общественного и государственного строя древней Руси*, Санкт-Петербург 1908, с. 188; его же: *Очерки общественного и государственного строя древней Руси*, Санкт-Петербург 1912, с. 185.
- 8 С. Юшков, *Общественно-политический строй и право Киевского государства*, Москва 1949, с. 113–114; его же: *Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі*, Київ 1992, с. 42.
- 9 В. Мавродин, *Образование Древнерусского государства и формирование древнерусской народности: учебное пособие*, Москва 1971, с. 81–82; его же: *Образование Древнерусского государства*, Ленинград 1945, с. 155.
- 10 А. Новосельцев, *Арабские источники об общественном строе восточных славян IX в. – первой половины X в. (полюдь)* [в:] *Древнейшие государства Восточной Европы, 1998 г. Памяти чл.-кор. РАН А.П. Новосельцева*, отв. ред. Т. М. Калинина, Москва 2000, с. 402–403.
- 11 Л. Черепнин, *Русь: Спорные вопросы истории феодальной земельной собственности в IX–XV вв.* [в:] А. Новосельцев, В. Пашуто, Л. Черепнин, *Пути развития феодализма (Закавказье, Средняя Азия, Русь, Прибалтика)*, Москва 1972, с. 152.
- 12 Б. Рыбаков, *Смерды*, «История СССР», 1979, 2, с. 36–57; его же: *Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв.*, Москва 1982, с. 258, 316–329.
- 13 В. Назаров, *Полюдь и система кормлений. Первый опыт классификации нетрадиционных актовых источников* [в:] *Общее и особенное в развитии феодализма в России и Молдавии. Проблемы феодальной государственной собственности и государственной эксплуатации (Ранний и развитый феодализм). Чтения, посвященные памяти акад. Л. В. Черепнина: тезисы докладов и сообщений*, Кишинев, 5–7 апреля 1989 г., кн. 1, Москва 1988, с. 163–170.
- 14 Е. Мельникова, В. Петрухин, *Комментарий к главе 9* [в:] *Константин Багрянородный, Об управлении империей: текст, перевод, комментарий*, под ред. Г. Г. Литаврина, А. П. Новосельцева, Москва 1989, с. 330, прим. 66, с. 331, прим. 73; В. Петрухин, Д. Раевский, *Очерки истории народов России в древности и раннем средневековье*, Москва 2004, с. 312–313; В. Петрухин, *Древняя Русь, IX в. – 1263 г.*, Москва 2005, с. 69–70.
- 15 А. Горский, *Древнерусская дружина (К истории генезиса классового общества и государства на Руси)*, Москва 1989, с. 33–34; его же: *Русь. От славянского Расселения до Московского царства*, Москва 2004, с. 23, 53, 61.
- 16 Л. Данилова, *Сельская община в средневековой Руси*, Москва 1994, с. 180–181.
- 17 М. Свєрдлов, *Генезис и структура феодального общества в Древней Руси*, Ленинград 1983, с. 60–62; его же: *Домонгольская Русь: Князь и княжеская власть на Руси VI – первой трети XIII вв.*, Санкт-Петербург 2003, с. 165–172.
- 18 Ю. Кобищанов, *Полюдь и его трансформация при переходе от раннего к развитому феодальному государству* [в:] *От доклассовых обществ к раннеклассовым*, отв. ред. Б. А. Рыбаков, Москва 1987, с. 135–158; его же: *The phenomenon of gafol and its transformation* [w:] *Early state dynamics*, ed. by Henri J.M. Claessen, Pieter van de Velde, Leiden-New York 1987, s. 108–128; его же: *Полюдь: явление отечественной и всемирной истории цивилизаций*, Москва 1995; Ю. Кобищанов, Д. Беляев, В. Василик, Н. Крадин, М. Любарт, З. Метлицкая, А. Немировский, А. Никитина, К. Симмс, Т. Скрынникова, Д. Старостин, Тоон ван Мейль, Е. Фомичева, Н. Чехонадская, *Полюдь: всемирно-историческое явление*, под общ. ред. Ю. М. Кобищанова, Москва 2009.
- 19 И. Фроянов, *Рабство и данничество у восточных славян (VI–X вв.)*, Санкт-Петербург 1996, с. 448–484.
- 20 И. Данилевский, *Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.): курс лекций : учебное пособие для студентов вузов*, Москва 1998, с. 125–136.
- 21 И. Фалалеева, *Политико-правовая система Древней Руси IX–XI вв.*, Волгоград 2003, с. 101–102, 104.
- 22 А. Коптев, *Fornicator immensus – о „гареме“ киевского князя Владимира Святославича*, «Russian his-

Котляр²³, Владимир Рычка²⁴, Петр Толочко и Алексей Толочко²⁵, Василий Балушок²⁶, Борис Тимошук²⁷, Леонтий Войтович²⁸, Любомир Михайлина²⁹, Александр Галенко³⁰) историографии формируют компендиум интерпретаций проблемы институтов данничества и полюдья на Руси. Проблема раннегосударственного института скандинавской вейцлы не вызвала столь основательных дискуссий в историографии, которую репрезентуют отрывистые высказывания, краткие очерки, в лучшем случае статьи-разведки, российских (Арон Гуревич³¹, Юрий Кобищанов³², Глеб Лебедев³³, Александр Хлезов³⁴, Владимир Закс³⁵, Станислав Ковалевский³⁶, Татьяна Джаксон³⁷),

tory/Histoire russe", 31, 2004, 1–2, s. 1–37.

23 Н. Котляр, *Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах*, Киев 1986, с. 84; его же: *Система управління в Київській Русі* [в:] *Нариси історії державної служби в Україні*, Київ 2008, с. 13; его же: *Княжа служба в Київській Русі*, Київ 2009, с. 8.

24 В. Рычка, *Княгиня Ольга*, Київ 2004, с. 41, 43–44; его же: *Княжий двір Києва* [в:] М. Котляр, В. Рычка, *Княжий двір Південної Русі X–XIII ст.*, Київ 2008, с. 25–27; его же: *Київська Русь: проблеми, пошуки, інтерпретації*, «Український Історичний Журнал», 2001, 2, с. 25; его же: *Витоки давньоруської державності* [в:] *Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності*, гол. ред. В. М. Литвин, Київ 2008, с. 19; его же: *„Вся королівська рать“ (Влада Київської Русі)*, Київ 2009, с. 35–36.

25 П. Толочко, *Древняя Русь. Очерки социально-политической истории*, Киев 1987, с. 6, 19, 41–42; его же: *Київська Русь*, Київ 1999, с. 161; О. Толочко, *До питання про сакральні чинники становлення князівської влади на Русі у IX–X ст.*, „Археологія“, 1990, 1, с. 52; его же: *„Тіло без голови“: До розуміння тексту „Слова о полку Ігоревім“*, „Слово і час“, 1990, 12, с. 64; его же: *Князь в Древней Русі: власть, собственность, идеология*, Киев 1992, с. 15; О. Толочко, П. Толочко, *Київська Русь*, Київ 1998, с. 68.

26 В. Балушок, *Полюдья: прагматична дія і ритуал*, „Український Історичний Журнал“, 1994, 1, с. 113–116.

27 Б. Тимошук, *Східні слов'яни VII–X ст.: полюдья, язичництво, початки держави*, Чернівці 1999.

28 Л. Войтович, *Князівські династії Східної Європи (кінець IX – кінець XVI ст.): Склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження*, Львів 2000, с. 387, 397–398; его же: *Княжа доба на Русі: портрети еліти*, Біла Церква 2006, с. 20, 23, 217.

29 Л. Михайлина, *Полюдья в східнослов'янських князівствах*, „Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології“, 1 (23), 2007, с. 19–24; его же: *Слов'яни VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами (райковецька культура): Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук: спец. – 07.00.04 – археологія*, Київ 2008, с. 16, 20–21, 24.

30 О. Галенко, *Три загадки Константина Багрянородного про „полюдья“*, „Ruthenica“, 3, 2004, с. 48–67.

31 А. Гуревич, *Древненорвежская вейцла (из истории возникновения раннефеодального государства в Норвегии)* [в:] *Научные доклады высшей школы. Исторические науки*, Москва 1958, 3, с. 141–160; его же: *Так называемое „отнятие одала“ королем Харальдом Прекрасноволосым (Из истории возникновения раннефеодального государства в Норвегии)* [в:] *Скандинавский сборник*, под. общ. ред. В. В. Похлебкина, Л. К. Роотс, вып. 2, Таллин 1957, с. 8–37; его же: *Свободное крестьянство и феодальное государство в Норвегии в X–XII вв.* [в:] *Средние века: сборник*, отв. ред. С. Д. Сказкин, вып. 20, Москва 1961, с. 13; его же: *О некоторых особенностях норвежского феодализма* [в:] *Скандинавский сборник*, предс. ред. кол. Х. Мосберг, вып. 8, Таллин 1964, с. 270–271; его же: *Походы викингов*, Москва 1966, с. 28–29; его же: *Свободное крестьянство феодальной Норвегии*, Москва 1967, с. 24, 30–31, 60, 74, 93–116, 117–149, 168; его же: *Избранные труды. Крестьянство средневековой Норвегии*, Санкт-Петербург 2006, с. 218–238; его же: *История и сага*, Москва 1972, с. 33, 90; его же: *Избранные труды. Норвежское общество*, Москва 2009, с. 234, 422–423, 380; его же: *Избранные труды. Древние германцы. Викинги*, Санкт-Петербург 2007, с. 97, 237; его же: *Избранные труды. Древние германцы. Викинги*, Санкт-Петербург 2007, с. 97, 237; его же: *The Early State in Norway* [w:] *The Early State*, ed. Henry J. M. Claessen, Peter Skalnik, The Hague 1978, s. 407, 410, 414; его же: *Образование раннефеодального государства (конец IX – начало XIII в.)* [в:] *История Норвегии*, отв. ред. А. С. Кан, Москва 1980, с. 129–130, 136–137; его же: *Land Tenure and Inheritance* [w:] *Medieval Scandinavia: an encyclopedia*, ed. s. Pulsiano; co-editor K. Wolf; assoc. ed. s. Acker; assoc. ed. D.K. Fry; advisers K. Helle [et al.], New York-London 1993, s. 373; его же: *От пира к лену* [в:] *Одиссей: Человек в истории*, 1999: *Трапеза*, Москва 1999, с. 7–13; его же: *Пир* [в:] *Словарь средневековой культуры*, Москва 2003, с. 360–362.

32 Y. Kobishchanow, *The phenomenon of gafol and its transformation*, p. 116; его же: *Полюдье: явление отечественной и всемирной истории цивилизаций*, с. 6; его же: *Полюдье: всемирно-историческое явление*, с. 171–177.

33 Г. Лебедев, *Эпоха викингов в Северной Европе. Историко-археологические очерки*, Ленинград 1985, с. 66–68; его же: *Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси*, Санкт-Петербург 2005, с. 182–184.

34 А. Хлезов, *Предвестники викингов. Северная Европа в I–VIII веках*, Санкт-Петербург 2003, с. 91–95, 135, 319.

35 В. Закс, *Проблемы феодализма в скандинавских странах: формы социальной организации и правовые представления норвежского крестьянства в XI–XIII веках*, Калинин 1986, с. 9.

36 С. Ковалевский, *Образование классового общества и государства в Швеции*, Москва 1977, с. 110–111.

37 Т. Джаксон, *Исландские королевские саги о Восточной Европе (с древнейших времен до 1000 г.)*,

украинских (Омельян Прицак³⁸), норвежских (Эббе Герцберг [Ebbe Hertzberg]³⁹, Петер Андреас Мунк [Peter Andreas Munch]⁴⁰, Абсалон Тарангер [Absalon Taranger], Асгаут Стейннес [Asgaut Steinnes], Клаус Краг [Claus Krag]⁴¹, Кнут Хелле [Knut Helle]⁴², Видар Паульсен [Vidar Alne Paulsen]⁴³, Марианн Ериксен [Marianne Hem Eriksen]⁴⁴, Кнут Гьерсет [Knut Gjerset – норвежско-американский историк]⁴⁵), шведских (Стефан Бринк [Stefan Brink]⁴⁶), немецких (Карл Леман [Karl Lehmann]⁴⁷, Оскар Бюхнер [Oskar Büchner]⁴⁸), австрийских (Отмар Дублер [Othmar Doublier]⁴⁹) исследователей.

Результаты ознакомления с историографической базой и анализа информации корпуса письменных источников русского⁵⁰, скандинавского⁵¹, византийского⁵²,

Москва 1993, с. 101–102, прим. 3.

38 О. Прицак, *Походження Русі*, т. 2: *Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія*, Київ 2003, с. 677, 692, 738–739, 746–748, 756–758.

39 E. Hertzberg, *Lén og veizla i Norges sagatid* [w:] *Germanistische Abhandlungen zum LXX Geburtstag Konrad von Maurers*, dargebracht O. Brenner, F. Dahn, C. Gareis, W. Golther, V. Gudmundsson, E. Hertzberg, Finnur Jónsson, K. Lehmann, E. Mayer, Bj. M. Ólsen, A. Petersen, V. A. Seeher, Göttingen 1893, s. 283–331.

40 P.A. Munch, *Norse Mythology: Legends of Gods and Heroes*, New York 1926, s. 271.

41 C. Krag, *The early unification of Norway* [w:] *The Cambridge History of Scandinavia*, vol. 1: *Prehistory to 1520*, ed. Knut Helle, Cambridge University Press 2008, s. 188.

42 К. Хелле, *Часть I. До 1536 г.* [в:] Р. Даниельсен, С. Дюрвик, Т. Грэнли, К. Хелле, Э. Ховланн, *История Норвегии. От викингов до наших дней*, Москва 2003, с. 39–40.

43 V.A. Paulsen, *Stormenn og elite i perioden 1030–1157. En undersøkelse av stormenns bakgrunn, maktg-runnlag og strategier gjennom tre konflikter*, Bergen 2006, s. 2, 23.

44 M.H. Eriksen, *Between the real and ideal: Ordering, controlling and utilising space in power negotiations – Hall buildings in Scandinavia, 250–1050 CE: Master of Arts Thesis in Archaeology*, University of Oslo, Faculty of Humanities, Department of Archaeology, Conservation and History, Oslo Spring 2010, s. 19, 21, 82.

45 K. Gjerset, *History of the Norwegian People*, vol. I, 124, New York 1915, s. 124.

46 S. Brink, *Political and Social Structures in Early Scandinavia. A Settlement-historical Pre-study of the Central Place*, „Tor. Journal of Archaeology”, 28, 1996, s. 235–281.

47 K. Lehmann, *Abhandlungen zur germanischen, insbesondere nordischen Rechtsgeschichte*, Berlin-Leipzig 1888, s. 25, 30, 71–73.

48 O. Büchner, *Die Geschichte der norwegischen Leiländer bis zur Verfassungsänderung im Jahre 1660*, t. 1: *Von den ältesten Zeiten bis zur Kalmarer Union (1397)*, Berlin 1903, s. 13–14.

49 O. Doublier, *Entlohnung der altnorwegischen Gefolgschaft* [w:] *Festschrift für Karl von Amira: zu seinem sechzigsten Geburtstage gewidmet von seinen Schülern*, Berlin 1908, s. 69–73.

50 *The Povēst' vremennykh lēt: An Interlinear Collation and Paradosis = Повесть временных літ: Міжрядкове співставлення і парадосис*, edited and collated by Donald Ostrowski, with David J. Birnbaum and Horace G. Lunt, Distributed by Harvard University Press for the Harvard Ukrainian Research Institute 2003 (*Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts*, vol. 10, pt. 1), s. 128–129, 326–383; *Полное Собрание Русских Летописей*, т. 3: *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*, Москва 2000, с. 107, 109–113; *Летописец Переяславля-Суздальскаго, составленный в начале XIII в., (между 1214 и 1219 годовъ)*, изданъ К.М. Оболенским, Москва 1851, с. 12–13; *Полное Собрание Русских Летописей*, т. 37: *Устюжские и вологодские летописи XVI–XVIII вв.*, отв. ред. Б.А. Рыбаков, сост. тома Н.А. Казакова, К.Н. Сербина, ред. тома К.Н. Сербина, Ленинград 1982, с. 18, 20, 57, 59; *Грамоты Великого Новгорода и Пскова*, под ред. С.Н. Валка, Москва-Ленинград 1949, с. 140; *Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв.*, изд. подгот. Я.Н. Шапов, отв. ред. Л.В. Черепнин, Москва 1976, с. 141, 143.

51 *Ágrif af Nóregskonungasögum. A Twelfth-Century Synoptic History of the Kings of Norway*, edited and translated with an introduction and notes by M.J. Driscoll, University College London 2008, s. 2–3, 54–55, 60–61; *Fagrskinna. Kortfattet norsk kongesaga. Fra slutningen af det tolfte eller begyndelsen af det tredtendede aarhundrede*, P.A. Munch, C.R. Unger, Christiania 1847, s. 6–7; *Fagrskinna. Nóregs kononga tal*, udgivet for Samfund til Udgivelse af Gammel Nordisk Litteratur ved Finnur Jónsson, København 1902–1903 (Samfund til Udgivelse af Gammel Nordisk Litteratur, b. 30), s. 13, 88, 364; *Fagrskinna, a catalogue of the Kings of Norway*, a translation with introduction and notes by Alison Finlay, Leiden-Boston 2004, s. 47, 99; *Heimskringla. Nóregs konunga sogur af Snorri Sturluson*, I, udgivne for Samfund til Udgivelse af Gammel Nordisk Litteratur ved Finnur Jónsson, København 1893–1900 (Samfund til Udgivelse af Gammel Nordisk Litteratur, b. 23), s. 25, 35, 58, 61, 65, 89, 91, 96, 104–105, 113, 116–117, 130, 180, 182, 186–188, 191, 193, 233–234, 243, 249, 252, 273, 288, 321, 338–339, 348; *Snorri Sturluson, Heimskringla. Nóregs konunga sogur*, udgivet af Finnur Jónsson, København 1911, s. 192, 197–199, 203, 429, 434–435, 515; *Den ældre Gulathing-Lov* [w:] *Norges gamle Love indtil 1387*, R. Keyser, P.A. Munch, bd. 1, Christiania 1846, s. 72, 101; *Hirdskraa* [w:] *Norges gamle Love indtil 1387*, R. Keyser, P.A. Munch, bd. 2, Christiania 1848, s. 406, 428.

52 Константин Багрянородный, *Об управлении империей: текст, перевод, комментарий*, под ред. Г.Г. Литаврина, А.П. Новосельцева, Москва 1989, с. 44–45, 50–51, 154–157; Constantinus Porphyrogenitus, *De thematibus et de administrando imperio*, rec. Immanuel Bekkerus, Bonnae 1840 (*Corpus Scriptorum Historiae Bizantinae [CSHB]*, vol. 3), s. 79, 166; Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, Greek text edited by Gy. Moravcsik, English translation by R.J.H. Jenkins, Washington 1967, s. 56–57, 62–63, 168–169.

восточного⁵³ происхождения подтверждают важную роль раннегосударственных властных институтов русского полюдья и скандинавской вейцлы в процессах политогенеза (возникновения, становления, развития государственности) на Руси и в Скандинавии. Переход от родоплеменного к феодальному обществу в Восточной и Северной Европе осуществлялся через несколько последовательных типов социально-политических систем: вождество (*chiefdom*), что являлось еще догосударственным образованием; дружинное государство (*military*), в котором потестарные структуры представлены военной организацией; раннефеодальное государство⁵⁴. Имманентным признаком государства является наличие налоговой системы, необходимой для содержания/обеспечения и жизнедеятельного функционирования институтов власти. Раннегосударственные институты полюдья и вейцлы отображали исторические прототипы, прообразы системы налогообложения, играли ключевую роль в механизмах реализации власти, легитимизации (легальной, идеологической, традиционной, структурной, харизматической) институтов политической власти, моделях взаимодействия „власть ↔ индивид, социум”.

Возникновение и функционирование институтов полюдья и вейцлы детерминировалось следующими условиями: натуральное хозяйство; наличие вооруженной дружины у короля (князя, конунга), которую необходимо было „кормить”; отсутствие постоянного административного аппарата, который бы сохранял стабильность в государстве после смерти князя или короля-завоевателя; власть, которой не хватало надлежащих институционных основ и которая, в значительной степени, опиралась на авторитет личности конкретного монарха, его энергию-успех; преимущество в обществе индивидов системы личных связей, в которую включался правитель. Истоки раннегосударственных институтов русского полюдья и скандинавской вейцлы, как реально добровольных внутреплеменных подношений, нужно искать еще в эпохе родоплеменного строя⁵⁵ – их прототипом, очевидно, было органическое объединение институтов „странствующего царя” („королевского путешествия”/*reisekönigtum*), кормления, ритуального пира и дара (дарения). Нижние хронологические рамки института полюдья условно можем отнести к VII–VIII вв. Почти синхронными являются нижние хронологические рамки скандинавской вейцлы. Истоки ее восходят к периоду германского железного века (V–VIII вв.), формирование „ее фундамента” прослеживается в наиболее представительной части этого периода – эпохе Венделя (550–800). Утверждение институтов полюдья и вейцлы

53 А. Новосельцев, *Восточные источники о восточных славянах и Руси VI–IX вв.* [в:] А. Новосельцев, В. Пашуто, Л. Черепнин, В. Шушарин, Я. Шапов, *Древнерусское государство и его международное значение*, Москва 1965, с. 387, 389, 400; Б. Заходер, *Каспийский свод сведений о Восточной Европе*, т. 2, Москва 1967, с. 81–82, 124.

54 Е. Мельникова, *К типологии предгосударственных и раннегосударственных образований в Северной и Северо-Восточной Европе (Постановка проблемы)* [в:] *Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования, 1992–1993 годы*, отв. ред. А.П. Новосельцев, Москва 1995, с. 16–33; *ее же: К типологии становления государства в Северной и Восточной Европе (Постановка проблемы)* [в:] *Образование Древнерусского государства. Спорные проблемы. Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В. Т. Пашуто, Москва, 13–15 апреля 1992 г.: тезисы докладов*, отв. ред. А.П. Новосельцев, Москва 1992, с. 38–41; В. Myhre, *The Iron Age* [w:] *The Cambridge History of Scandinavia*, vol. 1: *Prehistory to 1520*, ed. Knut Helle, Cambridge University Press 2008, s. 60; J. Barrett, *What caused the Viking Age?*, „Antiquity”, 82, 2008, 317 (September 2008), s. 679.

55 Е. Мельникова, *К типологии предгосударственных и раннегосударственных образований в Северной и Северо-Восточной Европе*, с. 18.

проходило во времена вождейств. По мере того, как должность вождя становилась постоянной, постоянными становились и подношения. При этом племенной вождь (князь в славянском регионе) использовал кормление и освященные традицией дары за выполнение общественно-полезных и необходимых функций для содержания постоянного контингента профессиональных воинов, который формировался вокруг него.

Полифункциональные комплексы институтов полюдья и вейцлы, как социальных, сакрально-ритуальных, политических, экономических систем, сбалансировано объединяли в себе прагматические аспекты (патронат-оборона со стороны правителя, причастность последнего к судебной функции среди подвластных племен) и социально-политические ритуалы (пространственная, временная и субъективно-личностная детерминанты⁵⁶). Институты контекстуально объединяли две стороны – материальную и сакральную, которые отображали, соответственно, прагматические и ритуальные мотивации имманентности власти великого киевского князя или скандинавского конунга в сознании населения владений, в землях которых проводились полюдье или вейцла. Вероятно, ритуальные мотивации сначала доминировали, но в то же время были тесно переплетены с прагматическими и взаимодействовали между собой. В сознании русских князей или скандинавских конунгов также присутствовали ритуальные (осмысление себя как сакрального лидера, которое после христианизации трансформировалось в иерархическую систему идентификации себя со „ставленником Бога на земле”) и прагматические (экономические интересы: получение „корма”, даров; стратегически-территориальные интересы) мотивации осуществления полюдья или вейцлы.

Раннегосударственные властные институты скандинавской вейцлы и русского полюдья возникают при первобытнообщинном (эгалитарном) устройстве, закрепляются/утверждаются в период вождейств/племенных княжеств (ранжированного общественного устройства, предгосударственного периода), развиваются в период дружинного государства (стратифицированного государственного устройства), в период раннефеодального (или перехода к раннефеодальному) государству переживают трансформации (изменения, модернизации) своего архаического контекста. Процессы становления и развития государственности на Руси и в странах Скандинавии определили спектр потребностей государственного организма на стадии формирования, что требовало от князей или конунгов реформировать полюдье (вейцлу) от комплекса социально-политических ритуалов к функционирующей налоговой системе и системе королевской администрации. Эволюционные целенаправленные системно-структурно-функциональные изменения институтов полюдья и вейцлы в направлении формирования налоговой системы, системы бенефициальных пожалований, системы королевской администрации (поскольку, именно данные реформы положили начало зарождению сословий служилых людей – тиунов; вейцламанов, лендерменов, на которых опирались короли или князья в раннем средневековье)

56 Н. Зубашевский, *Руське полюддя і скандинавська вейцла: спроба порівняльного аналізу* [в:] *Історичні записки: Збірник наукових праць*, гол. ред. В. П. Михайлюк, вип. 15, Луганськ 2007, с. 80–82.

связаны с проведением и следствиями реализации реформ русской княгини Ольги (893/894–969; регентша-правительница в 945–961/962 гг.), норвежского короля Харальда Прекрасноволосого (858–934; конунг Норвегии при бл. 900 – при бл. 933⁵⁷) а также его преемников Олава Трюгвасона (963–1000; конунг Норвегии в 994–1000 гг.) и Олава Харальдссона [Святого] (995–1030; конунг Норвегии в 1016–1028 гг.)⁵⁸.

Попытки нормирования полюдья или вейцлы, назначения лиц, ответственных за их сбор, пожалованья кормлений приближенным людям (бенефициальные пожалованья) связаны с процессами объединения страны, формированием государственной территории, когда попытки навязать населению чужую ему культовую практику (единичский культ скандинавских воинов; русскую дружинную культовую практику, культ Перуна или других полянских богов и соответствующие ритуалы) наталкивались на решительное сопротивление. Ментальные установки индивидов легче допускали снабжения продуктов, сборов, налогов в специально отведенные места или города, чем организацию, проведение, участие в ритуальных трапезах, которые сопровождалось выполнением „чужих”, навязанных культов. Именно комплекс таких обстоятельств неизбежно толкал правителей-объединителей (русского князя Олега или норвежского конунга Харальда Прекрасноволосого и их преемников) к попыткам реформирования макрополюдья или вейцлы в направлении их десакарализации.

Процесс формирования систем скандинавских хусабю (húsa-bœr/hús(a)by) и русских погостов, как фискально-административных пунктов, связан с деятельностью, реформами и результатами/следствиями их реализации норвежского конунга Харальда Прекрасноволосого и русской княгини Ольги, отображает важную роль начальных этапов урбанизации в становлении государства⁵⁹. Русские погосты и скандинавские хусабю основывались вдоль путей соединения; часто с их помощью правители стремились закрепить за собой глубинные районы подчиненной территории. Погосты и хусабю образовывали сеть независимых от традиционной племенной структуры, непосредственно подчиненных князю/конунгу центров (ячеек центральной власти), что выполняли фискальные (налоговые), административные функции. Каждый административно-территориальный округ имел два центра, которые репрезентовали две разные системы власти (центральную и местную) на стадии противостояния: формирующуюся королевскую/княжескую с зачатками государственного управления (хусабю, погосты) и местную, корни которой сходили к племенному устройству (туны, старые племенные центры племенных княжеств).

57 Л. Войтович, О. Целуйко, *Правлячі династії Європи: Генеалогічно-хронологічний довідник*, Біла Церква 2008, с. 430.

58 Н. Зубашевський, *Інститут полюддя у владній системі Київської держави IX–X ст.*, „Мандрівець”, 2010, з (87), с. 53–60; его же: *Данництво і полюддя у період Ольжиного княжіння: причини, характер та динаміка реформ* [в:] *Четверті „Ольжині читання”*. Плісненськ, 16 травня 2009 р., відп. ред. Борис Возницький, Львів 2010, с. 17–24; его же: *Еволюційні системно-структурно-функціональні зміни ранньодержавного інституту скандинавської вейцли в період реформ Гаральда Прекрасноволосого* [в:] *Дні науки історичного факультету – 2009: Матеріали II Міжнародної наукової конференції молодих учених, присвяченої 175-річчю Київського національного університету імені Тараса Шевченка (23–24 квітня 2009 р.)*, вип. II, ч. 3, Київ 2009, с. 23–25.

59 Н. Зубашевський, *Руські погости та скандинавські хусабю: пошук історичних паралелей* [в:] *Дні науки історичного факультету – 2010: Матеріали III Міжнародної наукової конференції молодих учених, присвяченої 65-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній Війні (22–23 квітня 2010 р.)*, вип. III, ч. 4, Київ 2010, с. 22–25; его же: *Руські погости та скандинавські хусабю у контексті еволюційних змін ранньодержавних інститутів полюддя і вейцли* [в:] *Княжа доба*, відп. ред. Л. В. Войтович., Львів 2010 (в друці).

Сравнительный анализ раннегосударственных институтов полюдьи и вейцлы, условий и особенностей возникновения и функционирования русских погостов и скандинавских хусабо позволяет констатировать типологическую близость исторического развития древнескандинавского и русского регионов, параллельность и синхронность процессов социального и политического развития на Руси и скандинавских странах.

*

Nazariy Zubashevskiy, *Rus' poliudia and the Scandinavian veizla: comparative aspect*

The article is an attempt to carry out the comparative analysis of the typology of the historical development of the early state power institution – the Rus' poliudia and the Scandinavian veizla in the processes of socio- and politogenesis. Information from sources relating the origins, processes of emergence, strengthening, formation, development, contextual transformation of institutions with the consistent types of socio-political systems during the transition from tribal to feudal society in Eastern and Northern Europe allow complex analysis of these problems. The union of the pragmatic aspects and the social-political rituals in the multifunctional complexes of systems of poliudia and veizla defined the key role of these institutions in forming the historical prototypes of tax system, implementation mechanisms of power and legitimization of the institutes of political power in the triangle of „authority ↔ individual, society”.

*

Nazariy Zubashevskiy, *Ruskie „poludie” i skandynawska „weicla”: aspekt porównawczy*

Artykuł przedstawia próbę analizy typologii rozwoju historycznego wczesnopanstwowych instytucji ruskiego „poliudia” i skandynawskiej „weicly”. Zachowane źródła oraz obszerna historiografia problemu pozwalają otworzyć procesy powstania, rozwoju i rozpowszechnienia się wymienionych instytucji we Wschodniej i Północnej Europie. Zjednoczenie pragmatycznych i społeczno-politycznych aspektów w wielofunkcyjnych systemach „poludia” i „weicly” przydawało im ważnego znaczenia w formowaniu pierwszych systemów podatkowych, mechanizmów realizacji władzy, legitymizacji instytucji politycznych oraz w wypracowaniu modelu współpracy w trójkącie „władza ↔ jednostka, społeczeństwo”.

ВИЗАНТИЙСКИЙ ФАКТОР В РУССКО- ГЕРМАНСКИХ ОТНОШЕНИЯХ ВРЕМЁН КНЯГИНИ ОЛЬГИ И ОТТОНА I

В статье анализируется роль византийского фактора в русско-германских отношениях времен княгини Ольги и Оттона I. Сближение Руси и Германии, двух могущественных государств Европы X в., происходило на взаимовыгодных условиях и не только в контексте давления на византийского императора.

В середине X в. одними из самых влиятельных государств в Европе были – Русь и Германия, именуемая с 962 г. Священной империей. В то же время Византийская (Ромейская) империя в период правления Македонской династии (867–1056), считалась фактическим гегемоном на Балканах. Византийский император, „друг Бога”, в отношении к соседним странам и их правителям рассматривался, как духовный отец, брат или друг¹. Поэтому большинство властителей, чувствовавших на себе греческое влияние (политическое, культурное, или же церковное) при осуществлении собственной внешней политики должны были учитывать так называемый „византийский фактор”. В некоторой степени это касалось и германского правителя Оттона I (Ottonis, 936–973), возобновившего в 962 г. императорский титул на Западе. Не оставалась на периферии данных влияний и Русь, затрагивавшая интересы Византийской империи в Северном Причерноморье.

Одним из примеров влияния „византийского фактора” на русско-германские отношения является описание в источниках (их можно разделить на три группы – восточнославянские, греческие и латино-германские), поездки киевской княгини Ольги (893/894–969) в Константинополь в 957 г., а также отправки русского посла во Франкфурт-на-Майне к Оттону I в 959 г.

Ромейская группа источников включает в себя прежде всего трактат *De ceremoniis* (*О церемониях*), составленный между 958–959 гг., в котором Константин VII (Κωνσταντῖνος Ζ' ὁ Πορφυρογέννητος, 905–959) подробно рассказал о приемах, устроенных им в честь

княгини Ольги во время ее пребывания в Константинополе в конце 957 г.² Другим важным нарративным источником является сочинение императора Константина VII *De Administrando Imperio (Об управлении империей)*³, составленное в 948–952 гг., в котором описаны принципы международной политики Византии, в том числе и политики относительно Руси. Отметим в этих свидетельствах три важных момента:

- представительная русская делегация, возглавляемая „архонтиссой Эльгой”, была принята в Константинополе в 957 г. Она имела в своем составе, кроме восьми придворных слуг, племянника княгини, личных представителей князя-наследника Святослава, 20 или 22 купца, священника Григория и двух переводчиков;

- киевской княгине оказывали исключительные знаки внимания: после официального представления при дворе, её пригласили в покои императрицы, где с разрешения императора Ольге позволили сесть и беседовать с ним. Кроме того, ее не заставляли совершать тройной проскинесис⁴ – она ограничилась лишь легким наклоном головы; ее посадили за императорской стол и, наконец, одарили богатыми дарами, составившими в целом 700 миллиарисиев (около 60 номисм⁵);

- Константин VII ничего не говорил ни о частных беседах, которые он имел со своей гостьей, ни о причинах, которые привели восточнославянскую делегацию в Константинополь.

Вторая группа источников представлена сведениями Reginonis Prunensis Chronicon (*Продолжение Региона Прюмского*)⁶, которые с небольшими изменениями были воспроизведены в большинстве западных хроник конца X – начала XI в. Не исключено, что непосредственным автором известий, ставших предметом нашего исследования является архиепископ Магдебурга Адальберт (Adalbertus Magdeburgensis, ок. 910–981), главный участник событий, о которых он лично сообщал. Действительно, в 953–958 гг. он жил при дворе Оттона I, исполняя обязанности „королевского нотарнуса”, затем удалился в Трирской монастырь святого Максимиана, откуда вышел только в 961 г. в связи с посвящением в епископы и отъездом на Русь. Под 959 г. он записал: „Legati Helenae regine Rugorum, guae sub Romano imperatore Constantinopolitano Constantinopoli bartizata est, fecte, ut post claruit, ad regem venientes episcopum et presbitero eidem genti ordinary petebant”⁷. Отметим в этих свидетельствах три момента:

- Ольга (Елена) отправила к Оттону Великому посольство, вероятно, с просьбой о предоставлении ей епископа и священников;

- вопрос о назначении в Киев этого епископа породил интриги в германских церковных кругах;

2 Constantini Porphyrogeneti imperatoris, *De ceremonii*, http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Konst_Barg/cerem.phtml?id=731.

3 Константин Багрянородный, *Об управлении империей*, http://oldru.narod.ru/biblio/kb_imp1.htm

4 Проскинесис (проскинеза) – поклон до земли (с последующим целованием ноги), форма приветствия царя, принятая еще в Древней Персии.

5 Очень трудно судить о реальной ценности денег в средневековом государстве. Можно привести лишь несколько довольно случайных цифр, сохранившихся в разных источниках и относящихся к разным временам. Так, на 1 номисму можно было купить 12–18 модиев пшеницы: 1 модий, по-видимому, составлял примерно 13 кг – по византийским представлениям, месячную норму человека. Осел стоил 3 номисмы. Книга ценилась в 20–30 номисм. За дом в Константинополе платили 2–3 тысячи и т.д.

6 *Reginonis Chronicon* [in:] *Monumenta Germaniae historica Scriptores*, Leipzig 1890, p. 196.

7 *Ibidem*, p. 170.

• в конце 961 или в начале 962 г. Адалберт столкнулся на Руси с враждебным к себе отношением и с трудом выбрался из этой страны.

Третья, восточнославянская группа источников содержит наибольшее количество подробностей. Например, под 6463 (955) г. Повесть Временных Лет подает рассказ о поездке Ольги в Константинополь. Однако, источник ничего не рассказывает ни о целях, ни о причинах данного посольства⁸.

Сконцентрируем основное внимание на двух достоверно известных фактах – поездке Ольги в Константинополь в 957 г.⁹ и отправке русского посольства во Франкфурт-на-Майне к Оттону I в 959 г. Подытожив наши знания об этих двух событиях, мы попытаемся охарактеризовать роль „византийского фактора” в русско-германском сближении.

Поездка Ольги в конце лета 957 г. в столицу Ромейской империи могла обещать, учитывая заинтересованность византийских правителей в военной помощи Руси, не только внесение в существующий договор благоприятных для русской стороны поправок, но и реализации более серьезных планов княгини. Детально изучая данный прецедент, советские ученые Владимир Пашуто¹⁰ и Андрей Сахаров¹¹ придерживались мнения о том, что Ольга отправилась к императору Константину VII с намерением добиться согласия на обручение 5/6-летнего Святослава (938–972) с одной из его дочерей. Тот, соответственно, жаждал помощи от киевской княгини, но не желал ничем поступиться для возвышения престижа Руси¹². Недаром он напутствовал своего сына Романа II (Ρωμανὸς Β', 959–963) не выдавать представительниц своей династии за иноземных „варварских” государей¹³.

Таким образом, искусно используя императорский этикет, Константин VII постарался сохранить важнейший с точки зрения новой византийской политики в понтийских районах союз с русскими, не соглашаясь тем не менее на их матримониальные притязания, противоречащие традиционным принципам Империи¹⁴. Если признать, что княгиня Ольга осталась не вполне довольной результатами своего путешествия в Константинополь в 957 г., то тогда станет понятным почему она начала терять интерес к союзу с Византией и обратилась к наиболее могущественному на тот момент западному правителю – Оттону I, по вопросу об организации на Руси христианской церкви с помощью католических священников.

В целом, информация о поездке к тогдашнему королю Германии (императором Оттон был помазан в 962 г.) вызвала у историков многочисленные дискуссии. Александр

8 Ипатьевская летопись [в:] *Полное Собрание Русских Летописей*, Т. 2, Москва 2001, стб. 49.

9 См.: В. Ричка, *Княгиня Ольга*, Київ 2004, с. 146–164; А. В. Назаренко, *Когда же Ольга ездила в Константинополь*, „Византийский временник”, 50, 1989, с. 66–83; Г. Г. Литаврин, *Путешествие русской княгини Ольги в Константинополь. Проблема источников*, „Византийский временник”, 42, 1981, с. 35–48; А. П. Богданов, *Княгиня Ольга*, „Вопросы истории”, 2, 2005, с. 57–73; О. П. Моця, *Київська Русь і країни Європи: характерні риси східнослов'янської державності, рівні міжнародних відносин та напрями контактів*, „Український Історичний Журнал”, 1, 2007, с. 4–20.

10 В. Т. Пашуто, *Внешняя политика Древней Руси*, Москва 1968, с. 66.

11 А. Н. Сахаров, *Дипломатия Древней Руси*, Москва 1980, с. 291.

12 Г. Г. Литаврин, *Русско-византийские связи в середине X века*, „Вопросы Истории”, 1986, 6, с. 51.

13 Константин Багрянородный, *op. cit.*, с. 150.

14 Ж.-П. Аринньон, *Международные отношения Киевской Руси в середине X в. и крещение княгини Ольги*, „Византийский временник”, 41, 1980, с. 121.

Воронов, основываясь на данных Повести Временных Лет, считал, что эта инициатива киевской княгини была вызвана охлаждением отношений между Русью и Византией после неудачной поездки Ольги в Константинополь в 957 г.¹⁵. Евгений Голубинский полагал, что русская делегация не искала на Западе епископа и священника, но имела другую, не известную нам задачу. Король Оттон I тогда якобы воспользовался этим случаем для отправки на Русь епископа, где последнего приняли плохо¹⁶. Киевский исследователь второй половины XIX – начала XX вв. Фёдор Фортинский увидел в инициативе Ольги средство, с помощью которого киевская княгиня, оказав давление на Константинополь, пыталась добиться некоторых уступок со стороны греков; речь будто бы шла о демонстрации независимости Руси в отношении Византии¹⁷. Эта точка зрения была принята впоследствии Михаилом Приселковым, который увидел в дипломатическом шаге Ольги результат неудачной поездки в Константинополь, целью которой якобы было учреждение епископской кафедры в Киевской Руси¹⁸. Фактически так же рассуждал польский историк Владислав Абрахам, считавший, что с помощью посольства к Оттону I княгиня Ольга рассчитывала оказать давление на императора Константина в вопросах русско-греческих отношений¹⁹. В свою очередь, советский автор Борис Рамм рассматривал исследуемую нами миссию в контексте немецкой наступательной политики против славян и даже ставил вопрос о том, не выдумал ли сам Адальберт это обращение Ольги к Оттону I для оправдания своей миссии в Киеве²⁰.

Наиболее правдоподобной, на наш взгляд, представляется гипотеза о переговорах по поводу подписания торгового договора, аналогичного по смыслу тем, которые были заключены с греками в начале X в. Наконец, известный советский нумизмат Всеволод Потин доказал, что серебряные немецкие денарии поступали на Русь в середине X в. в основном из Рейнской области, Кельна и главным образом из Майнца²¹. Но, в отличие от торговли с Византией, торговля, которую поддерживали русские купцы с Западом, не была государственным предприятием (то есть, прерогативой династии) – она находилась в значительной степени в руках еврейских купцов.

Полагаем, что именно для изменения этой ситуации Ольга попыталась заключить с германским королем договор, аналогичный договору с греками, – тогда торговля с Западом контролировалась бы правителем Киева и питала бы княжескую казну. Но в Западной Европе X в. организация товарообмена с иностранными государствами сильно отличалась от ромейской практики, поэтому переговоры не имели успеха, что в целом и объясняет молчание об этом Адальберта²².

15 А. Д. Воронов, *О латинских проповедниках на Руси Киевской в X и XI в.*, т. 1, Киев 1889, с. 119–122.

16 Е. Е. Голубинский, *История русской церкви*, т. 1, Москва 1901, с. 241–242.

17 Ф. Я. Фортинский, *Крещения святого Владимира и Руси по западным известиям*, т. 2, Киев 1889, с. 118–119.

18 М. Д. Приселков, *Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X – XIII вв.*, Санкт-Петербург 1913, с. 13.

19 W. Abraham, *Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi*, t. 1, Lwów 1904, s. 6–7.

20 Б. Я. Рамм, *Папство и Русь в X–XV вв.*, Москва 1959, с. 31–39.

21 В. М. Потин, *Древняя Русь и европейские государства в X–XIII вв.*, Ленинград 1968, с. 115–172.

22 Ж.-П. Ариньон, *op. cit.*, с. 122.

Однако с 951 г. король Германии стремился заполучить императорскую корону. Это мероприятие было тщательно подготовлено как внутри, так и вне королевства. Был заключен тесный союз между монархией и церковью. Все это позволяет предположить, что Оттон I использовал прибытие русской делегации для того, чтобы отправить в Киев миссионера и показать папе, что он де факто осуществляет императорские prerogatives в том виде, как их интерпретировали императоры Запада со времени Карла Великого²³.

Следовательно, как полагал уже Е. Голубинский, миссия Адальберта на Руси может рассматриваться, главным образом, как способ утверждения императорских притязаний Оттона I, а не как результат инициативы киевской княгини, что объясняет отсутствие энтузиазма у германских клириков при отъезде на Русь и прием, прием оказанный Адальберту в Киеве. Христианский клир, находящийся в столице Руси, не мог, как считает историк, благосклонно смотреть на прибытие латинского епископа²⁴.

Более того, за предположением Александра Назаренка, приблизительно на Рождество 959 г. посольство византийского императора Романа II прибыло в Германию, где встретило русское посольство, отправленное княгиней Ольгой. Греки разузнали о посвящении епископа для Руси. Оттону I было выгодно явное недовольство княгини Ольги политикой Константина VII касательно Руси. Германский король демонстративно засвидетельствовал о сближении с Рюриковичами, прежде всего в церковно-политической сфере, что безусловно затрагивало интересы Византии. Греческий император считал восточнославянские территории частью своей „традиционной” сферы влияния. Киевские князья в свою очередь стремились к активной восточной политике, что непосредственно затрагивало интересы Империи²⁵.

Таким образом, русско-византийские и германо-византийские связи в середине X в. довольно тесно переплетались между собой. При реализации собственных задач русская княгиня Ольга смело использовала „германский”, а Оттон I „русский” рычаги влияния на Византию.

Изнурительная борьба греков с арабами усложняла внешнеполитическое положение Империи как на Востоке так и на Западе. В частности, Роман II нуждался в русской военной помощи для отвоевания некоторых утраченных территорий. В то же время киевская княгиня также стала более уступчивой, поскольку ее внутреннее положение в столице ухудшилось в связи с возмужанием Святослава и, как следствие, скрытым противостоянием с сыном. Ольга прекрасно понимала, что западный вектор внешней политики династии не может быть полной и безоговорочной альтернативой южному (греческому), а лишь дополняет и корректирует его.

Можно согласиться с тем, что после смерти Константина VII в 959 г., при его сыне Романа II, между Македонской династией и Рюриковичами наладился более

23 *Ibidem.*

24 Е. Е. Голубинский, *op. cit.*, с. 241–242.

25 А. В. Назаренко, *Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX XII веков*, Москва 2001, с. 305.

тесные отношения. Император нуждался в русских войсках для подготавливаемой им новой экспедиции на Крит, которая являлась для греков насущной необходимостью. Ликвидировать корсарское гнездо в центре Эгейского моря было вопросом жизни или смерти для Империи. В 960 г. русское вспомогательное войско действительно было отправлено на остров, где под предводительством лучшего полководца империи Никифора Фоки участвовало во взятии крепости Хандакс в 961 г.²⁶

Таким образом, сближение Руси и Германии, двух могущественных государств Европы X в., в период правления Ольги и Оттона I происходило на взаимовыгодных условиях и не только в контексте давления на греческого императора. Попытка Ольги обратить в пользу династии прибыль от торговли Руси с Западом была подчинена цели укрепления материальной базы молодого восточнославянского государства. В международном аспекте Русь утверждалась одновременно и как новая держава, и как фактор стабильности, искусно используемый Византией в этом регионе. Что касается короля Германии, то и в персоне Ольги, и в её дипломатической деятельности он, очевидно, увидел одно из средств для реализации своего главного устремления – получении императорской короны. Что же касается политических и религиозных контактов Руси с Западом, особенно с германскими правителями, то в отличие от торговых связей, они были эпизодическими.

*

Andriy Pavliuk, *Byzantine influence on the Rus' and German relationship in the times of Olga of Kyiv and Otton I*

The article analyzes the role of the Byzantium factor in the Ruthenian-German relations in times of princess Olga and Otto I. Rapprochement of Rus' and Germany, the two most powerful states in Europe of 10th century, took place on the mutually beneficial terms, not only in context of exerting pressure on the Byzantine emperor.

*

Andriy Pavliuk, *Wpływ Bizancjum na stosunki rusko-niemieckie w czasach księżnej Olgi oraz Ottona I*

W artykule autor poddał analizie rolę czynnika bizantyjskiego w stosunkach rusko-niemieckich w czasach Olgi i Ottona I. Broni on tezy, według której ruska księżniczka realizując własne zadania, mogła wykorzystywać „niemiecki”, a cesarz Otton I „ruski” czynnik wpływania na Bizancjum, m.in. w kwestii dynastycznej.

Сергей Дубчак

КАТОЛИЧЕСКАЯ ЦЕРКОВЬ И РУСЬ В XI – НАЧАЛЕ XII ВЕКА: РЕЛИГИОЗНЫЙ АСПЕКТ

В статье рассматривается проблема влияния западных латинских (католических) традиций на христианство Руси в XI – нач. XII вв. Определяется проникновение латинской традиции в восточнославянское христианство посредством кельтского (в Северо-Восточной Руси) и кирилло-мефодиевского (в Юго-Восточной Руси) обрядов. Предлагается к рассмотрению религиозный аспект крестовых походов и матримониальных связей Рюриковичей с западноевропейскими династиями и др.

В конце X в. произошло утверждение христианства на Руси, как государственной религии¹. В то же время возникает ряд вопросов, связанных с процессами и путями христианизации восточноевропейского пространства, в особенности – о роли в этих процессах западных христианских традиций.

Первыми проблему католического (т.е. западно-христианского) влияния на Русь исследовали Николай Никольский, Николай Коробко, Адольф Амман, Николай Баумgarten, Михаил Таубе², а также историки второй половины XX в. – Юрий Свидерский³, Эдуард Винтер⁴, Андрей Кузьмин⁵.

1 По проблеме христианизации восточных славян и ранней истории Русской Церкви имеется огромная литература. В связи с этим ограничусь перечислением только наиболее важных работ, например: М. Брайчевский, *Утвердження християнства на Русі*, Київ 1988, 259 с.; А. Власто, *Запровадження християнства у слов'ян: вступ до середньовічної історії слов'янства*, Київ 2004, с. 283–358; О. Рапов, *Русская церковь в IX – первой трети XII в. Принятие христианства*, Москва 1988, 416 с. А. Кузьмин, *Крещение Руси: концепции и проблемы*, http://religio.rags.ru/journal/anthology2/a2_1.pdf; Б. Чаплицкий, *История Католической Церкви в России*, <http://history.catholicspb.ru/>?

2 А. Кузьмин, *Западные традиции в русском христианстве [w:] Введение христианства на Руси*, ред. А. Д. Сухов, Москва 1987, с. 22; М. Таубе, *Рим Русь в до-монгольский период*, http://www.unavoce.ru/library/taube_premongol.html

3 Ю. Свидерський, *Боротьба Південно-західної Русі проти католицької експансії в X–XIII ст.*, Київ 1985, 128 с.

4 Е. Винтер, *Візантія та Рим у боротьбі за Україну (955–1939)*, Прага, 1944, 224 с.

5 А. Кузьмин, *Западные традиции в русском христианстве*, с. 21–54; *idem*, *Падение Перуна: (Становление христианства на Руси)*, Москва 1988, 240 с.

В начале своего распространения христианство на Руси находилось под влиянием как восточных, так и западных традиций⁶, три из которых будут предметом исследования в данной работе, поскольку оказывали огромное влияние на восточнославянское православное духовное наследие. Речь идет о кирилло-мефодиевской, римской и кельтской форме христианизации.

Рассматривая кирилло-мефодиевскую традицию нужно отметить, что до сегодняшнего дня дискуссионным остаётся вопрос её принадлежности к западной литургической традиции. Несмотря на то, что литургическая практика Кирилла-Константина (Κύριλλος, 827–869) и Мефодия-Михаила (Μεθόδιος, 815–885) нигде специально и однозначно не исследована⁷, можно с высокой вероятностью утверждать, что в Моравии применялись славянские переводы латинских месс⁸. В частности, в позднесредневековой рифмованной немецкоязычной Хронике Далимила (XIV в.) имеется довольно-таки прозрачное указание о том, что „Ten arcibiskup Rusin (св. Мефодий. – С.Д.) bieše, mši slovensky služeše”⁹.

Украинский историк начала XX в. Николай Чубатый считал, что западные земли восточнославянского мира были христианизированы именно в кирилло-мефодиевском обряде с церковно-славянским языком богослужения. И все эти территории могли быть в некоторой степени кратковременно зависимы от Рима¹⁰. Современный российский историк Михаил Юрасов предполагает, что Святым Мефодием (а также в более поздний период – его учениками) в 881/882 г. могли быть крещены западные группы восточных славян, которые населяли бассейн верхней Тисы или же проживавшие к северу от Нижнего Дуная по Пруту и Серету¹¹.

Таким образом, уже в IX в. некоторая часть восточнославянских территорий, а именно юго-восточные земли, была затронута миссионерской деятельностью Святых Кирилла и Мефодия, которые осуществляли богослужение на основании латинского обряда в славянском языке.

Первым епископом, проповедовавшим в столице Руси, был, приехавший в 961 г. по просьбе княгини Ольги (регент в 945–960 гг.), Адальберт (Adalbertus Magdeburgensis, ок. 910–20 VI 981). Однако, по всей видимости, на момент прибытия немецкой миссии в Киев, там уже правил сын Ольги, Святослав Игоревич (942–март 972, великий князь с 945 по 972 гг.), который не был заинтересован в укреплении христианства, и поэтому Адальберт вынужден был отправиться назад. Таким образом, первым христианским епископом Киева и Руси при княгине Ольге был монах-немец латинского обряда¹².

6 А. Раух, *Церковный раскол 1054 года и русская православная церковь* [w:] *Тысячелетие крещения Руси, международная церковно-историческая конференция, Киев, 21–28 июля 1986 года. Материалы*, Москва 1988, с. 158.

7 А. Власто, *op. cit.*, с. 81.

8 *Ibidem*, с. 83; М. Чубатый, *История христианства на Руси-Україні (до р. 1353)*, Рим – Нью-Йорк 1965, с. 105.

9 Dalimil, *Kronyka Boleslawská* [w:] *Magnae Moraviae Fontes Historici* (далее: *MMFH*), t. I, Praga-Bрно 1966, s. 274.

10 М. Чубатый, *op. cit.*, с. 247.

11 М. Юрасов, *К вопросу о дате крещения предков русинов св. Мефодием*, „Русин”, 2010, 1, с. 55; *его же*, *Новые данные о крещении предков русинов св. Мефодием или его учениками*, „Русин”, 2005, 2, с. 46–54; Д. Поп, *Начало христианизации Подкарпатської Руси и місіонери-угрорусини в Києвській Русі*, „Русин”, 2009, 4, с. 15–22.

12 М. Таубе, *Рим Русь в до-монгольский период*, http://www.unavoce.ru/library/taube_premongol.html

После принятия Рюриковичами крещения в 988 г. контакты Киева со Святым Престолом не прекращались (можно упомянуть пять обменов посольствами между римскими папами и Владимиром Святославовичем (ок. 960–15 VI 1015) – в 986, 988 (989), 991, 992 (994) и 1000 гг.)¹³. Мощи, привезенные посланцами понтифика Иоанна XV (Ioannes XV, папа с августа 985 по март 996 г.) в качестве священного благословения Римского Первосвященника новообращенному князю Руси, состояли из части мощей (главы) священномученика Папы Римского Климента (Clemens Romanus I, с 88 или 90 по 97 или 99 г.; † между 97 и 101 г.)¹⁴.

Около 1001 г., согласно Никоновской летописи „Посла Володимер гостей своих аки в послех в Рим, а других в Иерусалим и в Египет и в Вавилон, а съглядети земель их и обычаев их”¹⁵. Таким образом, князь разослал своих послов во все, кроме Константинополя, центры патриархий (здесь можно предположить, что под Вавилоном летописец подразумевал Антиохию), что достаточно интересно в рассматриваемом нами контексте. Не исключено, что Владимир делал попытку построить свою церковь независимой от ромейских императоров и патриархов.

Таким образом, проблема канонического статуса Церкви Руси до конца первой трети XI в. является более чем актуальной для современной историографии, поскольку в среде ученых сложились четыре главных версии: византийская, римская, болгаро-охридская и автокефальной иерархии¹⁶. Надо также отметить, что только в 1037 г. была заложена церковь-метрополия София¹⁷ (пока историками окончательно не установлена точная датировка заложения Софии на основании недавно найденного граффити, мы пользуемся традиционным, признанным в литературе, мнением). До 30-х гг. XI в. центром русского христианства была Десятинная церковь, имевшая прозападную или автономистскую ориентации¹⁸.

Об определенной автономности в церковно-идеологической сфере Руси может свидетельствовать несколько фактов из истории XI–XII вв. В частности, еще при жизни Ярослава Мудрого в 1051 г. имела место попытка установить на киевскую метрополию местного претендента, что, возможно, символизировало более тесную связь с Римом (посредством хотя бы дочери киевского князя Анны, выданной за французского короля Генрика I, с которой Ярослав, без сомнения, поддерживал тесные отношения)¹⁹.

Еще одним похожим свидетельством является письмо краковского епископа Матвея (Mateusz, †1166) Святому Бернарду Клервосскому (Bernard de Clairvaux; Bernardus abbas Clarae Vallis, 1091–1153), который писал ему: „Neque enim vel Latinae vel

13 В. Задворный, А. Юдин, *История Католической Церкви в России. Краткий очерк*, <http://krotov.info/history/20/zavdorn.html>

14 См. примечание 12.

15 Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью [w:] *Полное Собрание Русских Летописей* [далее: ПСРЛ], т. 9, Москва 2000, с. 68.

16 М. Адамчук, *Рим і Україна періоду княжої доби* [w:] *Історія релігії в Україні*, т. 4, ред. П. Яроцького, Київ 2001, с. 17.

17 І. Шекера, *Київська Русь XI ст. у міжнародних відносинах*, Москва-Київ 1967, с. 125.

18 Б. Томенчук, *Одержавлення та християнізація галицько-волинських земель в часи середньовіччя IX–XIII ст. (за даними поховального обряду)*, „Галичина: науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис”, 2000, 4, с. 19.

19 W. Abraham, *Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi*, т. 1, Lwów 1904, s. 16.

Graecae vult esse conformis ecclesiae, sed seosum ab uutraque divisa neutri gens praefata sacramentorum participatione communicat”²⁰.

Фактором влияния западной ветви христианства на Русь и стремление Церкви Руси к независимости являются культ и мощи Святого Климента, которые были в большом почёте на Русь и использовались даже при поставлении киевских митрополитов²¹.

Таким образом, первое пятидесятилетие истории русского христианства как государственной религии протекало в довольно тесных контактах с Апостольским Престолом и попытках уменьшить влияние константинопольской патриаршей кафедры на Русь.

Дальнейшие взаимоотношения Руси с Латинским Западом в течение XI–XIII вв. имели не только религиозный, но и политический характер²². Весь XI, XII и даже XIII век полны примерами бракосочетаний представителей династии Рюрика с представителями западных католических домов²³. Данные матримониальные связи не встречали осуждения или противодействия со стороны церкви. Единственное осложнение возникло во время заключения брака Казимира I (Kazimierz I Odnowiciel, 1040–1058) с Марией Добронегой, сестрой Ярослава Владимировича (ок. 978–1054). Для заключения этого брака потребовалось разрешение папы римского, так как будущие супруги оказались родственниками²⁴.

Особое место в русско-латинских контактах занимают крестовые походы²⁵, которые „были обусловлены духом времени как форма контакта двоих разных миров, не разделенных естественными границами”²⁶. В последнее время проблема участия населения Руси в крестовом движении исследуется довольно плодотворно²⁷. Во-первых, нужно отметить, что ряд князей принимал участие в военных походах против балтийских племён (например второй поход против пруссов 1147 г.)²⁸, а некоторые представители Руси даже и в Святую Землю²⁹. Во-вторых, русские правители вели активную борьбу с язычниками-половцами. По словам современного украинского исследователя Александра Головка, „на страницах древнерусских политических

20 Н. Щавелева, *Послание епископа краковского Матвея Бернарду Клервоскому об „обращении русских”* [w:] *Древнейшие государства на территории СССР. 1975 г.*, Москва 1976, с. 115.

21 М. Адамчук, *Рим і Україна періоду княжої доби*, с. 29.

22 Б. Чаплицкий, *История Католической Церкви в России*, <http://history.catholicspb.ru/>

23 М. Таубе, *op. cit.*; J. Tegowski, *Kontakty rodzinne dynastów polskich i ruskich w średniowieczu* [w:] *Między sobą. Szkice historyczne polsko-ukraińskie*, pod red. T. Chyńczewskiej-Hennel i N. Jakovenko, Lublin 2000, s. 7–36.

24 I. Шекева, *op. cit.*, с. 128–129.

25 С. Луцицкая, *Крестовые походы. Словарь средневековой культуры*, Москва 2003, с. 234–239; Дж. Райли-Смит, *Крестовые походы как акт любви*, http://unavoce.ru/library/riley_love.html

26 М. Чорний, *Хрестові походи* [w:] *Medium aevum: середні віки*, ред. Л. Войтович, Львів 2010, с. 218.

27 В. Мудеревич, *Хрестоносний рух на Близький Схід і руські землі у кінці XI – першій половині XIII ст.* Автореферат дис. ... кандидата історичних наук, Чернівці 2009, 20 с.; *его же*, *До питання про участь населення прудо-дністрівського межиріччя у хрестових походах першої чверті XIII ст.* (за даними археологічних джерел) [w:] *Іван Фрако і Буковина. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції присвяченої 150-річчю від дня народження Івана Франка, Чернівці, 26 вересня 2006 року*, Чернівці 2006, с. 218–222; Г. Сагановіч, *Русь у палітиці кривожових походах (XI–XIII ст.)*, „Україна у Центральній-Східній Європі”, 2003, 3, с. 69–78; А. Головка, *Славяне Восточної Європи і крестові походи (XI – перва половина XIII в.)* [w:] *Rossica antiqua: дослідження і матеріали*, ред. А. Дворниченко, Санкт-Петербург 2006, с. 314–330; См. также: Б. Влодарский, *Ятвяжская проблема в польско-русских связях X–XIII вв.* [w:] *Международные связи России до XVII века*, Москва 1966, с. 116–130; В. Пашуто, *Внешняя политика Древней Руси*, Москва 1968, 569 с.

28 А. Головка, *op. cit.*, с. 318; Г. Сагановіч, *op. cit.*, с. 72–73.

29 В. Мудеревич, *До питання про участь населення прудо-дністрівського межиріччя у хрестових походах першої чверті XIII ст.* (за даними археологічних джерел), с. 222.

трактатов при оценке событий международной жизни появляются и рассматриваются идеи борьбы христиан с язычниками, т.е. фактически идеи крестовых походов, которые излагаются в типичной для средневековья церковно-религиозной форме. Однозначно, что борьба Руси против половцев имела все признаки религиозно-политического конфликта, который по смыслу и форме можно сравнить с многолетней борьбой христиан с арабами на Пиренейском полуострове, которая получила название Реконкиста³⁰.

Постоянные контакты с Апостольским престолом, матримониальные связи Рюриковичей с западноевропейскими правящими домами свидетельствуют о том, что в первое столетие христианизации Русь была теснее связана с Западом нежели с Византией³¹. Свидетельством влияния Запада в русских землях есть также распространение на Руси идеи вооруженной борьбы с язычниками, а также участие отдельных представителей русской знати в крестовых походах.

О влиянии на восточнославянское христианство кельтской традиции не сохранилось прямых доказательств, но есть определенное количество косвенных, введенных в научный оборот еще советской историографией. Этими косвенными доказательствами являются: наличие в северо-западных княжествах Руси многочисленных каменных крестов, характерных, собственно для стран Запада; широкое распространение на Руси колоколов, которое неведомо византийской традиции³²; ветхозаветная тематика новгородских росписей конца XI – начала XII вв., что вполне объяснимо влиянием ирландской традиции³³; невизантийские порядки новгородского монастыря основанного Антонием Римлянином, которые имеют значительное влияние кельтской традиции³⁴. Наличие ирландских влияний объясняется значительной эмиграцией шкотов (т.е. скоттов – ирландцев, шотландцев – С.Д.), которая усилилась в конце XI – начале XII вв.³⁵.

Итак, в XI – начале XII вв. Русь поддерживала отношения с латинским миром в двух плоскостях, а именно – религиозно-культурной и религиозно-политической. Первые были связаны с кирилло-мефодиевской и кельтской традициями и проявились именно в особенностях восточнославянской религиозности. А вторые были связаны с римской традицией и отображались в многочисленных фактах политических и религиозных контактов Руси с Западной Европой, а также во влиянии латинской религиозной и воинской идеологии в близкой к Рюриковичам и их окружению среде.

*

30 А. Головкин, *op cit.*, с. 317.

31 М. Адамчук, *op cit.*, с. 30.

32 А. Кузьмин, *Западные традиции в русском христианстве*, с. 49.

33 А. Кузьмин, *Падение Перуна: (Становление христианства на Руси)*, с. 174.

34 *Ibidem*, с. 172.

35 О. Сидоренко, *Українські землі в міжнародній торгівлі (IX–сер. XVII ст.)*, Київ 1992, с. 54.

Sergii Dubchak, *The Catholic Church and Rus' in 11th century – beginning of 12th century: religious aspect*

This article analyzes the problem of the influence of the western Latin (Catholic) tradition in Kievan Rus in the 11th – the beginning of the 12th century. Inducted aspects of Latin tradition in eastern Slavonic Christianity with the help of the Celtic ritual (in the North-Eastern Rus) and Cyril and Methodius ritual (in the South-Western Rus) are described. The religious factor and connection between matrimonial contacts between the Rurikovich and Western (Catholic) dynasties and the Crusades are revealed.

*

Sergii Dubchak, *Kościół Katolicki a Ruś w XI – na początku XII wieku: aspekt religijny*

Artykuł podejmuje kwestię wpływów zachodniej tradycji katolickiej (łacińskiej) na Ruś w XI i na początku XII wieku. Ukazuje rozpowszechnienie się tradycji łacińskiej w społeczeństwie wschodniosłowiańskim za pośrednictwem obrządku Celtów (Ruś północno-wschodnia) i obrządku wprowadzonego w życie przez Cyryla i Metodego (Ruś południowo-zachodnia). Analizie poddany został również aspekt religijny krucjat oraz powiązań matrymonialnych Rurykowiczów z zachodnimi (katolickimi) dynastiami.

ŚW. JACEK I DOMINIKANIE W KIJOWIE – MIĘDZY PRAWDĄ HISTORYCZNĄ A LEGENDĄ

Wokół postaci św. Jacka Odrowąza w ciągu wieków narosła legenda, natomiast faktów potwierdzonych źródłowo jest niewiele. Dotyczy to zwłaszcza misji apostołskiej, z którą polski dominikanin wyruszył na Ruś. Temat ten został wyolbrzymiony przez hagiografów, natomiast badacze poddali go krytycznej analizie. Kolejne żywoty św. Jacka ubarwiały jego pobyt w Kijowie niezwykłymi cudami. Historyczne ślady obecności dominikanów na Rusi sięgają XIII wieku. Pod koniec 1228 roku zakonnicy udali się przez Włodzimierz Wołyński, Łuck, Żytomierz do Kijowa, gdzie rządził wówczas Włodzimierz III Rurykowicz. Problemy, z którymi się tam zetknęli, znalazły odzwierciedlenie w bullach papieskich. W 1233 r. zakonnicy zostali wygnani z Kijowa. Mieli tam jednak jeszcze powrócić na krótko przed najazdem mongolskim. Legendarna ucieczka znalazła odbicie w ikonografii św. Jacka.

Wprowadzenie

Wokół postaci św. Jacka Odrowąza (przed 1200–1257) w ciągu wieków narastała sfera legendarna, oplatająca prawdziwe zdarzenia biograficzne w barwną aurę cudowności i niesamowitości. Najstarszy żywot Świętego – *De vita et miraculis Sancti Iacconis (Hyacinthi) Ordinis Fratrum Praedicatorum*, powstały prawie sto lat po jego śmierci, autorstwa Stanisława (lektora krakowskiego konwentu dominikanów), zawiera głównie wykaz cudów (*liber miraculorum*). Kolejne hagiograficzne biografie mnożyły niezwykłości, które ostatecznie utrwaliły żywoty napisane po kanonizacji tego „apostola narodów słowiańskich” (1594)¹. Natomiast w źródłach współczesnych św. Jackowi, a zachowanych do dziś, jest on wspomniany zaledwie trzy razy.

Podobnie ma się rzecz z pobytom św. Jacka i dominikanów na Rusi, o którym zachowały się wyolbrzymiane przez dominikańskich hagiografów relacje. Jednak z warstwy chwilami

¹ Żywoty Seweryna z Lubomli oraz Abrahama Bzowskiego, napisane na przełomie XVI i XVII w., stały się pierwowzorami dla późniejszych hagiografów (J. Kłoczowski, *Jacek (przed 1200–1257)* [w:] *Hagiografia polska. Słownik bio-bibliograficzny*, red. R. Gustaw, t. 1: A-K, Poznań 1971, s. 433). Nadto Bzowski jako historiograf papieski narzucił niejako literaturze zachodniej Europy poglądy o św. Jacku (P. Kielar, *Początki zakonu dominikańskiego w Polsce*, „Nasza Przeszłość”, 39, 1973, s. 65).

niemalże baśniowej, można wydobyć ślady historycznej obecności zakonników w Kijowie, na krótko przed najazdem mongolskim.

Data wyprawy

Rozbieżności w opiniach badaczy dotyczą już samej daty wyprawy misyjnej na Ruś. Część historyków przychyliła się ku teorii, że wyruszenie dominikanów na Wschód miało miejsce zaraz po roku 1222, podanym przez lektora Stanisława (Władysław Abraham, Karol Górski, Lucjan Wolek, Tadeusz Manteuffel²). Jednak najnowsza literatura przedmiotu skłania się ku dacie, pojawiającej się już wcześniej w opracowaniach – dominikanie mieliby udać się do Kijowa w końcu 1228 r. lub w 1229 r. (Jacek Woroniecki, Raymond J. Loenertz, Dariusz A. Dekkański, Maciej Zdanek³). Pogląd ten wydaje się zasadny, zważywszy na to, że zakonnicy po przybyciu do Krakowa w roku 1222, musieli mieć czas na organizację i umocnienie się na polskiej ziemi. Moment wyruszenia na Ruś musiał więc nastąpić po 18 września 1228 r., gdyż pod tą datą został wystawiony dokument, na którym Jacek występuje na liście świadków w gronie kapituły krakowskiej⁴. Za późniejszym datowaniem pobytu przemawiają również dokumenty papieskie, wydawane między 24 lutego a 15 marca 1233 r., na podstawie informacji uzyskanych wcześniej⁵. Także sytuacja polityczna w samym Kijowie umożliwiła podjęcie akcji misyjnej dopiero w końcu 1228 r. – kiedy to po walkach doszło między Danielem Romanowiczem a Włodzimierzem Rurykowiczem do zawarcia pokoju, który gwarantował m.in. swobody handlowe, otwierające stolicę Rusi na zachodnich przybyszów⁶. Warto dodać, że sojusznikiem Włodzimierza był czernihowski książę Michał – syn Wsiewołoda Światosławicza i córki Kazimierza Sprawiedliwego, a więc bliski krewny Leszka Białego⁷.

Za wyborem Rusi jako pierwszego terenu pracy misyjnej nowego zakonu przemawiała również orientacja polityczna biskupa krakowskiego Iwona Odrowąża (spokrewnionego z Jackiem) i całego rodu Odrowążów. To właśnie Iwon, będąc kanclerzem Leszka Białego, inspirował księcia do realizacji planu utrwalania pokojowych stosunków z Rusią⁸. Dlatego też część badaczy skłonna była uważać, iż wyprawa kijowska dominikanów musiała mieć miejsce jeszcze za życia Leszka (zm. 1227). Jednak polityka ta nie skończyła się wraz z jego śmiercią, gdyż jej inicjatorami byli Odrowążowie. Także wdowa po Leszku Białym, Grzymisława (zm. 1258), była przychylna misji ruskiej⁹.

2 W. Abraham, *Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi*, t. 1, Lwów 1904, s. 77–78; K. Górski, *Ród Odrowążów w wiekach średnich*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego we Lwowie”, 8, 1926–1927, s. 72; L. Wolek, *Studia z dziejów Zakonu Kaznodziejskiego w Polsce w XIII w.*, Lwów 1929, s. 61–63; T. Manteuffel, *Jacek (1183–1257)* [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, red. K. Lepszy, t. 10, Wrocław 1963, s. 264.

3 J. Woroniecki, *Św. Jacek Odrowąż i sprowadzenie Zakonu Kaznodziejskiego do Polski*, wyd. 2, Kraków-Katowice 2007, s. 85–86 (wyd. pierwsze w roku 1947); R. J. Loenertz, „*Żywoł świętego Jacka*” autorstwa lektora Stanisława jako źródło historyczne, tłum. A. Zajchowska [w:] *Święty Jacek Odrowąż – studia i źródła*, red. M. Zdanek, Kraków 2007, s. 66 (Studia Dominikańskiego Instytutu Historycznego w Krakowie, t. 2); D. A. Dekkański, *Początki zakonu dominikanów prowincji polsko-czeskiej. Pokolenie św. Jacka w zakonie*, Gdańsk 1999, s. 129–132.

4 J. Kłoczowski, *Jacek (przed 1200–1257)* [w:] *Nasi święci. Polski słownik hagiograficzny*, red. A. Witkowska, Poznań 1995, s. 202.

5 Były to trzy bulle do prowincjała prowincji polskiej dominikanów dotyczące się spraw ruskich oraz dwie do samych dominikanów prowadzących na ziemiach ruskich owocną działalność misyjną (R. J. Loenertz, „*Żywoł świętego Jacka*”, s. 66–67).

6 B. Włodarski, *Polska i Ruś 1194–1340*, Warszawa 1966, s. 99–100.

7 D. A. Dekkański, *op. cit.*, s. 131–132.

8 K. Górski, *op. cit.*, s. 72.

9 F. Sielicki, *Polsko-ruskie stosunki kulturalne do końca XV wieku*, Wrocław 1997, s. 67.

Trasa podróży

Kolejne pytanie, które się nasuwa – jak przebiegała droga dominikanów do Kijowa? Lektor Stanisław w rozdziale dotyczącym misji kijowskiej zamieścił najpierw opis cudownego przejścia, a właściwie – przepłynięcia, przez Wisłę na płaszczu przez św. Jacka i jego towarzyszy: braci Floriana, Godyna i Benedykta. Miało się to dziać w okolicach Wyszogrodu na Mazowszu¹⁰. Ten sam motyw powtarza w poetyckich i niezwykle sugestywnych strofach Mikołaj z Hussowa (1525)¹¹. Wątek ów znalazł się również w Bulli kanonizacyjnej św. Jacka wydanej przez papieża Klemensa VIII (1592–1605) [1594]¹². Jednak cud ten nijak nie mógł się wydarzyć podczas wyprawy kijowskiej, bo Wyszogród nie leżał przy trakcie na południową Ruś. Ciekawym wyjaśnieniem jest stwierdzenie o nieprzypadkowości zamieszczenia przez Stanisława tej historii w powiązaniu z pierwszą wyprawą misyjną. Stanisław nie przypadkowo przytoczył tę historię w powiązaniu z opisem pierwszej wyprawy misyjnej. Przejście przez wezbrane nurty Wisły miało przypominać dwukrotne ucieszenie burzy na jeziorze przez Jezusa, wzywającego uczniów do odwagi. Dodatkowo Ewangelie synoptyczne po pierwszym uspokojeniu burzy zamieszczają opis rozesłania apostołów przez Chrystusa na głoszenie Dobrej Nowiny. Przez owe odniesienia biblijne krakowski lektor chciał dodawać odwagi w trudnych zadaniach kolejnym pokoleniom dominikanów¹³.

Na temat trasy wędrowki XIV-wieczne źródło milczy. Może ona być jednak hipotetycznie rekonstruowana na podstawie znajomości ówczesnych szlaków handlowych, którymi podróżowali również misjonarze. Bracia wyruszyli z Krakowa w kierunku Sandomierza, skąd wiodła główna droga na Włodzimierz Wołyński, Łuck, Żytomierz, aż do Kijowa, w którym rządził wówczas Włodzimierz III Rurykowicz (zm. 1239)¹⁴.

Cuda i problemy w Kijowie

O samym pobycie św. Jacka i jego towarzyszy w stolicy Rusi, lektor Stanisław pisze toposami charakterystycznymi dla opowieści o misyjnych dziełach świętych (o głoszeniu „słowa żywota”, o znakach i cudach, o przyjęciu do zakonu „niezliczonych tłumów” księży i kleryków)¹⁵. Istotna jest natomiast informacja o otrzymaniu przez dominikanów konwentu pod wezwaniem Najświętszej Maryi Panny¹⁶. I tu znowu pojawiają się niejasności. Fakt umiejscowienia klasztoru pozostaje w kręgu hipotez i przypuszczeń¹⁷. Najprawdopodobniej zakonnicy pierwszą gościnę otrzymali w lacińskim klasztorze NMP u benedyktynów iroszkoekich, którzy działali wśród kolonii kupców z Zachodu¹⁸.

10 Lektor Stanisław, *Życie i cuda św. Jacka Odrowąża z Zakonu Kaznodziejskiego*, tłum. W. Bojarski, wstęp Z. Mazur, Kraków 1994, s. 13.

11 Mikołaj z Hussowa, *Pieśń o życiu i czynach św. Jacka*, tłum. A. Ledzińska, oprac. A. Zajchowska [w:] *Święty Jacek Odrowąż – studia i źródła*, s. 195.

12 *Bulla kanonizacyjna świętego Jacka*, tłum. i oprac. M. Zdanek [w:] *Święty Jacek Odrowąż – studia i źródła*, s. 257.

13 J. A. Spież, *Święty Jacek [w:] Światło ze Śląska. 750. rocznica śmierci św. Jacka*, red. B. Pietyra, K. Kułkowska, Katowice 2007, s. 72.

14 P. Kielar, *op. cit.*, s. 85.

15 Podobne ogólniki zamieszcza Hussowczyk, zob: Mikołaj z Hussowa, *Pieśń*, s. 196.

16 Lektor Stanisław, *Życie i cuda świętego Jacka z Zakonu Braci Kaznodziejów*, tłum. T. Gałuszka, oprac. M. Zdanek [w:] *Święty Jacek Odrowąż – studia i źródła*, s. 114.

17 K. Iwanicki przytacza kilka hipotez na temat umiejscowienia pierwotnego kościoła dominikańskiego, zob. *Kościoly i kaplice w Kijowie*, Warszawa 1931, s. 21–22.

18 W. Abraham, *op. cit.*, s. 78–79; P. Kielar, *op. cit.*, s. 85; D. A. Dekanski, *op. cit.*, s. 134; R. J. Loenertz, *op. cit.*, s. 65, przyp. 51. J. Woroniecki (*op. cit.*, s. 92) koryguje tę tezę stwierdzeniem, iż w chwili pojawienia się

Jednak późniejsze żywoty św. Jacka uzupełniały relacje o pobycie zakonników w Kijowie mnóstwem barwnych szczegółów. I tak, według nich, bracia mieli najpierw zamieszkać na dworze samego Włodzimierza. A dzięki uzdrowieniu ze ślepoty córki księcia, otrzymali na Błoniach za miastem miejsce pod klasztor i kościół p.w. NMP¹⁹. Mieli też ochrzcić Stanisława – syna kijowskiego władcy. A sam Włodzimierz miał nawet przyjąć unię. To tylko tradycja, której nie potwierdzają dokumenty, lecz może być ona odbiciem rzeczywistego, początkowo przychylnego, nastawienia księcia do zakonu kaznodziejskiego.

Późniejsze życiorysy powtarzają – za hagiografami pokanonizacyjnymi, fantastyczną opowieść o cudzie na wyspie dniewprowej²⁰, gdzie zbierała się ludność oddająca cześć wielkiemu drzewu. Święty Jacek, pomimo braku mostu i łodzi, dotarł tam suchą nogą – przeszedłszy po rzece „jakoby po głazie twardym”. I na oczach zdumionego tłumu, dotknięciem laski, strzaskal potężny dąb.

Tyle podania. W świetle wspomnianych już dokumentów papieskich można częściowo odtworzyć trudności, jakie napotykali na Rusi zakonnicy dominikańscy podczas swojej działalności duszpastersko – misyjnej. Nie tylko pełnili posługę religijną wśród ludności łacińskiej, bronili jej przed odstępstwem, ale i starali się szerzyć wiarę katolicką między Rusinami. Papież Grzegorz IX zakazał małżeństw mieszanych, zapewne na skutek doniesień katolickich duchownych o wypadkach ponownego chrzczenia łacinniczek, wychodzących za mąż za Rusinów obrządku wschodniego. Papież nakazał też polskiemu klerowi wpłynąć na książąt polskich, by nie szukali wśród Rusinów czy pogan sprzymierzeńców w bratobójczych walkach, a także by nie uciskali ludności wiejskiej, która uciekając na ziemie ruskie, wyrzekała się tam wiary. Palącym problemem na Rusi było włóczęgostwo zbiegłych księży i zakonników łacińskich, zagrożonych sądami lub obciążonych wyrokami, którzy swoim zachowaniem zrażali ludzi do kościoła katolickiego. Uzyskali więc dominikanie od papieża prawo ścigania owych duchownych. Z Rzymu zyskali też ułatwienia przydatne w pracy apostołskiej – możliwość używania w czasie podróży ołtarza polowego, przywilej spowiedania katolików na ziemiach ruskich i pogańskich oraz władzę uwalniania od ekskomuniki i kar kościelnych²¹.

Wygnanie i ponowny powrót

Mimo przywilejów od Stolicy Apostolskiej, zakon kaznodziejski nie mógł kontynuować dzieła misyjnego na kijowskiej ziemi. Wygnania braci z Kijowa nie doczekał św. Jacek, który – jak podaje lektor Stanisław – „z początkiem piątego roku, zostawiwszy w Kijowie brata Godyna, wyruszył do Krakowa”²².

Niebawem w 1233 r., Kijów musieli opuścić także pozostali dominikanie na czele z przeorem Marcinem z Sandomierza, gdyż, jak podaje Jan Długosz, „książę kijowski Włodzimierz

dominikanów kościół ten nie miał stałej obsługi i chętnie zostali tam powitani.

19 Trudno jednak zgodzić się z tym podaniem, gdyż mało możliwe było powstanie w jednym ośrodku dwóch katolickich świątyń pod tym samym wezwaniem.

20 Opowieść o cudzie na wyspie jeszcze w XIX w., za A. Bzowskim (*Thaumaturgus Polonus seu de vita e miracula s. H. confessoris commentaris*, Venetiis 1600), bezkrytycznie przytacza dominikanin Sadok Barącz (*Rys dziejów Zakonu Kaznodziejskiego w Polsce*, Lwów 1861, s. 84–85).

21 W. Abraham, *op. cit.*, s. 79; J. Woroniecki, *op. cit.*, s. 99–100; P. Kielar, *op. cit.*, s. 87–88, 90, 93; E. Różycki, *Bulla papieża Grzegorza IX z 22 sierpnia 1233 roku dla dominikanów polskich [w:] Ojczyzna bliższa i dalsza. Studia historyczne ofiarowane Feliksowi Kurykowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, red. J. Chrobaczyński, A. Jureczko, M. Śliwa, Kraków 1993, s. 41–45.

22 Lektor Stanisław, *op. cit.*, s. 13.

obawiając się, że jego obrządek grecki podupada i ponosi szkodę ze strony braci zakonu kaznodziejskiego” wypędził ich i zakazał powrotu²³. Na tej decyzji, obok motywów religijnych, zaważyły również względy polityczne²⁴. Wsiedlenie zakonników nastąpiło, gdy zatarg dotychczasowych sprzymierzeńców – księcia kijowskiego Włodzimierza z księciem czernihowskim Michałem Wsiewołodowiczem, przybrał ostrzejsze formy. Ten ostatni – wnuk Kazimierza Sprawiedliwego – popierał zakon i miał powiązania z łacińską kolonią kupców zachodnich w Kijowie. Po wygnaniu dominikanów, jak wynika z bulli papieskiej, owa kolonia kupców ujęła się za zakonnikami. Doszło wówczas do prześladowania ludności katolickiej w Kijowie²⁵. Zaś wygnani bracia udali się ku Rusi Zachodniej. Nie był to jednak koniec epizodu kijowskiego.

Niedługo po śmierci Włodzimierza III Rurykowicza dominikanie, a wraz z nimi św. Jacek, mieli powrócić do Kijowa i pozostać tam, aż do strasznego napadu Tatarów w grudniu 1240 r., kiedy to miasta bronił namiestnik księcia halickiego Daniela Romanowicza²⁶.

Ucieczka przed Tatarami

Ucieczkę zakonników dramatycznie i malowniczo przedstawiły późniejsze żywoty. Gdy horda tatarska, pustosząca ogniem i mieczem miasto, zaczęła włamywać się do konwentu, Jacek kończył odprawiać mszę świętą. I tak jak stał, w szatach liturgicznych, chwycił Najświętszy Sakrament i począł uciekać. Jednak na słowa wyrzutu Matki Bożej, porwał i jej statwę alabastrową (cudownie lekką)²⁷. I razem z współbraćmi przeszedł po wodach Dniepru (jak u początków misji – Wisłę pod Wyszogrodem). Historia ta – zupełnie negowana²⁸ albo wyjaśniana zdroworozsądkowo²⁹ – ostatnimi czasy doczekała się też uprawdopodobnienia³⁰. Niezależnie od prawdziwości podanie o ucieczce z Kijowa musi być brane pod uwagę przy analizie wizerunków św. Jacka. Legenda ta zdeterminowała charakterystyczne atrybuty świętego (monstrancja i figura Matki Bożej z Dzieciątkiem). Weszły one na trwałe do ikonografii. Także inne wątki legend kijowskich znalazły odbicie w plastycznych przedstawieniach świętego.

Podsumowanie

Pobyt dominikanów na Rusi był jednym z ważnych kierunków ekspansji misyjnej zakonu. Pierwszy biograf św. Jacka, akcentując głównie w życiu świętego rys ascety i cudotwór-

23 J. Długosz, *Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, t. 3: *Księga piąta, księga szósta*, tłum. J. Mrukówna, red. K. Pieradzka, Warszawa 1975, s. 332. Ruskie źródła nie podają informacji o wygnaniu dominikanów, musiała to być zapewne wiadomość z zaginionej kroniki dominikańskiej.

24 Owo wygnanie dominikanów w 1233 r. miało być, zdaniem A. Andrusiewiczza (*Cywilizacja rosyjska*, t. 1: *Cywilizacja staroruska*, Warszawa 2004, s. 90) miarą ówczesnego fanatyzmu religijnego Cerkwi, która za wszelką cenę starała się odseparować od „obcych”.

25 W. Abraham, *op. cit.*, s. 80; P. Kielar, *op. cit.*, s. 93, D. A. Dekański, *op. cit.*, s. 155.

26 S. Barącz, *op. cit.*, s. 85.

27 Do bycia statwą Jackową pretendowało kilka rzeźb (D. Piątkowski, *Wiadomość historyczna o statuy alabastrowej Najśw. Maryi Panny Jackowej, łaskami słynącej. Przez S. Jacka Odrowąża z Kijowa do Halicza roku 1238 przyniesionej, a teraz w kościele Lwowskim Bożego Ciała OO. Zakonu kaznodziejskiego znajdującej się*, Lwów 1856; J. Woroniecki, *op. cit.*, s. 94–95).

28 J. Woroniecki, *op. cit.*, s. 94–95.

29 Według T. Dobszewicza Dniepr mógł być wówczas skuty lodem (F. Rawita-Gawroński, *Zakon O.O. Dominikanów w Kijowie. Szkic historyczny*, Kijów 1912, s. 17).

30 J. A. Spież, *Św. Jacek Odrowąż*, Kraków 2007, s. 80–82.

cy, o pobycie w Kijowie podaje niewiele faktów. Późniejsze żywoty podkreślają zaś szczególnie działalność misyjno-duszpasterską, której istotnym punktem była wyprawa ruska. Historiografowie dominikańscy z XVI, XVII, a nawet XIX w. wyolbrzymiają rozmiary działalności duszpasterskiej na Rusi. Rekonstrukcja faktów historycznych jest utrudniona, ale możliwa. Dla historyka sztuki zaś istotnym elementem są też wszystkie zdarzenia ubrane w barwne szaty legendy, gdyż składają się one na ikonograficzny przekaz życia świętego.

*

Ewelina Lilia Polańska, *Saint Hyacinth and the Dominicans – between the historic truth and the legend*

Throughout the centuries there has been a legend surrounding the person of Saint Hyacinth Odrowąż. There remain few facts concerning him that have been proved beyond doubt with any source documents. This is true, for example, in case of his missionary work in Russia – exaggerated by hagiographers, and critically analyzed by research workers. Subsequent descriptions of the life of Saint Hyacinth's stay in Kiev were embellished by accounts of incredible miracles. However, looking at the issue of the Dominicans' presence in Russia in the first half of the 12th century one can actually find evidence of their activity in the area. The final months of the year 1228 should be accepted as the most probable date of their expedition. The Dominicans arrived in Kiev, which was then ruled by Vladimir III Rurikovich. The problems that they had encountered there were best reflected in papal bulls. In 1233, the monks were expelled from Kiev only to come back for a short time before the Mongolian invasion. Their legendary escape found it's reflection in Saint Hyacinth's iconography.

*

Эвелина Лилия Полянская, *Св. Яцек и доминикане в Киеве – между исторической правдой и легендой*

Вокруг личности св. Яцка Одровонжа на протяжении веков появлялось много легенд. Но исторических фактов, подтверждённых источниками, немного. Особенно это касается миссии польского доминиканина на Русь – в произведениях агиографов она преувеличена, а в научных работах поддана критическому анализу. Многочисленные „Жития” св. Яцка добавляли очередные красочные детали к описанию чудес, сотворенных в Киеве. Анализируя проблему пребывания доминиканов на Руси в первой половине XIII, можно выявить реальные следы их деятельности в русских землях. Это подтверждается и папскими буллами. Наиболее вероятной датой их появления в Киеве можно считать конец 1228 г. Они прибыли в столицу Руси, где в то время правил Владимир III Рюрикович, через Владимир Волынский, Луцк и Житомир. В 1223 г. доминикане были изгнаны из Киева. Не исключено, что они еще раз появились там накануне монгольского нашествия. Легенды о чудесном избегании польским доминиканом монгольского плена нашли отображение в иконографии св. Яцка.

Марьяна Курин

ПАПСКАЯ ДИПЛОМАТИЯ В ЮГО-ЗАПАДНОЙ РУСИ В XIII В.: ЦЕЛИ, ПЕРСПЕКТИВЫ, РЕЗУЛЬТАТ

В статье рассматривается деятельность папской дипломатии в отношении Руси, в частности Галичины и Волыни. Предметом исследования являются дискуссия о визите папских послов к галицко-волыньскому князю Роману Мстиславовичу, аспекты деятельности нищенствующих орденов (Францисканского и Доминиканского), папские дипломатические миссии к Романовичам и в Орду, проблемы окцидентализации и унии с Православной церковью и др. Отдельное внимание в исследовании посвящено изучению влияния папской курии на решение князя Даниила принять королевскую корону и признать верховенство понтифика над собственными землями. В итоге, автор приходит к выводу, что политическая и конфессиональная нестабильность в русских землях не позволила Католической церкви реализовать свои планы в отношении восточнославянских земель.

Влияние католической Церкви на религиозную и политическую жизнь Руси на протяжении всего Средневековья имело свои характерные особенности. Наиболее интенсивно Папский Престол принимал участие в миссионерской деятельности в русских землях (речь в первую очередь идет о Киевском, Волинском, Галицком княжествах) на протяжении XIII в., когда удельные правители из династии Рюриковичей фактически полностью разделили сферы влияния на Руси, периодически ведя борьбу за Киев.

Первые упоминания о взаимоотношениях восточнославянских князей с римскими папами начала XIII в. описаны в дискуссионном известии Кенигсбергской (она же Радзивилловская) летописи, упоминавшей о посольстве Иннокентия III (Innocentius PP., 1198–1216) до князя Романа Мстиславовича (1198/9–1205) в 1204 г.¹ Данный текст

¹ Библиотека Российская историческая, содержащая древнія летописи, и всякія записки, способствующія къ объясненію исторіи и географіи російской древнихъ и среднихъ времянь, Санкт-Петербург [далее: СПб] 1767, ч. 1: Летопись Несторова с продолжателями по Кенигсбергскому списку до 1206 года, с. 300. Это издание было мне недоступно, цитирую за: *Історія України в документах і матеріалах*, відп. ред. С. М. Білоусов, т. 1: *Київська Русь і феодалні князівства XII–XIII ст.*, Київ 1939, с. 143.

вызвал бурную реакцию и много дискуссий в среде историков, начиная с XIX в., не утихающих до сих пор.

С полным доверием к известиям летописи, которые были практически полностью продублированы российским историком XVIII в. Василием Татищевым², отнеслись Леонтий Войтович³, Александр Головко⁴, Иван Крипякевич⁵, Иван Нагаевский⁶, Владимир Пашуто⁷, Михаил Смирнов⁸, Степан Томашивский⁹, Николай Чубатый¹⁰ и др. Однако, Бронислав Владарский¹¹, Евгений Голубинский¹², Михаил Грушевский¹³, Алексей Толочко¹⁴ и др. сомневались, или же категорически отрицали возможность подобного посольства.

Николай Чубатый, исходя из собственной схемы поиска следов унии с Римом, считал, что данное известие является свидетельством религиозных противоречий Романа с папой и „касается дел сугубо политических“, поскольку, как был уверен историк, посланцы Иннокентия III пытались втянуть галицко-волинского князя к войне между Штауфенами и Вельфами. Михаил Грушевский констатировал поздний характер упоминаемого известия, влияния на него фольклорных легенд о Романи, а также антинунатской литературы. Однако ученый не отбрасывал реалистичности самого события, вошедшей в основание повествования. С его точкой зрения полностью согласился Бронислав Владарский.

Первым, кто еще в XIX в. поставил под сомнение версию о пребывании папского посольства стали Владимир Антонович и Евгений Голубинский. На основании отсутствия упоминаний о посольстве к Роману в папских архивах историки полностью отрицали возможность такого.

На рубеже XX–XXI вв. дискуссию вокруг вопроса об аутентичности данного известия в очередной раз поднял Алексей Толочко, раскритиковав в нескольких своих работах аргументы сторонников версии о посольстве. В основе взглядов историка – альтернативный анализ работ Василия Татищева. Однако его взгляды активно критикует современный петербургский историк Александр Майоров, который является главным оппонентом А. Толочко в рассмотрении данного вопроса¹⁵.

Исследование данного процесса усложняется тем фактом, что наиболее ранние летописи, являющие собой универсальный нарративный источник исследуемого

2 В. Татищев, *История российская*, т. 2, Москва 2003, с. 463–464.

3 Л. Войтович, *Зоря князя Романа*, „Літопис Червоної калини“, 1991, 2, с. 32.

4 О. Головко, *Князь Роман Мстиславич та його доба*, Київ 2001, с. 187.

5 І. Крипякевич, *Історія України*, Львів 1990, с. 75.

6 І. Нагаєвський, *Історія Римських Вселенських Архієреїв (Від св. Петра до Авін'йонської неволі. 1309)*, Мюнхен 1964, с. 363.

7 В. Пашуто, *Очерки по истории Галицко-Волинской Руси*, Москва 1950, с. 331.

8 М. Смирнов, *Судьбы Червоной или Галицкой Руси до соединения ея съ Польшею (1387)*, СПб 1860, с. 153.

9 С. Томашівський, *Історія України: старинні і середні віки*, Мюнхен, 1948, с. 88.

10 М. Чубатий, *Західна Україна і Рим у XIII ст. у своїх змаганнях до церковної унії*, „Записки Наукового Товариства Шевченка“, 123–124, 1917, с. 1–108.

11 B. Włodarski, *Polska i Ruś (1194–1340)*, Warszawa 1966.

12 Е. Голубинский, *История русской церкви*, т. 1, Москва 1990, с. 598.

13 М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. 3, Київ 1992, с. 11.

14 А. Толочко, *Принимал ли Роман Мстиславич посольство папы Иннокентия IV в 1204 г.?*, „Ruthenica“, 2, 2003, с. 195–204.

15 См.: О. В. Майоров, *Чи відвідували послы римського папи Романа Мстиславовича в Галичі? (з приводу аргументів О. Толочка)* [w:] *Дрогоичинь 1253. Матеріали Міжнародної наукової конференції з нагоди 755-ї річниці коронації Данила Романовича*, упорядники О. Жерноклеєв, М. Волощук, І. Гурак, Івано-Франківськ 2008, с. 119–134.

периода, имеют огромные хронологические пробелы. Например, в Ипатьевской летописи отсутствует текст за шестилетний период, совпадающий именно с княжением Романа в Галиче (1199–1205)¹⁶. В свою очередь Лаврентьевская летопись полностью игнорирует европейский вектор политики галицко-волинского правителя¹⁷.

Слабым подтверждением возможности данного посольства, как считает ряд ученых¹⁸, есть целый перечень аналогичных, хорошо подтвержденных документами фактов о прибытии папских миссий в другие не католические страны Центральной Европы и Балкан с последующим утверждением супрематии папства в церковной иерархии данных территорий. После падения Константинополя (1204) папские легаты побывали в Болгарии, где на самом высоком уровне были приняты местным царем Калояном (Йоаница, Calojannes 1197–1207) в 1204 г., получившим взамен королевскую корону. В Сербии еще в 1198 г. католичество принял непризнанный князь Волкан (Вукан Немањић, правитель Зеты в 1196–1208 гг. и Рашки в 1202–1204 гг.). Кроме того, Иннокентий III фактически вмешался на стороне Вельфов в борьбу с Гогенштауфенами, продолжая искать возможных союзников не только на западе континента.

Таким образом, общий анализ религиозной и политической ситуации в Центрально-Восточной Европе в начале XIII в. позволяет сделать вывод о том, что пребывание папских легатов при дворе галицко-волинского князя Романа Мстиславовича выглядит не так уж сомнительно. Однако отсутствие прямых доказательств и достоверной информации в источниках не дает возможности со стопроцентной уверенностью принять поздние летописные известия, а также данные Истории Российской Василия Татищева.

Одним из важных методов реализации внешнеполитической деятельности римской курии касательно Руси стала организация работы нищенствующих орденов, в частности – Францисканцев (*Ordo Fratrum Minorum*, утвержден в 1210 г.) и Доминиканцев (*Ordo fratrum praedicatorum*, утвержден в 1216 г.). Задача данных структур заключалась в реализации дальновидных планов папской курии и лично римских пап, которым напрямую подчинялись ордена.

Возможность объективно оценить деятельность Францисканцев и Доминиканцев в восточнославянских землях на протяжении XIII в. позволяют анализ источников, а также научные исследования российских¹⁹, немецких²⁰, чешских²¹, польских²², украинских²³

16 Ипатьевская летопись [w:] *Полное Собрание Русских Летописей* [далее: ПСРЛ], т. 2, изд. 2, Москва 2001, с. 716–722.

17 Лаврентьевская летопись [w:] ПСРЛ, т. 1, Москва 1962, с. 413–420.

18 См. например: В. М. Нагірний, *З історії взаємин Галицько-Волинського князівства із римською курією на початку XIII ст.*, „Вісник Прикарпатського університету”, Історія, 2003, вип. 7, с. 134–135 (там также историография вопроса).

19 С. Аннинский, *Известия венгерских миссионеров XIII–XIV вв. о татарах и Восточной Европе*, „Исторический архив”, 1940, 3, с. 71–113; Д. Мальшевский, *Яцек Одровонж – мнимый апостол земли Русской*, „Труды Киевской Духовной Академии”, 4, 1869, с. 45–68.

20 Н. Dörrie, *Drei Texte zur Geschichte der Ungarn und Mongolen: Die Missionesreisen des fr. Julianus O.P. ins nach Rubland (1237) und der Bericht des Erzbischofs Peter über die Tataren*, 1956, Göttingen, 6, s. 125–102.

21 V. Chaloupecký, *Jan z Dražic, poslední biskup Pražský*, „Časopis Společnosti přátel starožitností českých”, 1908, 16, s. 51–84, 133–136, 181–196.

22 G. Labuda, *Zaginiona kronika z pierwszej polowy XIII wieku w rocznikach Królestwa Polskiego Jana Długosza. Próba rekonstrukcji*, Poznań 1983, s. 42–59.

23 В. Ульяновский, *Історія церкви в Україні*, Київ 1993, с. 13–14; В. Ставицький, *Відомості про Русь з „Історії монголів” Плано Карпіні*, „Український Історичний Журнал”, 6, 1988, с. 32–41; Б. Боднарюк, *Виникнення і розвиток католицьких чернечих орденів Європи в VI–XVI ст.: Автореферат дис... кандидата історичних наук*,

и других европейских ученых, пробовавших всесторонне охарактеризовать работу миссий. Важным вкладом в данную проблему являются работы самих представителей доминиканцев и францисканцев²⁴, представляющих так называемый первый эшелон исследований. В целом, только общий взгляд на картину деятельности орденов на Руси позволяет констатировать актуальность и слабую исследованность данной темы. Большинство сторон жизни орденов в восточнославянских землях остается неизвестным.

С момента возникновения доминиканского Ордена в 1216 г. и легализации его деятельности папой Гонорием III (Honorius PP., 1216–1227), основной целью братьев стала пропаганда среди европейской феодальной элиты идеи борьбы с еретическими идеологиями и движениями. А участие ордена в работе священной инквизиции закрепило за ними репутацию карательной структуры папской власти. Со второй четверти XIII в. монахи ордена начали деятельность и на землях Руси, где выступали не только дипломатическими посредниками между местной светской властью, но и пытались принимать участие в организации католической иерархии. Миссионерской деятельностью здесь занималась польская провинция доминиканского ордена, созданная в 1228 г. на Парижской генеральной капитуле. В 1232 г. папа Григорий IX (Gregorius PP., 1227–1241) поручил польскому провинциалу ордена поехать на Русь и разведать возможность создания там латинского католического епископства. Работа доминиканцев сразу же привлекла внимание местной светской власти, о чем говорит хотя бы засвидетельствованное Яном Длугошем (Ioannes Dlugossius, 1415–1480) изгнание киевским князем Владимиром Рюриковичем (1187–1239) в 1233 г. членов ордена из Киева²⁵.

В 30–50-х гг. XIII в. ситуация для утверждения доминиканских миссий в Галичской и Волынской землях была достаточно благоприятной. Даниил Романович (1201–1264) не препятствовал данному процессу, рассчитывая, особенно в 40–50-х гг., на помощь со стороны пап Григория IX, а позже – Иннокентия IV (Innocentius PP., 1241–1254) в противостоянии как с венграми и поляками, так и с монголами, опустошившими в 1241–1243 гг. центрально-европейские страны. Именно поэтому в XIII в. без какого-либо противодействия доминиканские монастыри возникли во Львове (1234 г.), Галиче и Перемышле (1238 г.). Возможно, именно в целях расширения деятельности венгерской доминиканской миссии, после брака князя Льва Даниловича (ок. 1228–1301) с дочерью Бела IV (Bela, Бѣла, 1235–1270) Констанцией (брак заключён между 1246 и 1252 гг.) во Львове был сооружен костел в честь св. Иоанна Крестителя²⁶.

Київ, 1995, с. 22; Н. Сінкевич, *Laudare benedicere praedicere: Домініканський орден на Волині в кінці XVI – на початку XIX ст.*, Київ 2009, с. 13–34.

24 C. Chodykievicz, *De rebus gestis in provinciali Russiae ordini praedicatorum commentaries*, Berdyczoviae 1780.

25 Н.И. Щавелева, *Древняя Русь в «Польской истории» Яна Длугоша (книги I–VI): текст, перевод, комментарии*, Москва, 2004, с. 451–452.

26 W. Abraham, *Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi*, t. 1, Lwów 1904, s. 169; М. Чорний, *Львівський домініканський монастир Божого Тіла в XIII – першій половині XV ст.* [w:] *Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст.: Матеріали Міжнародної наукової конференції*, Чернівці 2000, с. 91–95.

О деятельности францисканцев на территории Руси сохранились немногочисленные свидетельства. Одним из важных источников для исследования данного вопроса являются сообщения папского посла к хану Бату (ок. 1209–1255/1256) Платано де Карпини (Johannes de Plano Carpini, ок. 1182–1252)²⁷, исполнявшим также и разведывательные функции. Также известным фактом является эпизод коронации Даниила Романовича, произошедший в Дрогичине в 1253 г. Интронизация была проведена представителем Бенедиктинского монастыря, папским легатом Опиззо из Мезано²⁸. Один из немецких исследователей, Карл Райфенкугель, считал, что принятие короны галицко-волинским князем могло состояться также и в результате пропаганды со стороны Ордена²⁹. С большой вероятностью можно утверждать, что русская францисканская кустодия, утвердившаяся на основании боснийского викариата, была подчинена венгерским влияниям, поскольку члены ордена из Боснии могли попасть в восточнославянские земли исключительно через земли Арпадов³⁰.

Существенное оживление работы доминиканского и францисканского орденов действительно было связано с нашествием кочевников в Европу. Еще в первой половине 30-х гг. XIII в. венгерские короли Эндре II (Andreas, Андреи, 1205–1235) и Бела IV отправляли местных доминиканцев на поиски так называемой „Великой Венгрии” („Magna Hungaria”), но также не безговали сбором сведений о монголах и их планах касательно европейских стран³¹. Уже после татарского погрома 1240–1243 гг. папа Иннокентий IV рассчитывал привернуть в католичество разоренные Бату земли, а также некоторые народы – в частности, половцев и Русь. С этой целью организовывались миссии, следовавшие на Кавказ, в русские земли, а также в степные зоны.

Однако, важно отметить, что при очень динамичном развитии восточнославянских земель, в частности, владений Романовичей, влияние ордена на правящие элиты было достаточно поверхностным. Так, по просьбе самих князей Даниила и Василька папа в 1247 г. запретил всем католическим орденам „владеть землей и недвижимостью” в их державе. Вследствие усиления конфликта с Гогенштауфенами и ослаблением угрозы со стороны кочевников Иннокентий IV утратил интерес к вопросу окцидентализации владений Романовичей, а польские провинциалы ограничивались душпастьерской работой в границах исключительно собственной провинции.

Даже несмотря на огромную поддержку обоих нищенствующих орденов в XIII в. со стороны папства, особенных успехов на Руси они не достигли, а работа ячеек доминиканцев и францисканцев оказалась малоэффективной.

27 Платано Карпини. *История Монголов*. Вильгельм де Рубрук. *Путешествие в восточные страны*, перевод А.И. Малеина, СПб. 1911, с. 67–69.

28 *Ипатьевская летопись*, стб. 827.

29 K. Reifenkugel, *Die Gründung der Römisch-Katholischen Bisthümer in den Territorien Halicz und Wladimir* [w:] *Archiv für österreichische Geschichte*, t. 52, Wien 1875, s. 416.

30 W. Abraham, *op. cit.*, s.191.

31 С. Аннинский, *op. cit.*, с.71–113.

Самым громким достижением папства в середине XIII в. была коронация галицко-волынского правителя Даниила Романовича в декабре 1253 г. Данное событие представлено достаточно большой отечественной и зарубежной историографией, базирующейся на лаконических известиях так называемой *Галицко-Волынской летописи*³², папских булавах и венгерско-польских источниках³³.

Вопрос о коронации Даниила впервые был рассмотрен в работах австрийских историков Христиана Енгеля³⁴ и Якоба Хоппе³⁵. Среди украинских ученых следует отметить исследования Михаила Грушевского³⁶, Николая Дашкевича³⁷, Николая Чубатого³⁸, Александра Головка³⁹, Ивана Паславского⁴⁰ и других, которые по-разному объясняли мотивы принятия короны и титула от папы Иннокентия IV. Советская историческая наука представлена трудами Владимира Папуто⁴¹, Бориса Рамма⁴², Юрия Свидерского⁴³ и других авторов, отображавших факт коронации Даниила как реализацию векового намерения Рима уничтожить православье, усилить влияние католицизма на востоке континента.

Конкретную выгоду от коронования Даниила Романовича при условии выполнения обоюдных условий могли получить обе стороны. Например, римские папы искренне желали:

- создать мощную коалицию государств Центрально-Восточной Европы против кочевников;
- решить вопрос о христианизации языческих народов Востока и, таким образом, укрепить собственное правовое и фактическое доминирование в данном регионе;
- установить политико-правовые, добрососедские отношения между Чехией, Австрией, Польшей и Венгрией с целью организации системы оповещения и при надобности – и обороны католического мира.

Для папства в данный решающий момент его истории было важно продемонстрировать могущество церкви под собственным началом. Поэтому на

32 *Галицко-Волынский літопис. Дослідження. Текст. Коментар*, за ред. М.Ф. Котляра, Київ 2002, с. 396.

33 *Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, ed. G. Fejer, t. 4, vol. 1, Budae 1829, s. 396; t. 4, vol. 3, Budae 1829, s. 15; *Documenta Pontificum Romanorum Historiam Ucrainae Illustrantia (1075–1953)*, ed. P. Athanasius G. Welykyi, t. 1, Romae 1953, s.28–45; *Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватікану та унії (X – початок XIII ст.)*. Збірник документів і матеріалів, упорядкував Є. А. Гринів та ін., Київ 1988, с. 24–27 и сл.

34 J. Ch. von Engel, *Geschichte von Galizien und Lodomerien*, Galle 1796, s. 399–710.

35 J. Норре, *Ältere und neuere Geschichte der Königsreiche Galizien und Lodomerien*, Wien 1792. Эта работа была мне недоступна. О ней см.: Б. Гавришків, *Німецько-австрійські вчені про славнозвісних українців [в:] Німецькі колонії в Галичині. Історія-архітектура-культура. Міжнародний науковий семінар. Львів, 1–2 лютого 1994 року. Матеріали та повідомлення*, Львів 1996, с. 166–167.

36 М. Грушевський, *op. cit.*, с. 587.

37 Н. Дашкевич, *Первая уния юго-западной Руси с католичеством*, Киев 1884, 46 с.

38 М. Чубатий, *op. cit.*, с.1–108.

39 О. Головка, *Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя*, Київ 2006, с. 575.

40 І. Паславський, *Коронація Данила Галицького в контексті політичних і церковних відносин XIII століття*, Львів 2003, 47 с.

41 В. Папуто, *Внешняя политика Древней Руси*, Москва 1968, с. 227–241.

42 Б. Рамм, *Папство и Русь в X–XIII вв.*, Москва–Ленинград 1959, с. 151.

43 Ю. Свидерський, *Боротьба Південно-Західної Русі проти католицької експансії в X–XIII ст.*, Київ 1983, с. 117.

Лионском соборе 1245 г. вопрос об опасности кочевников был одним из наиболее актуальных и резонансных⁴⁴. Оповещая себя среди европейских правящих династий объединительным центром антимонгольского движения, папа рассчитывал поднять свой авторитет в католических странах, что могло бы реализовать план противостояния Чингизидам в разгромленной, но не покоренной Руси.

Политическая подоснова коронации, завершившая сложный семилетний процесс фрагментарного диалога между князем Даниилом и представителями Святого Престола (длился со второй половины 40-х гг. XIII в.⁴⁵) создает широкий простор для толкования западноевропейских документов и отечественных летописей, начиная от церемонии получения папских привилегий⁴⁶.

Неудачу „Данииловой унии” после 1254 г. исследователи объясняют тем, что в Риме не было сдержанно обещание организовать крестовый поход против татар. „Проповедь крестоносного похода, – писал М. Грушевский, – получилась бесплодной. Ни папа, ни князя, к которым тот обратился с зазывом, никакой помощи против татар не выслали. В связи с этим Даниил не имел желания делать какие-либо уступки римской курии в религиозных делах. Папа быстро убедился, что в этом направлении нельзя рассчитывать на Даниила”⁴⁷. Такой взгляд на причины ухудшения римско-русских отношений после 1254 г. доминирует практически во всей исторической литературе.

Папское окружение выявилось просто объективно не в силах организовать новый крестовый поход, как с политической, так и с морально-психологической точки зрения. Спровоцированный раскол Европы на приверженцев и противников императора Фридриха II Штауфена (Fredericus, 1194–1250), в котором активное участие принимал папа Иннокентий IV, не позволил выступить единым фронтом против кочевников⁴⁸.

Таким образом, дипломатия папской курии сыграла важную и заметную роль в историческом развитии земель Юго-Западной Руси XIII в. Римские понтифики в лице отдельных князей видели своих политических союзников, на которых можно было бы повлиять и в конфессиональном плане, а также, при надобности, использовать их военный ресурс для борьбы с внешней угрозой. Для реализации данной цели с первой половины XIII в. начали активную миссионерскую деятельность нищенствующие ордена. Однако особенно важного результата папство не достигло из-за политической нестабильности в землях Рюриковичей, а также из-за внутривнутриполитических проблем связанных с падением интереса к крестовым походам и конфликта папы с немецким императором.

*

44 І. Паславський, *Український епізод Першого Ліонського собору (1245 р.) Дослідження з історії європейської політики Романовичів*, Львів 2009, с. 56–77.

45 Уже в 40-х гг. XIII в. официальная документация папской курии называла Даниила не князем Волыни (Lodomeriae Dux), а королем Руси, или королем русов (Russiae Rex, Rex Ruthenorum).

46 *Documenta Pontificum Romanorum Historiam Ucrainae Illustrantia*, s. 43–45.

47 М. Грушевський, *op cit.*, с. 73.

48 М. Дашкевич, *op cit.*, с. 177–178.

Mariana Kurin, *The Papal diplomacy and South-Western Rus' in the 13th century: aims, perspectives, results*

The article concerns different vectors of Papal diplomacy and politics in area of Halich and Volhynia. Author opts to elaborate on numerous problems, like: the discussion about the visit of the Pope's legates to Prince of Halich Roman Mstislavovich, some aspects of the actions of Franciscans and Dominicans, diplomacy in the Eastern Rus', in the territory of Tatar, some problems in the dialog with the Orthodox Church (the question of The Westernization and of the Union with Catholics) etc. The individual direction of this research was the effect of Popes curia on the motivation of Prince Daniel Romanovich to coronate. This act symbolized the protectorate of the Pope's relative over Halich and Volhynia. The author states, that political instability in the Rus' made realization of Catholic Church's own plans impossible.

*

Mariana Kurin, *Dyplomacja papieska a Ruś południowo-zachodnia w XIII w.: cele, perspektywy, wyniki*

W pracy podejmowano kwestie polityki papieskiej wobec Rusi, zwłaszcza wobec ziemi halickiej i Wołynia w XIII w. Autorka zanalizowała takie zagadnienia jak: polemika wokół wizyty posłów papieskich do księcia halicko-wołyńskiego Romana Mściśławowicza, działalność na Rusi dominikanów i franciszkanów, misje papieskie do Daniela i Wasylka Romanowiczów oraz do Mongołów, próby zawarcia unii kościelnej w połowie XIII w. Osobna uwaga poświęcona została wpływowi kurii papieskiej na decyzje księcia Daniela o przyjęciu korony królewskiej oraz uznaniu zwierzchnictwa papieża nad Kościołem prawosławnym na terenie państwa Romanowiczów. Autorka dochodzi do wniosku, że główną przyczyną niepowodzenia polityki papieskiej wobec ziem wschodniosłowiańskich stała się niestabilność polityczna w południowo-zachodniej Rusi.

Adrian Jusupović

PALATINUS – DWORSKI. WPŁYW DWORU WĘGIERSKIEGO NA TERMINOLOGIE URZĘDNICZĄ RUSI HALICKO-WŁODZIMIERSKIEJ

W *Latopisie hipackim* pod rokiem 6716 czytamy o dworskim Poth, dowodzącym wojewodami. Identyfikując wymienione postacie w dokumentach węgierskich można stwierdzić, że autor *Kroniki halicko-wołyńskiej* przetłumaczył z języka łacińskiego tytuł comes palatinus jako dworski, zaś comitatus tenentibus jako wojewodę. Pojawienie się terminu dworski w źródłach cyrylicy w drugiej połowie XII w., należy prawdopodobnie wiązać z kontaktami Monomachowiczów z dworem węgierskim oraz jego wpływem na nomenklaturę urzędniczą Rusi.

Dworjanin (dworzaniin) jest terminem, którym określa się osoby pełniące służbę na dworze, niezależnie od rangi zajmowanego stanowiska¹. Nierzadko mylono go z urzędem dworskiego. Pierwszym badaczem, który zwrócił uwagę na funkcję dworskiego był Mychajło

1 Mając świadomość różnicy między dworskimi i dworjanami (Por.: *Словарь Древнерусского языка (XI-XIV вв.)*, т. 2, Москва 1989, с. 449) oraz potrzeby osobnego studium poświęconego różnicom znaczeniowym w powyższym haśle, zdecydowałem się jedynie zasygnalizować funkcjonowanie terminu dworjanin. Jak pokazuje literatura przedmiotu, oba określenia nierzadko stosowane są wymiennie (Por.: I. Szaraniewicz, *Trzy opisy historyczne staro książęcego grodu Halicza w roku 1860, 1880, 1882. Z dołączeniem dokumentów z metryk koronnych i wyciągów z lustracyi z czasów Rzeczypospolitej Polskiej; z architektoniczno-porównawczym opisem wykopalisk halickich i pomnikowych świątyń w Załukwi, w Haliczu i na Krylosie profesora politechnicznej szkoły we Lwowie I. Zachariewicza, oraz z planem robót podjąć się mających w celu odszukania i bliższego zbadania historycznych pomników w Załukwi, w Haliczu i na Krylosie*, Lwów 1883, s. 42) i o ile dworski ma jednoznaczną wymowę o tyle termin dworjanin jest wieloznaczny. Por.: В. Д. Назаров, „Двор” и „Дворяне” по данным новгородского и северо-восточного летописания (XII-XIV вв.) [w:] *Восточная Европа в древности и средневековье. Сборник статей*, Москва 1978, с. 108-123 – autor uważa, że termin dworjanin oznaczał urzędnika. Ф. Ю. Лимонов, *Владими́ро-Суздальская Русь. Очерки социально-политической истории*, Ленинград 1987, с. 150-151, 153, 156-158, 164, 169 – uznał termin dworjanin za wieloznaczny. Zauważa, że zaczął funkcjonować w latopisarstwie w drugiej połowie XII w. (pierwsza wzmianka znajduje się w *Latopisie Ławrientiejewskim* pod rokiem 1174 przy opisie zabójstwa księcia Andrzeja Juriewicza Bogolubskiego). Początkowo terminem tym mieli być określani studzy książęcy i bojarscy. Z czasem jednak określenie to ewoluowało i zyskiwało prestiż (jak pisze F. Limonov, „dworjanin – taki sam książęcy sługa jak detski, miecznik i posadnik”). F. Limonov doszedł ponadto do wniosku, że grupa ta służyła w wojsku, mogła posiadać ziemię „niczym feudalowie i książęta”, zajmowała niższe urzędy oraz mogła być zaufanym doradcą władcy. А. А. Горский, *Древнерусская дружина. К истории генезиса классового общества и государства на Руси*, Москва 1989, с. 80 – uważa, że termin dworjanin zastąpił drużynника. Ponadto zaznacza, że począwszy od XII w. dworjanami określano najbliższych księcia, zajmujących najważniejsze stanowiska w aparacie księstwa (nazywani tak byli głównie „otrocy” i „detscy”). М. Ф. Котляр, *Княжа служба в Київській Русі*, Київ 2009, с. 212 – uważa, że słowo „dworjanin” zastępuje termin „otrok”.

Hruszewski. Badacz ten uważa, że „dworski w XIII–XIV wieku stał się najważniejszą osobą po księciu w cywilnej administracji. Był szefem książęcej drużyny, zastępował księcia w sądzie i w administracji. Jego kompetencje rozwinęły się do tego stopnia kosztem dawnego urzędu tysiicznika. Na początku ten urząd musiał mieć bardziej prywatny, gospodarczy charakter, jak np. w przypadku moskiewskich dworskich...²”. Celem niniejszej pracy jest ustalenie faktycznej roli dworskiego w administracji książęcej oraz wpływ terminologii węgierskiej na ruskie nazewnictwo urzędnicze XII i XIII w.

Terminy dworski oraz dworjanie (дворьскыи/дворяне) użyte zostały w Kronice halicko-wołyńskiej czternaście razy³. W jednym zaś wypadku użyto sformułowania „Boży dworjanie” (Божий дворяне⁴) w znaczeniu *militēs christi*⁵, czyli członków Zakonu Kawalerów Mieczowych. Ponad to przy okazji pogrzebu Włodzimierza Wasylkowicza dowiadujemy się o dwornych (дворных⁶), którzy pomagali wdowie po władcy księstwa włodzimierskiego w czasie uroczystości.

Z określeniem dworski na kartach *Kroniki halicko-wołyńskiej* występuje węgierski urzędnik Poth. W interesującym nas przekazie czytamy: „Король же с великою любовью посла воевь в силе тяжце и великого дворьского Пота. Поручивъ ему воеводство надо всеми воими. Имена же бѣвши воеводамъ с ним: первѣи Петръ Туровичъ, вторѣи Банко, третѣи Мика Брадатѣи, четвертѣи Лотохаротъ, пятѣи Мокьянъ, шестѣи Тибрець, седмы Мароцель и инни мнозии ихже не мощно сказати и ни писати⁷”. Wysłane w 1211 r.⁸ wojsko węgierskie miało za zadanie osadzić na stolcu halickim nieletniego podówczas księcia Daniela Romanowicza.

W dokumentach węgierskich z okresu 1206–1216 Poth (Pock, Puk) określane jest jako *comes*⁹ lub *comes palatinus*¹⁰. Wynika z nich jednoznacznie, że od 1209 do 1213 r. pełnił urząd wojewody (palatinusa). W latach 1213–1214 dokumenty konkretnie precyzowały jego pozycję jako „Poth, quondam comitem palatinus” lub „Poth, quondam palatinus”, zaś w 1216 roku czytamy o nim: „Pothonem, tunc comitem Poseniensem¹¹”, a w 1217 r. „Poth Palatinum, tunc temporis vero Comitem Mosoniensem¹²”.

2 М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. 3: *До року 1340*, Київ 1993, с. 232.

3 *Ипатьевская летопись* [w:] *Полное Собрание Русских Летописей* [dalej: ПСРЛ], т. 2, Санкт-Петербург 1908, стб. 724, 777, 793, 795, 798, 803–804, 811, 816, 822, 829, 832, 834, 839, 887.

4 ПСРЛ, т. 2, стб. 816. Termin ten używany był w latopisach północnoruskich na określenie członków zakonów gycerskich. Por.: Ф. Ю. Лимонов, *Владимири-Суздальская Русь*, с. 162.

5 Użycie tego terminu i literaturę zob.: A. Jusupović, *Domus quondam dobrinensis. Przyczynek do dziejów templariuszy na ziemiach Konrada Mazowieckiego*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, 71, 2006, 1, s. 8–10; *idem*, *Przynależność polityczna Drohiczyzna w XII i pierwszej połowie XIII w.* [w:] *Дрогоичинь 1253. Матеріали міжнародної конференції з нагоди 755-ї річниці коронації Данила Романовича*, Івано-Франківськ 2008, с. 163–164.

6 *Ипатьевская летопись*, т. 2, стб. 918.

7 „Król z wielką miłością posłał wojów w sile znacznej, wielkiego dworskiego Potha, powierzając mu dowództwo nad wszystkimi wojskami. Imiona będących z nim wojewodów to: pierwszy Piotr Turowicz, drugi Banko, trzeci Mika Brodaty, czwarty Lotocharow, piąty Mokjan, szósty Tibrec, siódmy Marcel, i wielu innych, o których nie sposób opowiedzieć i napisać” – *Ипатьевская летопись*, т. 2, стб. 724.

8 М. Грушевський, *До справи хронологічної звязи в Галицько-Волинській літописи*, „Записки Наукового Товариства імені Шевченка”, 52, 1903, с. 10–11.

9 *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. Inde ab anno DCCCC usque ad anno MCCXXV*, t. 1, red. R. Marsina, Bratislava 1971, nr 139, 142, 143, s. 111, 113–114; *Codex Diplomaticus Patrius*, t. 6, studio et opera A. Ipolyi, E. Nagy, D. Véghely, Budapestini 1876, nr 5, 6, 8. s. 7–8, 11.

10 *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae*, t. 1, nr 153, 154, 156, 161, 163, 164, 168, 173, 183, 192, s. 121, 123–124, 128–130, 133, 136, 140, 151.

11 *Ibidem*, t. 1, nr 183, 192, 205, s. 140, 151, 160.

12 *Codex Diplomaticus Patrius*, t. 4, studio et opera E. i Nagy, A. Stummer, C. i Ráth, D. Véghely, Győrött

Z powyższej analizy wynika, że łacińskim odpowiednikiem *comes palatinus* (wojewoda) jest dworski. Jak pisał Aleksander Gieysztor na Węgrzech *comes palatinus* (nádorispán) był zarządcą palatium i przelożonym ludności służebnej. Zastępował króla w sądach i opiekował się pozewniczą pieczęcią królewską¹³. Przekazy odnoszące się do „dworskiego” zawarte w *Kronice halicko-wołyńskiej* jednoznacznie wskazują na militarny kontekst sprawowanego urzędu.

Obserwację tę potwierdza opis wydarzeń, jakie miały miejsce w roku 1243¹⁴. Czytamy wówczas: „Данилови же со братомъ Василюкомъ заратившимся с Болеславомъ княземъ Лядьскимъ. Внидоста во землю Лядскую четырма дорогами: самъ Данило ваева около Люблина, а Василюк по Изволи и по Ладе около Белое, дворьскыи же Ондреи по Сяноу...”¹⁵. Z przytoczonego źródła wynika, że dworski Andrzej stał na czele wojska, które miało kierować się do Polski wzdłuż Sanu. Wypełniał zatem zadania wojewody.

Analogiczną militarną funkcję sprawował Jakow Markowicz, który został określony mianem dworskiego w związku z wydarzeniami, jakie miały miejsce zimą 1244 r.¹⁶. Wówczas Daniel i Wasylko Romanowicze oraz Jakow wyruszyli przeciwko Litwinom, którzy pod dowództwem Lekownija najechali okolice Mielnika. Ostatecznie agresorzy wycofali się, jednak zostali dogonieni i zmuszeni do podjęcia walki niedaleko Pińska. Zwycięsko z potyczki wyszli książęta Włodzimierza oraz Halicza.

Podobne zadania wypełniał również dworski Oleksa, tyle tylko, że w przeciwieństwie do Andrzeja i Jakowa, nie na dworze Daniela Romanowicza, lecz jak można wnioskować z analizy *Kroniki halicko-wołyńskiej*¹⁷ – Wasylka Romanowicza. Przekaz dotyczy wydarzeń, jakie rozegrały się latem lub jesienią 1255 r.¹⁸. Oleksy wraz z tysięcznikiem Jerzym wyruszył na litewskie posilki, które Mendog wysłał dla Daniela Romanowicza, aby wsparły go w walkach z Wozwjągłanami. Sojusznik rozłoszczony faktem nieuczestniczenia w bitwie z Wozwjągłanami, a co za tym idzie nieuzyskaniem łupów, opuścił księcia i podążył ku ziemi luckiej, by na niej uzyskać trofea. W bitwie pod Kostrugą Oleksa i Jerzy pokonali agresorów.

W jednym wypadku czytamy wprost: „Приде дворскый с полком”¹⁹. Przekaz ów jednoznacznie wskazuje na militarne zadania dworskiego.

O dworskim czytamy również w związku z wydarzeniami, jakie miały miejsce na jesieni 1238 r. lub w 1239 r.²⁰: „Данилу во Хольме будуццю ему, яко Ростиславъ сошелъ есть на Литву со всми бояры и шузники сему же прилучившуся. Изниде Даниль со воии со Хольма и бывшио ему третии день у Галичи. Любяхуть же и гражане, подьхавшу же ему подь городъ и рече имь: <<О мужи градьстии! Доколе хочете

1867, nr. 2, s. 9). Por.: *Comites Palatini, vna Iudices Cumanorum ab anno 1270* [w:] *Codex Diplomaticus Hungaricus ecclesiasticus ac civilis*, studio et opera G. Fejér, Budapestini 2004, s. 280.

13 A. Gieysztor, *Wojewoda* [w:] *Słownik Starożytności Słowiańskiej*, t. 6, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1980, s. 551–552.

14 Por.: B. Włodarski, *Polska i Ruś. 1194–1340*, Warszawa 1966, s. 125.

15 „Daniel i jego brat Wasylko rozpoczęli wojnę z Bolesławem, księciem łackim, dostali się do łackiej ziemi czterema drogami: sam Daniel wojował około Lublina, a Wasylko po Izwole i po Ładzie, koło Białej; dworski Andrzej szedł Sanem...” – *Ипатьевская летопись*, т. 2, стб. 795–796.

16 *Ibidem*, стб. 798.

17 *Ibidem*, стб. 839–840.

18 M. Грушевський, *Хронологія*, т. 39.

19 „przyszedł dworski z pułkiem...” – *Ипатьевская летопись*, т. 2, стб. 834.

20 M. Грушевський, *Хронологія*, с. 28.

терпети иноплемьныхъ князи державу>>. Они же воскликнувши, реша яко: <<Се есть держатель нашъ Богомъ данъ>>. И пустишася яко дети ко отцю, яко пчелы к атце, яко жажюци воды ко источнику. Пискупу же Артемью и дворьскому Григорью възбраняюцу ему. Узревшима же има яко не можета удеръжати града нко малодшна блюдящася о преданьи града. Изнидоста слезнама очима и ослабленомъ лицемъ и лижюща уста своя яко не имеюща власти княженья своего ре. Реста же с нужею: <<Прииди княже Данило, прими градъ>>. Данило же вниде во градъ свои и прииде ко пречистен Богородици и прия столъ оца своего, и обличи победу и постави на Немечьскихъ вратехъ хорутовъ свою²¹. Jak wynika z powyższego przekazu Grzegorz²² w czasie nieobecności Rościsława Michałowicza zastępował księcia. Świadczy o tym użycie w stosunku do niego terminu dworski, który oznaczał najważniejszy urząd po księciu. Poza tym to właśnie on wraz z biskupem Artemijem z racji pełnionego urzędu pospieszył poddać miasto i przekazać władzę księciu Danielowi Romanowiczowi.

Analizując powyższy przekaz trudno się nie dopatrywać analogii w wydarzeniach, jakie miały miejsce w 1232 r.²³. W tym roku król węgierski wyprawił się na Romanowiczów. Podczas nieobecności książąt obroną Włodzimierza dowodził Mirosław²⁴, którego kronikarz opisuje następująco: „иногда же храбру ему суццо, Богъ ведаеть тогда бо смутися умомъ, створи миръ с королеми, безъ совета князя Данила и брата его Васиака. Рядомъ же дасть Бельзъ и Червень Олександру. Королеви же посадившу сына своего Андрея в Галичи, съветомъ неверныхъ Галичанъ²⁵. Mirosław, wedle słów kronikarza, miał posiadać większe wojsko od oblegającego go Andrzeja II. Poza tym zawiódł jako negocjator, gdyż poza Belzem, którego utratę prawdopodobnie Romanowicze brali pod uwagę, dopuścił także, aby książę Aleksander Wsiewołodowicz przejął Czerwień²⁶. Należy pamiętać, że *Kronika haličko-wolyńska* jest panegirkiem na cześć Romanowiczów²⁷, w której nacisk położony

21 „Kiedy Daniel [Romanowicz] był w Chełmie, otrzymał wiadomość, że Rościsław [Michałowicz] poszedł na Litwę ze wszystkimi bojarami i konnicą. Kiedy to się stało, wyszedł Daniel z Chełma z wojami i na trzeci dzień był w Haliczu. Lubili go mieszkańcy [Halicza]. Podjechał pod miasto i powiedział im: „O mężowie miasta! Do kiedy zamierzacie znosić rządy nie swoich książąt?” Oni zaś zawołali, mówiąc tak: „To jest dzierżyciel nasz dany nam przez Boga!” I rzucili się do niego jak dzieci do ojca, jak pszczoły do matki, jak spragnieni do źródła. Biskup Artemij i dworski Grzegorz przeskadzali jemu, ale gdy zobaczyli, że nie mogą utrzymać miasta, tchórzliwie pospieszyli zdać go. Wyszedł ze łzami w oczach i smutkiem na twarzy i obliżywali wysuszone wargi swoje, ponieważ nie mieli władzy książęcej powiedzieli z ubolewaniem: „Przyjdźże księciu Danielu i zajmij miasto”. Daniel zaś wejdzie do miasta swojego i uda się do przeczystej Świętej Bogarodzicy i przyjmie stolec ojca swojego i będzie świętował zwycięstwo swoje i zatknie na niemieckiej bramie chorągiew swoją” – *Ипатьевская летопись*, т. 2, стб. 777–778. Por.: А.В. Майоров, *Данил Романович и галичане в канун татаро-монгольского нашествия* [w:] *Исследования по Русской истории. Сборник статей к 65-летию профессора И. Я. Фроянова*, Санкт-Петербург 2001, с. 88–94 – uważa Grzegorza za jednego z liderów haličkich, który wraz z biskupem Artemijem nie wpuszczając Daniela Romanowicza do miasta wyrażali wolę całego społeczeństwa. Jak stara się pokazać cały powyższy fragment został podkolorowany przez latopisarza, któremu nie należy wierzyć. Przedstawione przez pisarza wydarzenia stawiają w lepszym świetle starszego syna Romana Mściśławowicza, ale równocześnie ukrywają fakt bardzo słabego poparcia księcia w Haliczu.

22 Grzegorz Wasylewicz w czasie walk o Haličz wspierał działania Michała Wsiewołodowicza i jego syna Rościsława. Przekaz powyższy pozwala wnioskować, że wzmiankowanego Grzegorza należy utożsamiać z Grzegorzem Wasylewiczem. Por.: В. Т. Папуто, *Очерки по истории галицко-волинской Руси*, Москва 1950, с. 217.

23 М. Грушевський, *Хронологія*, с. 23–24.

24 Por.: Д.Г. Хрусталев, *Русь: от нашествия до „ига” 30–40 гг. XIII в.*, Санкт-Петербург 2004, с. 32.

25 „Kiedyś był on bardzo odważny, ale teraz, tylko Bóg wie dlaczego, szybko wpadł w popłoch i zawarł pokój z królem bez narady z księciem Danielem [Romanowiczem] i bratem jego Wasylkiem. Zgodnie z umową Mirosław oddał Belz i Czerwień Aleksandrowi [Wsiewołodowiczowi], a król syna swojego Andrzeja posadził w Haliczu, za radą zdradzieckich Haličan” – *Ипатьевская летопись*, т. 2, стб. 765–766.

26 *Ibidem*, стб. 766.

27 Por.: Н. Ф. Котляр, *Роман и Романовичи в исторической и поэтической традиции* [w:] *Древнейшие Государства Восточной Европы. Генеалогия как форма исторической памяти*, 2002, Москва 2004, с. 115–120.

jest na podkreślenie sukcesów, a nie klęsk. Prawdopodobnie relację tych wydarzeń kronikarz usłyszał od księcia Daniela Romanowicza, który z jednej strony bronił piastuna swego brata²⁸ powołując się na jego wcześniejsze sukcesy, z drugiej zaś pokazywał bezprawność zawarcia umowy – bez zgody książęcej. W ten sposób w źródle miało być zachowane swoistego rodzaju *status quo*. Z Romanowiczów został zdjęty ciężar porażki i zrzucony na Mirosława, z kolei zasługi tego ostatniego miały zatuszować niepowodzenie²⁹. Tymczasem prawdopodobnie Mirosław wypełniał podczas nieobecności książąt zadania dworskiego³⁰. Urząd ten analogicznie jak w przypadku Grzegorza Wasylewicza upoważniał go do prowadzenia negocjacji w zastępstwie suzerena.

Jak wynika z powyższych rozważań, dworski wykonywał zadania militarne oraz zastępował księcia w czasie jego nieobecności we wszystkich sprawach (być może również sądowych). Zapewne mamy tu do czynienia ze skopiowaniem i przetłumaczeniem terminologii używanej na terenie Węgier na potrzeby dynastii Romanowiczów³¹. Warto w tym miejscu zaznaczyć, że pierwsza wzmianka o dworskim znajduje się w *Latopisie Hiłpackim* pod rokiem 6679 [1171]³², co świadczy, że wpływ dworu węgierskiego na wołyński nastąpił w XII wieku, kiedy to książęta wołyńscy, w tym Izjasław Mścisławowicz oraz jego syn Mścisław, byli sprzymierzeńcami Arpadów³³.

*

Adrian Jusupović, *Palatinus-dvorsky. The influence of Hungarian royal court on the clerical nomenclature of Rus'*

In *The Hypatian Chronicle* there is a reference from year 6716 about a „dvorskiĭ” named Poth commanding voivodes. By associating the mentioned characters with the Hungarian records, we learn that the author of *The Galician-Vohlynian Chronicle* translated the Latin title *comes palatinus* as *dvorskij*, while *comitatus tenentibus* as a *voyvode*.

28 O tym, że Mirosław był piastunem Daniela Romanowicza, dowiadujemy się z *Kroniki halicko-wołyńskiej* (*Ипатьевская летопись*, t. 2, str. 718). Por.: Н. Ф. Котляр, *Двор галицких Романовичей* (XIII в.), „Древняя Русь”, 2008, 1 (31), s. 64. Jednak prawdopodobnie po tym, jak starszy syn Romana Mścisławowicza udał się na Węgry, Mirosław podjął się opieki nad Wasylikiem Romanowiczem.

29 P. Żmudzki, *Władca i wojownicy. Narracje o wodzach, drużynie i wojnach w najdawniejszej historiografii Polski i Rusi*, Wrocław 2009, s. 431 – zauważa, że bardzo często odpowiedzialność za niewłaściwą politykę władców spada na wojewodów.

30 Fakt, że Mirosław został podany bez urzędu może wynikać z tego, iż był osobą rozpoznawalną na dworze Romanowiczów (Por.: J. Bieniak, *Możliwości i zadania polskich genealogów-mediewistów* [w:] *Polskie rycerstwo średniowieczne. Wybór pism*, Kraków 2002, s. 12 uważa, że sporadyczne występowanie w źródłach XIII i XIV w. osób z imieniem i patronimikiem oraz urzędem należy wiązać z faktem, że w środowisku lokalnym te osoby były bardzo dobrze znane. Por.: I. Pietrzyk, *Elita władzy w księstwie opolskim do drugiej połowy XIV wieku* [w:] *Wspólnoty małe i duże w społeczeństwach Czech i Polski w średniowieczu i w czasach wczesnonowożytnych*, pod red. W. Iwańczak i J. Smołuchy, Katowice 2010, s. 277). Poza tym w okresie od XI do XIV w. imię było wystarczającym nazwaniem członka grupy społecznej (Por.: T. Skulina, *Staroruskie imiennictwo osobowe*, cz. 1, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1973, s. 24–25, 55; K. Jasiński, *Problemy identyfikacji osób w badaniach mediewistycznych* [w:] *enealogia – problemy metodyczne w badaniach nad Polskim społeczeństwem średniowiecznym na tle porównawczym*, pod red. J. Hertla, Toruń 1982, s. 9; K. Mosingiewicz, *Imię jako źródło w badaniach genealogicznych* [w:] *Genealogia – problemy metodyczne w badaniach nad Polskim społeczeństwem średniowiecznym na tle porównawczym*, pod red. J. Hertla, Toruń 1982, s. 72, 83–84; M. Вуйтович, *Древнерусская антропонимия XIV–XV вв. Северо-восточная Русь*, Poznań 1986, s. 130) i właśnie je przede wszystkim wykorzystywał latopisarz.

31 Por.: U. Halbach, *Der russische Fürstenhof vor dem 16 Jahrhundert. Eine vergleichende Untersuchung zur politischen Lexikologie und Verfassungsgeschichte der Alten Rus'*, „Quellen und Studien zur Geschichte des Östlichen Europa”, t. 23, Stuttgart 1985, s. 230–240.

32 *Ипатьевская летопись*, t. 2, str. 544.

33 Por. U. Halbach, *Der russische Fürstenhof*, s. 235.

The term *dvorskij* appeared in written cyrillic sources in the mid-12th century, most likely due to relations of the Monomakhovich family with the Hungarian royal court and Hungarian influence on the clerical nomenclature of the Rus'.

*

Адриан Юсупович, *Palatinus*-дворский. Влияние венгерского двора на дворскую терминологию Галицко-Волынской Руси

В *Ипатеевской летописи* в статье под 6716 годом читаем об венгерском дворском Поте, руководящим воеводами. Идентифицируя упомянутых лиц при помощи венгерских документов можно констатировать, что автор *Галицко-Волынской летописи* перевел из латинского языка звание *comes palatinus* как *дворский*, а *comitatus tenentibus* как *воевода*. Появление во второй половине XII в. термина *дворский* в русских источниках, по всей вероятности было связано с контактами Мономаховичей с венгерским двором и его влиянием на чиновничью номенклатуру Руси.

Zuzana Orságová

RUTHENIAN-POLISH-HUNGARIAN RELATIONS IN REGARDS TO THE DYNASTICAL POLITICS OF BELA IV

The paper aims to present the outlines of Béla IV's foreign policy and its crucial tool – dynastical alliances. His main goals were to secure the kingdom against possibility of another Mongol threat, as well as to sustain position of Hungary in Central Europe in regards to rising influence of Bohemia. Béla's policy towards – inherited after his father Andrew II – Galicia fits well into these plans. Step by step, the king created a cooperating network of alliances by marrying his daughters to Ruthenian (Leo of Galicia and Rostislav of Chernigov) and Polish princes (Boleslaus of Lesser Poland, Boleslaus of Greater Poland) and Lower Bavarian duke Henry. These sons-in-law proved to be faithful allies, particularly during the wars with Přemysl Otakar II of Bohemia. Partially thanks to some of his daughters, Béla's foreign policy concepts outlasted him.

Béla IV of Hungary ascended the throne in 1235. The economy of the kingdom, as well as the position of the king, was weakened by „generous” policy of his father, Andrew II. While Béla aimed to consolidate the kingdom and revise his predecessor's donations, the Mongols attacked the country and caused serious casualties and damage¹. Their invasion in 1241-1242 stopped possible development and influenced deeply the basic outlines of Béla's foreign policy. Since then, the Mongol threat remained actual (though never real again) issue in his reign. The king naturally focused on the renewal of country's structures and strengthening of Hungarian borders and its self-defensive abilities. In order to secure this, Béla married his first born son Stephen to a Cuman girl; baptized only at the occasion of her wedding after Béla's recently canonized sister – Elisabeth of Thuringia. The choice was

---

¹ For Mongol invasion see recently: R. Marsina, M. Marek, *Tatársky vpád*, Budmerice 2008, p. 167 or B. Nagy, *Tatárjárás*, Budapest 2003, p. 638.

quite a scandal in the contemporary Europe. Though the date of the wedding is uncertain², it is obvious that at least for few years Pope Alexander IV reproached the king for this decision³.

Part of the Roman clergy criticized also the fact that two of Béla's daughters married „schismatics”⁴. This refers to Rostislav Mihalovič (dux of Chernigov), who married Árpádián princess Anna in 1242 and her younger sister Constance who married Leo (Lev) Danilovič of Galicia few years later. These sons-in-law were actually the representatives of two Ruthenian rivaling dynasties – quite a distinctive example of complicated Ruthenian affairs and Ruthenian-Hungarian mutual relations in 13th century.

Béla somehow inherited concepts of „Galician policy” from the agenda of his father. Just to explain this briefly, Andrew II was well-known for his obsession with Galicia, from where he was expelled as a child⁵. However, his attempts to control Galicia by himself or through one of his younger sons (or other relevant candidates) failed in the long term. On the other hand, Ruthenian princes were also interested in Hungarian help⁶ – and those who refused the alliance with Andrew sought the support of his Lesser Polish counterpart – Leszek the White. In 1235 both Hungarian candidates for Galician throne were out of the question: the former one, Koloman, was already installed as the governor of Slavonia – the other one, his brother Andrew died in 1234. At this point Danilo Romanovič⁷ took over Volhynia and Vladimir – and even attended the coronation of new Hungarian king, which can be interpreted as his formal acceptance of Béla as his sovereign⁸.

However, when Danilo expelled Rostislav's father Michail Vsevolodovič of Chernigov from his seat in Przemyśl and Halič (1238) three years later, the latter took refuge at Béla's court. In 1242 when Danilo already controlled Galicia, Rostislav married Princess Anna⁹ and her father subsequently supported his campaign in Galicia. Though Rostislav managed to take over Przemyśl, he was not able to keep it for long¹⁰. His second attempt was also unsuccessful¹¹ – Rostislav was defeated by Danilo at Jaroslaw and afterwards withdrew from

2 Stephen could have married Elisabeth either in years 1246-1247 when the rumors about another Mongol invasion spread over Europe. The second option is the year 1254 when Elisabeth's parents were baptized in Dominican Chapter in Buda. See for example: N. Berend, *At the Gates of Christendom*, Cambridge 2001, p. 88. Their first child Catherine was born in 1256, so both possibilities can be acceptable.

3 „...filium vel filiam tuam contingat gentilis connubii contagio maculari, ex hoc utique facto, quod nun iuris effectum...”. *Monumenta Vetera Historica Hungariam Sacram Illustrantia* [further: *MVH*], t. 2, ed. A. Theiner, Rome 1859, p. 240.

4 This comes from the report of Otto, bishop of Olomouc, for Pope Gregory X. *MVH*, t. 2, p. 308. On the other hand, Leo's father Danilo of Galicia while accepting the crown from papal legate, had to recognize the union with Catholic Church – in order to gain allies against Mongols.

5 Béla initially supported the rights of Prince Vladimir Jaroslavič.

6 Especially after the battle of Zawichost in 1205, where Roman Mstislavovič, the ruler of Galicia fell. His widow Maria (Anna) hedged alternatively between Lesser Poland and Kingdom of Hungary in order to secure the position of her minor sons Vasilko and Danilo.

7 Son of Roman Mstyslavič, the ruler of Galicia-Volhynia, killed in the battle of Zawichost in 1205.

8 „Rex Bela, filius eius post eum coronatus est in cathedrali ecclesiae Beati Petri in Alba quam ipse consecrari fecit, Colomani Slavonie duce, fratre eiusdem ensem regalem ad latus eius honorifice tenente Daniele vero duce Ruthenorum equum suum ante ipsum summa reverentia ducente.” *Chronicon Posoniense* [in:] *Scriptores Rerum Hungaricarum*, t. 2, ed. I. Szentpétery, Budapest 1938, p. 42.

9 On the other hand in 1240 Béla refused to marry any of his daughters to one of Danilo's sons.

10 See for: G. Kristó, *Die Arpadien dynastie*, Budapest 1993, p. 216 or *Historia Scepusii*, ed. M. Homza and S. Sroka, Bratislava 2009, p. 152.

11 This dating comes from *Historia Scepusii*, p. 152. G. Kristó offers two possible datings: 1245 and 1249, see: G. Kristó, *op. cit.*, p. 216. Dating of second campaign is uncertain also from *The Galician-Volynian Chronicle*, ed. A. Perfecky, München 1973, p. 55-57. P. Maliniak dedicated the study to the analysis of Béla's and Danilo's reconcili-

Galician policy for good. Danilo established himself in Galicia, while his brother Vasilko received Vladimir. Moreover, Béla made an alliance (again) with Danilo, confirmed on their meeting in Bratislava (which could have taken place in 1247¹²), strengthened by the marriage of Danilo's son Leo and Árpádian princess Constance.

Galician policy as well as Hungarian position in the Central Europe was naturally influenced by another important player in the area – Poland, or rather various Piast dukedoms and princedoms. Already Andrew II's ambitions in Galicia had been challenged by Cracovian duke Leszek the White. Tense relations between Árpads and Piasts were then partially settled through the marriage of Leszek's daughter Salomea and Andrew's son Koloman. However, this newly established couple also did not manage to rule Galicia.

Béla also focused on the alliance with Lesser Poland – the new Árpád-Piast union was additionally supported by Cracovian court and Koloman's wife Salomea. On the contrary, the union was considered to be opposed by Béla's Nicean wife Maria Laskaris¹³, but the evidence in this matter is scarce. Anyway, in 1239 Salomea's underage brother Boleslaus married Béla's oldest daughter Kinga (Cunegond). This turned out to be a particularly good choice for Hungarian king – his Cracovian son-in-law proved to be a very loyal ally for the rest of Béla's life. Moreover, widowed Kinga preserved and kept supporting Béla's political legacy, as will be discussed below. These alliances could have served as a shield against renewed Mongol thread – as Béla pointed out in his letter to Pope Innocent IV in 1254: „Nos vero ad id quod potuimus recurrentes propter bonum christianitatis maiestatem regiam humiliando, duas filias nostras duobus ducibus Ruthenorum et terciam duci Polonie tradidimus in uxores, ut per ipsos et alios amicos nostros, qui sunt ex parte orientis, sciremus nova, que multum latent de Thartaris, ut sic eorundem conatibus et fraudulentis ingeniis utcumque commodius resistere valeramus”¹⁴.

In addition, Béla strengthened his bonds with Piasts by concluding a union between his daughter Jolanta and Boleslaus of Greater Poland in 1256¹⁵ – especially in order to fight Bohemian domination in Central Europe. Besides, Béla married one more daughter off – Elisabeth, who became the wife of Lower Bavarian duke Henry in 1245 – this was also predominantly the case of searching for allies against growing more and more powerful Bohemia¹⁶.

This was the layout of Béla's foreign policy after the Mongol invasion. His network of alliances was first tested in the war for the Babenberg inheritance. After Duke Frederick

ation dating: and shifted the contraction of alliance and subsequent marriage to 1247. See: P. Maliniak, *K Sobášnej politike Bela IV. Dynastická svadba vo Zvolene a jej reflexie v historiografii*, „Historický časopis”, 56, 2008, 1, p. 125–135.

12 This union was also contracted in order to secure defence against Mongols. See: N. Mika, *Walka o spadek po Babenbergach. 1246–1278*, Racibórz 2008, s. 27; D. Dąbrowski, *Stosunki polityczne między królem Węgier Belą IV, niektórymi książętami polskimi i Romanowiczami w latach 1242–1250 (ze szczególnym uwzględnieniem kwestii matrymonialnych)* [w:] *Polska w kręgu polityki, kultury i gospodarki europejskiej. Księga pamiątkowa z okazji 70-lecia urodzin prof. Maksymiliana Grzegorza*, under the redaction of Zbigniew Zyglewski, Bydgoszcz 2007, s. 58–59.

13 *Vita Sanctae Kyngae Ducissae Cracoviensis* [in:] *Monumenta Poloniae Historica* [further: MPH], t. 3, ed. W. Kętrzyński, Lwów 1884, p. 707.

14 *MVH*, t. 2, p. 231. Here Béla also justifies the choice of the Cuman wife for his firstborn Stephen – also by the defensive needs of his kingdom.

15 See for instance: „A.D. 1256: Boleslaus Iolentham duxit in uxorem”. *Rocznik Traski* [in:] MPH, t. 2, ed. A. Bielowski, Lwów 1872, p. 806.

16 *Přemyslovci. Budování českého státu*, ed. J. Žemlička, D. Třeščík, P. Sommer, Praha 2009, p. 313.

Babenberg died in 1246 in the battle at Leitha¹⁷, leaving no male heir, his rights passed to his sister Margaret. However Béla, who was supported even by Pope Innocent IV, hoped for taking over the dukedom. On the other hand, Bohemian king Wenceslaus I was interested as well, and married his son Vladislaus to Frederick's niece Gertrudis – however only a year later Babenberg princess became a widow. Afterwards she married Béla's candidate Roman Danilovič¹⁸ – regardless of Austrian and Styrian estates, which elected Bohemian prince, future Přemysl Otakar II, who even did not hesitate to wed much older Margaret Babenberg to secure the succession. In 1253 Béla formed the wide Hungarian-Galician-Polish coalition, supported also by his Bavarian son-in-law, Henry.

The first stage of war was finished by the peace treaty of Buda, which ascribed Styria to the Kingdom of Hungary and the rest of Austrian countries to Přemysl Otakar. Despite the effort of Bohemian king, Béla's north-eastern coalition proved to be solid¹⁹. Though Rostislav of Chernigov no longer served as „Béla's man” in regards to Galicia, he was appointed the governor of Bosna and Machva and kept securing Béla's interests on Balkan Peninsula – even assuming the title of Bulgarian tsar after taking some parts of former Asenids domain in the second half of 1250s²⁰.

Unfortunately for Béla, in 1258 Styrians uprose against Hungarian governor and the Hungarian – Bohemian conflict triggered once again. The decisive battle was fought in 1260 at Kressenbrunn: Hungarian king was aided by Daniel and his troops, Boleslaus the Chaste, accompanied by his future heir Leszek the Black, the Prince of Łęczyca, and other joint forces²¹. The broad coalition however lost the battle and Béla decided not only to make a peace with Přemysl, but also to strengthen the new union through marital bond, therefore his granddaughter Kunhuta (daughter of Rostislav and Anna) married Bohemian king.

Year 1260 represented the turning point of Béla's reign as well as the turning point of the mutual relations within the whole East Central European area because not only Hungarian king himself, but also his sons-in-law changed sides and reconciled with Bohemia as well. However, the concordance did not prove to be general – year 1260 meant also the important landmark in regards to the relationship of Béla and his eldest son Stephen. The peace treaty with Přemysl Otakar II included also the ceding of Styria, which used to be Stephen's domain before Kressenbrunn battle. Though the prince was compensated with Transylvania, he never accepted the new pro-Bohemian political line and openly opposed his father in his own kingdom. The war outburst and the conflicts actually lasted until Béla's death in 1270,

¹⁷ Hungarians were defeated in this battle, which was the result of mutual conflicts, emerging initially from events in 1241–1242. When Béla IV took refuge in Austria, Frederick actually captured him and let him go only when Béla IV ceded three western Hungarian counties. Of course, the king subsequently aimed to get them back, which resulted into the conflict. Rostislav of Chernigov fought at Leitha at Béla's side. See: B. Włodarski, *Polska i Ruś*, Warszawa 1966, p. 139.

¹⁸ Son of Danilo, Brother of Leo.

¹⁹ See: *Historia Scepusii*, p. 153. On the other hand Přemysl was more successful with Silesian princes, for example Henry IV or Vladislaus of Opole.

²⁰ For instance: P. Engel, *The Realm of Saint Stephen. A history of medieval Hungary 895–1526*, Budapest 2001, p. 106.

²¹ See: *Pokračovatelé Kosmovi*, in *Fontes Rerum Bohemicarum*, t. 2, ed. J. Emler, Praha 1874, p. 316 and G. Kristó, *op. cit.*, p. 216. Moreover, both Polish Boleslaus' cooperated in Polish affairs; see for instance: *Rocznik kapitulny krakowski* [in:] *MPH*, t. 2, p. 806 or J. Wyrozumski, *Udział książąt polskich w walce o spadek po Babenbergach*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace historyczne”, 121, 1997, s. 12 or N. Mika, *Walka o spadek po Babenbergach*, s. 58–61.

interrupted by peace treaties in 1262 and 1266 which accepted Stephen as a younger king of Hungary and de facto sovereign in the eastern part of the kingdom.

The focus on the struggles with his son influenced also the range of Béla's interest in the foreign policy and his gradual withdrawal – in the second half of 1260s it is already future Stephen V, who conducts the international relations of the Kingdom of Hungary²². On the other hand, Polish sons-in-law stayed loyal to Béla as well as Danilo of Galicia, and later his son Leo. Rostislav of Chernigov died in 1262. The continuance of north-eastern alliance was confirmed when Béla's daughters (Constance, Kinga, Jolanta) came to visit their father together with their husbands in 1266²³.

On the other hand, northern and eastern alliances surprisingly outlasted Béla's death as well – Polish brothers-in-law for instance attacked in 1270 the principedom of Wrocław, the ally of Bohemian king at this time. However, only two years later Stephen died and the subsequent direction of Hungarian foreign policy caused the definite disintegration of political conceptions within Árpád dynasty. While Ladislaus IV (and especially in the first years of his reign particularly noblemen around him) backed the anti-Bohemian, confrontational policy, the surviving sons-in-law, daughters and grandchildren of Béla IV supported the pro-Bohemian line – officially from 1273 onwards when Boleslaus the Chaste contracted an alliance with Přemysl Otakar II in Opava²⁴. After his death in 1279, widowed Kinga established on her estates in Sary Sącz in the land of Sandecz the Poor Clares convent, which later on became the meeting point and the political centre of female Árpáadian line, including especially recently widowed Jolanta and Leo's wife Constance as well as the younger generation – particularly Grifina and Czech queen Kunhuta – daughters of Anna and Rostislav²⁵, or Jolanta's daughters Hedwig and Anna²⁶. Their activities opposed also the official political line of Lesser Poland and its current ruler Leszek the Black (interestingly the husband of Grifina) and could have been somehow supported by Leo of Galicia, who – however – focused on the Eastern policy and acted quite unpredictably – especially when making an alliance with Mongols²⁷.

To summarize, the Central European alliance network, created by Béla IV outlasted him – however, curiously, was not valued in his own kingdom. His grandson and successor Ladislaus IV the Cuman followed rather his father Stephen and actually contributed (as the ally of Rudolf Habsburg) to the defeat of Přemysl Otakar II and diminishing of Bohemian power in Central Europe.

*

22 This included particularly the Balkan policy and Stephen's attempts to strengthen and widen Hungarian influence within this area. He also led successful negotiations with Angevins from Naples, which resulted into double marriage of Stephen's children with the children of Charles of Anjou.

23 *Codex diplomaticus patrius Hungaricus*, t. 8, ed. I. Nagy, Budapest 1891, p. 97; B. Włodarski, *op. cit.*, p. 152 or P. Maliniak, *op. cit.*, p. 130.

24 S. Szczur, *Historia Polski. Średnowiecze*, Kraków 2002, s. 267.

25 In contrast to her sisters, Anna was a fierce opponent of her Brother Stephen. After Béla's death, Anna fled to Bohemia, to the court of her son-in-law and died only few months later.

26 Also Constance's daughter Svätoslava has been discussed in regards to this matter.

27 *Historia Scepusii*, p. 162.

Zuzana Orságová, *Stosunki rusko-polsko-węgierskie w polityce dynastycznej Beli IV*

Praca ma na celu przedstawienie cech charakterystycznych polityki zagranicznej Beli IV, której kluczowym narzędziem było zawieranie sojuszy dynastycznych. Głównym zadaniem sojuszy było zabezpieczenie królestwa Węgier przed możliwym kolejnym najazdem Mongołów, a także podtrzymanie dominującej pozycji Węgier w Europie Środkowej, zwłaszcza wobec rosnących wpływów Czech. Halicka polityka Beli IV, którą przejął po ojcu, Andrzej II, doskonale nadawała się do tych planów. Stopniowo, poprzez małżeństwa swoich córek z ruskimi książętami (Lwem Daniłowiczem i Rościławem Michałowiczem), polskimi książętami (Bolesławem Wstydlwym i Bolesławem Pobożnym), a także z bawarskim księciem Henrykiem I, król węgierski stworzył szeroką koalicję przeciwko Czechom. Jego zięciowie w czasie wojny z Przemysławem II Ottokarem, udowodnili, że są wiernymi sojusznikami. Koncepcje polityki zagranicznej Beli IV częściowo przetrwały po śmierci króla dzięki niektórym z jego córek.

*

Зузана Орсагова, *Русско-польско-венгерские связи в свете династической политики Белы IV*

В работе сделана попытка охарактеризовать внешнею политику Белы IV и лавного её инструмента – династических союзов. Подчеркивается, что их главным заданием было уберечь Венгерское королевство от очередного нападения монголов и поддержать доминирующую позицию венгерского короля в Центральной Европе, особенно на фоне возрастающего влияния чешского короля. Этим же целям была подчинена галицкая политика Белы IV, унаследована от его отца, Андрея II. Постепенно Беле IV удалось создать широкую коалицию против чешского короля. Добится этого венгерскому королю удалось с помощью браков его дочерей с русскими (Лев Данилович и Ростислав Михайлович), польскими (Болеслав Встыдливый и Болеслав Побожный) и баварским (Генрих I) князьями. Затья Белы IV довели свою верность тестью во время войны с Пшемыславом II Оттокар. Главные концепции политики Белы IV продолжали свое существование даже после смерти короля, благодаря некоторым из его дочерей.

Andrii Zhyvachivkyi

LUDY TURKIJSKIE W SŁUŻBIE U KSIĄŻĄT RUSI POŁUDNIOWEJ

Artykuł jest poświęcony kwestii przebywania ludów turkijskich – Pieczyngów, Torków i Czarnych Kłobuków – w służbie książąt ruskich w okresie przed najazdem mongolskim. Autor zaprzecza rozpowszechnionej w literaturze przedmiotu tezie, że między Rusią a koczownikami dominowały wrogie stosunki i podkreśla, że zachowane źródła podają dużo informacji o współdziałaniu ludów koczowniczych i książąt ruskich. W pracy zaznaczono, że każdy z większych organizmów państwowych Rusi południowej – księstwa kijowskie, czernichowskie i halickie – często wykorzystywały ludy stepu w rozgrywkach politycznych.

Ruś była nie tylko krajem granicznym między Zachodem a Wschodem, ale i częścią owego Wschodu, który w ciągu wieków zamieszkiwały ludy turkijskie, tworzące tam własne państwa. Zajmując stepy na północ od Morza Czarnego, koczownicy stawali się sąsiadami Rusi i wpływali na rozwój wydarzeń na jej ziemiach. Długa konfrontacja ludów koczowniczych i Rusinów była historycznie i geograficznie uwarunkowana i nie zależała od dobrej czy złej inspiracji uczestników.

Na pojawianie się wielkich mas koczowników z Azji na równinach Europy Wschodniej wpływały czynniki obiektywne, jak np. klęski żywiołowe. W tej sytuacji konflikty były nieuniknione. Nauka ukraińska jak również rosyjska, mimo oczywistej zależności między dziejami Wschodu a historią Dawnej Rusi, nie poświęciła temu zagadnieniu dostatecznej uwagi. W niniejszym referacie spróbuję pokazać rolę, miejsce i znaczenie ludów turkijskich, będących na służbie u ruskich władców oraz ich wpływ na polityczny rozwój Rusi.

W świadomości wielu historyków panuje przekonanie, że Ruś znajdowała się we wrogich stosunkach z Pieczyngami, Torkami, Berendejami, Czarnymi Kłobukami i Połowcami. Tymczasem koczownicy nie tylko walczyli z Rusią, ale w czasach pokoju zawierali mariaże dynastyczne, prowadzili handel, osiedlali się na ziemiach ruskich. Jako pierwsi uwagę na ten fakt zwrócili tacy badacze jak: P. Gołubowski, W. Lanckoroński, M. Hruszewski, W. Parchomenko, M. Pokrowskij. Dowodzą oni, że w latopisach ruskich znaleźć można dużo wzmianek o tym, iż ludy koczownicze przebywały na służbie u książąt ruskich. Brały one również udział w walkach wewnętrznych na Rusi, a także w wyprawach zagranicznych ruskich władców.

W XIX wieku pojawiła się pierwsza praca naukowa, dotycząca poruszanego problemu. Chodzi oczywiście o monografię P.W. Golubowskiego *Печенеги, Торки и Половцы до нашествия Татар*¹. W swojej pracy, która miała na celu analizę wyżej wymienionych grup etnicznych, badacz oparł się na wszystkich dostępnych mu źródłach, w tym na ruskich kronikach, dotyczących koczowników południoworuskich stepów. W 1927 roku D. A. Rasowski wydał cykl artykułów poświęconych Czarnym Kłobukom, Pieczyngom, Torkom oraz Połowcom². Zagadnieniem roli wyżej wymienionych ludów w historii Rusi zajmowali się również S. A. Pletniowa³, P. P. Toloczko⁴, L. N. Gumiliow⁵.

W polskiej historiografii temat ten znajduje odzwierciedlenie w pracach E. Dąbrowskiej, m.in.: *O ostatnich falach koczowników tureckich w Europie*⁶ oraz T. Nagrodzkiej-Majchrzyk *Czarni Kłobucy*⁷. Mimo to w polskiej, a także ukraińskiej i rosyjskiej literaturze naukowej brakuje opracowań dotyczących przebywania tureckich grup etnicznych w służbie u książąt Rusi.

Najdawniejszym zespołem dokumentów, informującym o dziejach dawnej Rusi, jest *Zwód Kijowski*⁸, który stał się podstawą do następnych kronik. Kolejny latopis, *Lawrentijewski*, pochodzi z drugiej połowy XIV wieku⁹, natomiast *Kronika Hipacka*, reprezentująca grupę najstarszych latopisów południoworuskich, datowana jest na XIV – początek XV wieku¹⁰.

O wspólnych działaniach sojuszniczych, zwłaszcza z Pieczyngami, ruskie latopisy informują od połowy X wieku: „Се слышавше корсунци, послаша къ Роману глаголюще: Се идуть Русь бещисла корабль, покрыли суть море корабли. Такоже Болгаре послаша вьсть глаголюще: идуть Русь, и наяли суть собъ Печенеги”¹¹. Zdaniem Lwa Gumilowa, praktyka wykorzystywania ludów turkijskich w służbie u książąt ruskich bierze swój początek od zwycięstwa Jarosława Mądrego nad Pieczyngami w 1036 roku¹². Jego tezę potwierdzają źródła ruskie, według których Jarosław jako pierwszy przyjął na służbę Pieczyngów oraz Torków i nadal im ziemie na południowym pograniczu swego państwa. Od tego czasu spotykamy Pieczyngów, Torków i Czarnych Kłobuków w służbie u książąt kijowskich i perejasławskich, gdzie dość często zajmowali wysokie stanowiska.

Pierwsze wzmianki o Torkach na ziemiach ruskich sięgają 985 roku, kiedy to książę Włodzimierz Świąty, wspomagany właśnie przez Torków, wyprawił się na Bulgarów Nadwołżańskich: „Иде Володимиръ на Болгары съ Добринейо оуемъ своимъ

1 П. В. Голубовский, *Печенеги, Торки и Половцы до нашествия Татар. История южно-русских степей IX–XIII вв.*, Киев 1884.

2 Д. А. Расовский, *О роли Черных Клобуков в истории Древней Руси* [w:] *Seminarium Kondacovianum*, t. 1, Praha 1927, s. 93–109; *idem*, *Половцы* [w:] *Seminarium Kondacovianum*, t. 7, Praha 1935, s. 245–262; t. 8, Praha 1936, s. 161–182; t. 9, Praha 1937, s. 71–85; t. 10, Praha 1938, s. 155–178; t. 11, Praha 1939, s. 95–128; *idem*, *Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Угрии* [w:] *Seminarium Kondacovianum*, t. 6, Praha 1933, s. 1–64.

3 С. А. Плетнева, *Половцы*, Москва 1990.

4 П. П. Толочко, *Кочевые народы степей и Киевская Русь*, Санкт Петербург 2003.

5 Л. Н. Гумилев, *Древняя Русь и Великая степь*, Москва 2007.

6 E. Dąbrowska, *O ostatnich falach koczowników tureckich w Europie*, „Z otchłani wieków”, 1957, 3.

7 T. Nagrodzka-Majchrzyk, *Czarni Kłobucy*, Warszawa 1985.

8 Zob.: *Повесть временных лет*, ч. 1: *Текст и перевод*, Москва-Ленинград 1950 (następne edycje: Санкт-Петербург 1996, Санкт-Петербург 1999).

9 Zob.: *Летопись по Лаврентьевскому списку* [w:] *Полное Собрание Русских Летописей*, t. 1, Санкт-Петербург, 1872 (wyd. 2, Санкт-Петербург 1897; następne wydania: Москва 1962, 1997, 2001).

10 Zob.: *Ипатьевская летопись* [w:] *Полное Собрание Русских Летописей*, t. 2, Санкт-Петербург 1908 [inne edycje: Санкт-Петербург 1843; 1871; 1915; Петроград 1923; Москва 1962, 1998, 2001].

11 *Повесть временных лет*, s. 14.

12 Л. Н. Гумилев, *op.cit.*, s. 330.

в лодѣхъ. а Торкы берегомъ приведе на конехъ”¹³. Wraz z pojawieniem się na Rusi Połowców, większość Torków opuściła Poddnieprze i przeprawiła się przez Dunaj. Po powrocie Torków w granice księstwa kijowskiego nastąpił nowy rozdział w ich historii. W okresie poprzedzającym, Torkowie jako związek plemienny niezależny od książąt ruskich, częstymi napadami nękali ziemie ruskie, natomiast po ich powrocie w stepy nadczarnomorskie w drugiej połowie XI wieku, stosunki turecko-ruskie wkroczyły na inne tory. Zmniejszenie liczebności ludu, a także pojawienie się na stale na stepach wrogich im Połowców, nie dawały szansy na samodzielnie bytowanie. Korzystniejsze zapewne wydało się wówczas przywódcom tureckim poddanie się władzy księcia kijowskiego z zachowaniem pewnych swobód plemiennych, niż grożące niechybnie zwierzchnictwo pokrewnych, a przez to lepiej im znanych Połowców¹⁴. Wraz z pojawieniem się Połowców rozpoczął się nowy okres w życiu Torków i Peczyngów, którzy sporadycznie zasilali połowieckie plemię. Jednak los tych koczowników pod zwierzchnictwem Połowców nie był lekki. Zmuszano ich do uczestnictwa w najazdach na osady, odbierano najlepsze ziemie. Doprowadziło to do przejścia Torków i Peczyngów na służbę wojskową w osiadłych państwach, w szczególności na Rusi¹⁵.

Co się tyczy osiedlania się Torków w księstwie kijowskim, to nasilenie tego procesu przypadło na koniec XI wieku. Torkowie najchętniej osiedlali się na stepowych obszarach między rzeką Stugną od północy a Rosią od południa. Powstawały tam miasta, obronne punkty mające strzec pogranicznej części Księstwa Kijowskiego przed niebezpieczeństwem z zewnątrz.

Owym niebezpieczeństwem z zewnątrz były grupy Połowców, które przeprowadzały ataki na tle rabunkowym na wszystkich swoich sąsiadów, niemalą rolę odgrywał tu również handel niewolnikami¹⁶. Jednak Rusini również dopuszczali się ataków rabunkowych, o czym informuje latopis: „Възпа бо тогда скоты и вѣдѣ и кони и вельблуды и вежѣ с добыткомъ и съ челядью”¹⁷.

Lew Gumilow uważał, że wojna z Połowcami rozpoczęła się za panowania Światopelka II i była powiązana z polityką tego władcy wobec koczowników. Badacz podkreśla, że „głównym problemem Rusi była opinia o Połowcach. Kupieckie koła Kijowa – handlarzy niewolników – miały bardzo wojowniczy nastrój, ponieważ były karmione przez wojnę”. Ze względu na rozprzestrzenianie się i rozwój stosunków towarowo – pieniężnych, wielkksiążęca władza reprezentowana przez Światopelka II, zaczęła potrzebować dużej ilości pieniędzy. A te można było uzyskać wyłącznie u przedstawicieli wielkiego kupiectwa, zaangażowanego w handel międzynarodowym. Światopelk jednak dość szybko poradził sobie z tym problemem, zaprosił bowiem do Kijowa kupców – Żydów z Polski i Niemiec, którzy posiadali nadwyżki funduszy. Według Gumilowa owi Żydzi stali się inicjatorami agresywnej polityki Rusi wobec innych państw¹⁸.

Warto zaznaczyć, że specyficzny klimat powodowany bliskością Morza Czarnego uniemożliwiał prowadzenie na tych terenach rozwiniętej gospodarki rolnej. Zimą pokrywa

13 *Ипатьевская летопись*, сть. 71.

14 T. Nagrodzka-Majchrzyk, *op.cit.*, s. 28.

15 C. A. Плетнева, *op.cit.*, s. 71.

16 В. М. Бодрухін, *Давньоруська державність і половці*, „Східний світ”, 2002, 1, s. 114.

17 *Лаврентиевская летопись*, сть. 279.

18 Л. Н. Гумилев, *op.cit.*, s. 339.

śnieżna sięgała 40 cm, dlatego Polowcy musieli gromadzić zapasy siana, co bardzo narażało ich na ataki ze strony Rusi. Sytuację pogarszał fakt, że Polowcy prowadzili ataki odwetowe na tereny księstwa kijowskiego, co owocowało niekończącą się wojną. W tym okresie pogorszeniu uległa nie tylko sytuacja społeczno – ekonomiczna księstwa, ale również stosunki Kijowa z innymi księstwami.

Drugim ważnym centrum politycznym Rusi Południowej od końca XI wieku stało się Księstwo Czernihowskie. Wskutek częstych powiązań dynastycznych między książętami czernihowskimi a władcami stepu, Polowcy zostali tradycyjnym sojusznikiem czernihowskich Rurykowiczów (Światosławowiczów). Fakt ten często znacząco wpływał na przebieg walk wewnętrznych na Rusi. Na służbie u kijowskich książąt, jak wspominałem wyżej, przebywali Torkowie, Peczyngowie i Czarni Klobucy, którzy byli wrogami Polowców.

W świetle późniejszych zapisów kronikarskich, mówiących o walkach Torków po stronie sił ruskich przeciwko Polowcom, wydaje się, że Torkom zależało na tym, by nie dostać się pod panowanie połowieckie równie mocno, jak Polowcom zależało na włączeniu ich pod swoje panowanie.

Terenem osiedlania się Torków i innych koczowników tureckich, o czym wspominałem wyżej, było Porosie. Powstawały tam miasta, obronne punkty mające strzec przygranicznej części księstwa kijowskiego przed niebezpieczeństwem z zewnątrz. Jednym z takich miast był Torczesk, którego związek z Torkami uwidoczniiony jest w opisie obrony grodu: „Половцем же осѣдаше Торочьскни противашем же сѧ Торокомъ и крѣпко борющимъ ізъ града оубиваху многы ѿ противныхъ . Половци же начаша налѣгати втоимати воду ізнемогати и начаша оу городѣ людне жажою водною гладомъ . Ї прислаша Торьци къ Стѣполку глѣще аще не пришлени . брашна прѣдати имамъ . Стѣполкъ же послав и не бѣ лзѣ оукратисѧ”¹⁹.

Na podstawie latopisów można wysnuć wniosek, że konfrontacja między kijowskimi a czernihowskimi księstwami utrzymywała się. Oleg Światosławowicz zrezygnował z udziału w wyprawie przeciw Polowcom, mimo wyraźnej prośby Światopelka II i Włodzimierza Monomacha: „Сыропустную въ а часъ днѣ Стѣполкъ же и Володимерь посласта к Олгови велѣча ему ити съ собою на Половыцѣ . Сѡлегъ же вѣбѣшасѧ ити с нимѧ и пошедъ не иде с нимѧ в путь единъ”²⁰.

W odróżnieniu od dynastów kijowskich, perejasławskich czy czernihowskich, książęta halicy i wołyńscy zaczęli przyjmować ludy turkijskie na służbę stosunkowo późno. Po raz pierwszy Berendejów, Torków i Peczyngów wykorzystał w swoich działaniach wojskowych książę Wasylko, syn Rościsława, a prawnuk Jarosława Mądrego, władca Trembowli na Rusi Halickiej²¹. Ślady dłuższego przebywania tureckich koczowników na terenach księstwa włodzimiersko-wołyńskiego i halickiego zachowały się nawet w miejscowej toponimii. Ważną rolę „czynnik turecki” w południowo-zachodniej Rusi zaczął odgrywać w pierwszej połowie XIII wieku, w czasach walki o „spadek halicki”. Pod datą 1202 pojawiają się Czarni Klobucy w służbie u księcia włodzimiersko – halickiego, Romana Mścislawowicza, w kontekście rozgrywek pomiędzy książętami Rurykiem i Romanem. „Тогожъ лѣтѣ Вѣра

19 Лаврентиевская летопись, сть. 221.

20 Ibidem, сть. 238.

21 T. Nagrodzka-Majchrzyk, *op. cit.*, s. 33.

Рюрикъ на Романа и приведе к собѣ Ѡлговичѣ в Късєвъ. Хотя поити к Галичю на Романа и оупереди Романъ скопа полкы Галичьскыѣ и Володимерьскыѣ. И въѣха в Русскую землю а Володимерци лишаца Рюрика ѣхаша к Роману. И Чернии Клобуци вси совкупившеса ѣхаша к Роману. И что городовъ Русскихъ и ис тѣхъ людєѣ ѣхаша к Романови и ѣха наборзѣ со всѣми полкы г Късєву”²².

W 1217 roku władcą Halicza został Mścisław Mścisławowicz Udalý, który był żonaty z córką połowieckiego chana Kotiana i aktywnie wykorzystywał Połowców w rozgrywkach o tron halicki oraz w wyprawach przeciwko sąsiadom²³. Po śmierci Mścisława Połowcy często popierali Romanowiczów, a po najeździe mongolskim część Połowców przeszła na służbę do Daniela i Wasylka. Ostatnim ważnym wydarzeniem, w którym Połowcy odegrali istotną rolę, była bitwa pod Jarosławiem (17 VIII 1245)²⁴.

*

Andrii Zhyvachivskyi, Turk ethnoses in the service of lords of Southern Rus’

Article concerns service of Turkic nomadic tribes - like Pechenegs or Chorni Klobuky - in service of Ruthenian princes in period before Mongol invasion. The author disagrees with the common thesis of hostile relations between Princes and nomads, and underlines, that sources provide information about regular cooperation between them. The paper states, that the rulers of the biggest Ruthenian states - Princedoms of Kiev, Chernigov and Galich - had their own strategy towards the nomadic tribes and took advantage of their presence.

*

Андрій Живачивський, Тюркські етноси на службі у князів Южної Русі

Статья посвящена проблеме пребывания тюркских кочевых племён – печенегов, торков и чёрных клобуков – на службе в русских князёв в период перед нашествием монголов. Автор не соглашается с распространённым в научной литературе тезисом о доминировании враждебных отношений между Русью и кочевниками, подчеркивая, что источники дают немало сведений о сотрудничестве кочевников с русскими правителями. В работе отмечается, что правители главных политических центров Южной Руси – киевского, черниговского и галицкого княжеств – выработали собственную стратегию по отношению к тюркским кочевникам и часто использовали их в собственных целях.

22 Лаврентиевская летопись, kol. 417.

23 О тым szerzej, zob.: О.Б. Головка, *Половецкий фактор у політичному розвитку Південно-Західної Русі (остання третина XII – перша половина XIII ст.)*, „Східний світ”, 2004, 1, s. 60–73.

24 О тым szerzej, zob.: А. Живачівський, *Половці на службі в Данила Романовича (w przygotowaniu)*.

Ирина Тымар

ВОЙНА И МИР В СИСТЕМЕ РУССКО-ПОЛОВЕЦКИХ ОТНОШЕНИЙ КОНЦА XI – ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XIII ВВ.: ОСОБЕННОСТИ И ЗАКОНОМЕРНОСТИ

Статья посвящена проблеме особенностей и закономерностей во взаимоотношениях русских удельных княжеств с половцами на протяжении XI – середины XIII вв. Автор отмечает, что в основном данные контакты были сложными, отличались крайней агрессивностью, особенно со стороны кочевников. Собственно, это и было наиболее характерной закономерностью. Среди особенностей отмечается периодическое заключение брачных союзов, участие половецких войск на стороне русских князей в различных военных кампаниях, совместные действия против общего врага. Близкое соседство, тяжелые последствия перманентных стычек и длительных войн, в целом, истощило обе стороны, чем в середине XIII в. умело воспользовались монголы, поставившее под свой контроль земли вплоть до Карпат.

„Половецкий фактор” со второй половины XI – начала XIII вв. стал одним из ключевых в планировании и реализации внешней политики большинства княжеств Руси. Половецкая проблема была важным аспектом, влияющим на межкняжеские отношения, а нередко определяла отношения с соседними странами и династиями.

До середины XI в. половцы вели борьбу с торками и печенегами в степях меж Алтаем и Каспием, дойдя со временем до границ Руси. В украинской и зарубежной историографиях до сих пор ведутся дискуссии о характере и целях половецких набегов¹. Нет единого мнения и касательно причин обострения взаимоотношений с восточнославянскими князьями, поскольку первые обоюдные встречи были мирными. В частности, такие прецеденты имели место во времена княжения Всеволода Ярославовича (князь переяславский, 1054–1073 гг; черниговский, 1073–1078; киевский,

¹ О. Б. Головки, *Половецкий фактор у політичному розвитку Південно-Західної Русі (остання третина XI – перша половина XII ст.)*, „Східний світ”, 1, 2004, с. 60–72; Б. Д. Греков, *Киевская Русь*, Москва 1953, с. 567; С. О. Плетнева, *Половцы*, Москва 1990, с. 206.

1078–1093), когда, в 1055 г., как упоминает летопись, „приходи Блушь с Половци. и створи Всеволодъ миръ с ними. и възвратишася въ своѣси”².

Современный украинский историк Пётр Толочко считает, что половцы, заселяя новые территории, сначала не были заинтересованы в обострении отношений с Русью, именно потому до второй половины XI в. набегов на восточнославянские земли практически не было. Однако, процесс их адаптации к новому соседу прошёл намного быстрее, в сравнении, например, с печенегам, и уже в 1060–1061 гг. половцы начинают грабить окрестности княжеских владений³. Некоторые ученые связывают новые приграничные конфликты с желанием кипчаков вернуть под свою власть сбежавших на Русь и нашедших там убежище торков⁴. Например, Иван Шекера в работе *Киевская Русь XI в. в международных отношениях* утверждал, что в 1054 г. половцы договорились о мире с переяславским князем именно потому, что для успешной борьбы с торками им нужны были гарантии невмешательства Руси⁵.

Однако, по моему мнению, „вопрос торков” был лишь поводом в деле последующего регулярного опустошения владений восточнославянских князей. Подойдя к границам огромного государства, степняки решили не ограничиваться на достигнутом. А первый поход, увенчавшийся мирным соглашением мог быть разве что разведкой, целью которой было узнать о положении дел на Руси.

От 60-х гг. XI в. военные нападения половцев становятся регулярными, чему особо содействовало удельное деление княжеств представителей династии Рюриковичей. В советской историографии бытовало мнение, что именно последнее обстоятельство привело к тому, что набеги кочевников имели успех и были столь губительными. В частности, Лев Гумилёв утверждал, что население Руси в начале XII в. насчитывало около 5–6 млн. человек, а половцев на приграничных землях было не больше – 300–400 тыс.⁶. Светлана Плетнева указывала на численность степняков в 500–600 тыс.⁷. Однако само войско, совершавшее набеги, было конечно же меньшим. Так, в 1060 г. в нападении на Черниговское княжество принимали участие 12 тыс. всадников, в 1128 г. – 7 тыс.⁸, а в 1159 г., в нападении на Киевскую землю – 20 тыс. человек⁹. Хотя указанные данные достаточно убедительны для понимания военной мощи противника, есть основания предполагать, что при условии объединения сил большинством русских князей, борьба с народами Степи не длилась бы столь долго.

Украинский историк Иван Крипьякевич, говоря о причинах гибели Руси, не безосновательно констатировал: „К полной и окончательной рюине довел Украину ее давний враг – Азия”¹⁰.

2 *Ипатьевская летопись* [w:] *Полное Собрание Русских Летописей*, т. 2, изд. 2, Москва 2001, стб. 151.

3 П. П. Толочко, *Кочевые народы степей и Киевская Русь*, Киев 1999, с. 129.

4 Д. А. Расовский, *Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Угри*, „Seminarium Kondakovianum”, 6, 1933, с. 1–65.

5 И. М. Шекера, *Київська Русь XI ст. у міжнародних відносинах*, Киев 1967, с. 148.

6 Л. Н. Гумилев, *op. cit.*, с. 294.

7 С. О. Плетнева, *op. cit.*, с. 115

8 *Ипатьевская летопись*, стб. 216

9 А. Е. Светлов, *До питання про військову організацію половців*, „Воєнна історія”, 1, 2003, с. 68; С.О. Плетнева, *op. cit.*, с.134.

10 И. П. Крип'якевич, *Історія України*, Львів 1990, с. 71.

Фактически вся история русско-половецких отношений условно поделена на четыре периода¹¹. Первый – от середины XI до начала XII вв. – характеризовался повышенной агрессивностью кочевников, сопровождавшейся крупными нападениями и пленением русского населения. Этот период прошел под знаком локальных конфликтов и длительных войн, изменивших в конце концов характер обоюдных контактов. Второй период исследуемых отношений, датируемый 20–60-ми гг. XII в., пришелся на время активного дробления восточнославянских княжеств, обострения внутренней борьбы. Теперь куманы становятся союзниками отдельных удельных князей и таким образом получают двойную плату – в виде княжеских жалований и военных трофеев. В третий период – вторая половина XII в. – половецкий натиск на приграничные со Степью русские княжества усиливается, но в то же время объединенные княжеские войска периодически совершают антиполовецкие военные кампании, в первую очередь на левобережье нижнего течения Днепра. Четвертый период – первая половина XIII в. – отмечена относительной стабилизацией русско-половецких отношений. Кочевники успокоились, перестали совершать грабежи княжеских земель и даже начали постепенно принимать христианство.

Самые страшные набеги половцев на Русь связаны с именами половецких ханов Тугоркана и Боняка и имели место во второй половине XI – середине XII вв. Неслучайно Боняк фигурирует в сказаниях и песнях даже более позднего времени под именем Боняк Шелудивый, чья отрезанная голова катится по земле и уничтожает все живое на своем пути. Тугоркан же не раз упоминается в русских былинах, как Тугарин Змеевич¹².

В начале 90-х гг. XI в. объединённые половецкие войска во главе с Боняком начали регулярные набеги на Русь. В 1092 г. „рать велика бѣше ѿ Половецъ . ѿвсюду“¹³. А первая большая русско-половецкая война произошла в 1093 г. после того, как киевский князь Святополк Изяславович (1093–1113) посадил в погреб половецких послов. Узнав об этом кочевники осадили город Торческ и начали грабить окрестности¹⁴. Летописец указывал, что „стоѣше ѿколо города . не дѣ . бѣ . и раздѣлишасѣ на двое . едини стапа оу града рать борющо . а друзини поидоша Кыеву . и пустиша на ворогъ . межи Кыевь . и Вышегородъ“¹⁵. В 1096 г. хан Боняк внезапно напал на Киев, а ханы Курия и Тугоркан, взяв 24 мая крепость Усть, 30 мая обложили Переяслав. Фактически, как справедливо отмечал Юрий Сухарев, данные кампании окончательно уверили князей в необходимости „отказаться от тактики ожидания и нанести половцам удар первыми, перенести войну на вражескую территорию“¹⁶.

После Долобского съезда 1103 г. восточнославянские князья по инициативе Владимира Всеволодовича Мономаха начали успешные походы „в Половцы“. В результате кампаний 1103, 1105, 1107, 1111, 1116 гг. кочевники были изгнаны за

11 С. О. Плетнева, *op. cit.*, с. 206; П. П. Толочко, *op. cit.*, с. 200; В. Б. Перхавко, Ю. В. Сухарев, *Воители Руси IX–XIII вв.*, Москва 2006, с. 448.

12 С. О. Плетнева, *op. cit.*, с. 46.

13 *Ипатьевская летопись*, стб. 206.

14 В. Б. Перхавко, Ю. В. Сухарев, *op. cit.*, с. 364.

15 *Ипатьевская летопись*, стб. 212.

16 В. Б. Перхавко, Ю. В. Сухарев, *op. cit.*, с. 368.

Дон, Волгу и Яик¹⁷. Сын Шарукана Сирчан откочевал со своей ордой на территории среднего Дона¹⁸, а хан Атрак – в Грузию¹⁹. Характерным было и то, что объединенным силам Рюриковичей набеги кочевников уже не были настолько страшными. Борьба с половцами усилилась от 60-х гг. XII в. Победными для Руси были походы 1168, 1169, 1183, 1185 гг.²⁰.

Не менее важными и успешными были войны со степняками галичских и вольтинских князей, в частности Романа Мстиславовича (1198/9–1205). Учитывая актуальность борьбы с половцами в начале XIII в., Николай Котляр даже полагал, что проблема борьбы русского князя с половцами могла обсуждаться с ромейским императором во время пребывания в 1200 г. галичского посольства в Константинополе²¹.

Вторым важным моментом нашего исследования является факт участия половцев в княжеских усобицах, в частности, начиная от 20–60 гг. XII в. По словам П. Толочка, успешные походы князей в Приазовье и уничтожение части орды кочевников, должны были фактически привести к полному краху их бывшего могущества и окончательно отвернуть от земель Руси. Однако очередной спиральный виток раздробленности княжеств дал стимул для дальнейшего русско-половецкого противостояния²².

Теперь куманы начали использоваться в качестве союзников того или иного Рюриковича в борьбе со своими врагами. Впервые их нанял Олег Святославович († 1115) еще в 1078 г., когда сбегал от Всеволода Ярославича в Тмуторокань а потом „приведе ... поганы на Русскую землю”²³. Половцы принимали участие в княжеских усобицах 1097 г., причем действия кочевников более походили на самостоятельный набег, чем на внешнюю помощь и поддержку того, кто нанимал их на временную службу²⁴. В 1099 г. „Двѣ же побѣже Половцѣ . и оусрѣте и оу Бонакъ Половцѣ . и поиде Двѣдъ и Бонакъ . на Стѣшо . к Лучьку”²⁵.

У борьбе за великокняжеский престол середины XII в., в которой были задействованы Изяслав Мстиславович (князь киевский, 1146–1149 и 1151–1154), Юрий Долгорукий (князь киевский, 1149–1151 и 1155–1157), черниговские и галицкие князья, активное участие принимали и куманы. При этом они поддерживали как одну, так и другую стороны²⁶. Так, суздальский правитель Юрий Владимирович пользовался помощью орд Отперлоевых и Токсобичей в походе против Изяслава Мстиславовича в 1152 г., тогда, как под 1146 г. в летописи указывается об орде Ельтукова, в станы которой под давлением сыновей Долгорукого сбегал с Рязани Ростислав Ярославович († 1153)²⁷.

17 *Ипатьевская летопись*, стб. 189–192, 198–201, 211.

18 *Ibidem*, стб. 198–199; В. Б. Перхавко, Ю. В. Сухарев, *op. cit.*, с. 370.

19 М. П. Мургулия, В. П. Шушарин, *Половцы, Грузия, Русь и Венгрия в XII–XIII веках*, Москва 1998, с. 33.

20 *Ипатьевская летопись*, стб. 383–385, 396–398, 440–442, 443–444.

21 М. Ф. Котляр, *Галицко-Вольтинская Русь и Византия в XII–XIII вв. (связи реальные и вымышленные)* [w:] *Южная Русь и Византия*, Киев 1991, с. 25.

22 П. П. Толочко, *op. cit.*, с. 134.

23 *Ипатьевская летопись*, стб. 191.

24 М. П. Миргулия, В. П. Шушарин, *op. cit.*, с. 29.

25 *Ипатьевская летопись*, стб. 247–248.

26 П. П. Толочко, *op. cit.*, с. 134.

27 *Ипатьевская летопись*, стб. 347–348.

Хотя самостоятельные набеги половцев на Русь в данное время практически не прослеживаются, их так называемая „союзническая деятельность” была для восточнославянских земель не менее сокрушительной и не менее прибыльной для самих кочевников.

Половецкую военную помощь использовали князья других земель. В частности теребовлянский князь Володарь (1092–1124) на протяжении 1091–1092 гг. активно пользовался поддержкой половцев для захвата волостей покойного брата²⁸, провоцируя также нападения на соседние венгерские земли²⁹. Важная роль отводилась кочевникам хана Котьяна в усобицах Мстислава Мстиславовича (1217–1228, с перерывами) и Даниила Романовича (1205–1264) за Волынь и Галич. Будучи тестем Мстислава Удатного, Котьян поддерживал своего зятя, за что тот не раз позволял половцам грабить галицкие земли³⁰, от чего, как утверждает Михаил Ельников, Галичина пострадала более всего³¹.

Третий важный элемент русско-половецких отношений заключался в том, что отдельные отряды кочевников использовались и нанимались князьями в качестве „воев” (нерегулярной армии, собиравшейся при насущной проблеме в любом количестве), то есть наемников. Например, Владимир Мономах в *Поучении детям* трижды вспоминал о половцах, служивших ему и один раз упоминал о кочевниках на службе другого князя³². В Ипатьевской летописи указывается, что в 1147 г. „Сѣславъ . Ѡпоусти воѡ своѡ в Половцѣ давъ имъ дары многы”³³. Из слов Святослава Ольговича узнаем о половцах, пребывавших около 1159 г. на службе у черниговского князя³⁴. Как уже упоминалось, половецкие отряды неоднократно использовались Мстиславом Мстиславовичем и Даниилом в борьбе за Галич. О. Осипян предполагает, что около 1239–1240 гг. много кочевников перешло на службу к волынскому правителю в поисках спасения от монголов³⁵. В эти годы „половци Данилови” не раз упоминаются в составе его войск³⁶.

Нельзя считать парадоксальным и мирные договоренности, периодически встречающиеся между князьями и половецкими ханами. Но при этом более-менее длительного мира между ними так никогда и не было. Например, в 1083 г. был заключён мир с киевским князем Святополком Изяславовичем, а уже в 1093 г. летописец констатировал, что половцы взяли города Песочен, Переволоку, Прилук, и опустошили много сел³⁷. Но уже в следующем, 1094 г., мир с упоминаемым князем был возобновлён. Другим примером слабости и недолговечности русско-половецких

28 М. Фонт, *Роль соседних кочевников в формировании древнерусских княжеств южного региона* [w:] *Место России в Евразии/The Place of Russia in Eurasia*, Budapest 2001, с. 62.

29 *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*, ed. A. Domanowski [w:] *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*, ed. E. Szentpétery, t. 1, Budapestini 1937, s. 414.

30 *Ипатьевская летопись*, 725, 747 и др.

31 М. В. Ельников, *Золотоординські часи на українських землях*, Київ 2008, с. 30–31.

32 М. П. Миргуля, В. П. Шушарин, *op. cit.*, с. 29.

33 *Ипатьевская летопись*, стб. 339.

34 *Ibidem*, стб. 500; О. Осипян, *Поширення християнства серед половців у XI–XIV ст.*, „Київська Старовина”, 2005, 1, с. 9.

35 О. Осипян, *Поширення християнства серед половців у XI–XIV ст.*, „Київська Старовина”, 2005, 2, с. 9.

36 *Ипатьевская летопись*, стб. 548.

37 *Ibidem*, стб. 206.

договоренностей является Саковский мир 1101 г. Уже через два года после его заключения, в связи с невыполнением половцами условий договора, в Любече было организовано масштабный съезд, положивший начало серии крупных походов против кипчаков³⁸. Игорь Князький даже считал, что после мира в Сакове появилась идея полного покорения половцев³⁹.

В 1190 г. князя Святослав (1181–1194) и Рюрик (1194–1212), судя по летописным данным, договорились о мире с ханом Кончаком. Однако, как утверждает Пётр Толочко, последующие события засвидетельствовали, что восточнославянские князья в 1190 р. решали вопрос о перемирье, а не мире⁴⁰. Тот факт например, что Владимир Мономах за 20 лет своего правления имел с половцами „мировь без одного 20” подсказывает, что эти перемирья не имели никакого серьезного значения, а их роль в русско-половецких отношениях была минимальной. В целом, предложения пойти на мирные переговоры обеими сторонами рассматривались исключительно как выход из сложной военной ситуации. Кочевники, оправившись от потерь, в любой удобный момент разрывали мир, совершая новые набеги на восточнославянские территории.

Часто перемирья с русскими князьями сопровождалась браками с дочерьми ханов. Так, в 1094 г. киевский князь Святополк женился на дочери половецкого хана Туторкана. Владимир Мономах женил двоих своих сыновей с дочерью хана Аепы и внучкой Туторкана⁴¹. Под 1163 г. в летописи сообщается о женитьбе сына великого князя Ростислава (1161–1167), Рюрика с дочкою хана Белука: „Том же лѣтї приведе Ростиславъ Белуковну . кнѣзѣ Половецьского дщерь . ис Половецъ . за снѣ своего за Рюрика”⁴². Сыном половчанки был князь Андрей Боголюбский (князь владимирский, 1155/57–1174), тесными родственными узами с половецким миром был связан Мстислав Мстиславович, близким родственником владими́ро-суздальского князя Юрия Всеволодовича (князь владимирский, 1212-1216 и 1218-1238) был хан Юрий Кончакович. В роду новгород-северского князя Игоря Святославовича (князь новгород-северский, 1180-1198, князь черниговский, 1198-1202) пять поколений князей были женаты с дочерьми половецких ханов. Современный российский историк Александр Чубарьян считает, что в 1187 г. Игорь Святославович и хан Кончак имели общего внука, а целью поездки 1185 г. к половцам была не война, а подготовка к свадьбе Игоревича с Кончаковной⁴³.

Пётр Толочко обратил внимание на одну особенность матримониальных связей половцев с Рюриковичами – русские князья никогда не отдавали за ханов своих дочерей, причиной чему может быть не восприятие кочевников как равных себе, а с другой стороны – языческий статус половецкого вероисповедания⁴⁴. Однако то, что половецкие ханы при помощи браков утверждали свое влияние на Руси, не вызывает никаких сомнений. Особенно это стало очевидным в XII в., когда союз с половцами начал использоваться отдельными князьями в междоусобных войнах.

38 *Ibidem*, стб. 252–256.

39 И. О. Князький, *Половцы в Нижнем Подунавье*, „Вопросы Истории”, 2000, 3, с. 124.

40 П. П. Толочко, *op. cit.*, с. 141.

41 *Ипатьевская летопись*, стб. 216.

42 *Ibidem*, стб. 521–522.

43 *Нариси історії Росії*, пер. с рос. Б. В. Ананьич та ін., за заг. ред. О. О. Чубар'яна, Нарис 6: *Русь і Степ*, Київ 2007, с. 127.

44 П. П. Толочко, *op. cit.*, с. 149.

Таким образом, русско-половецкие отношения на протяжении второй половины XI – начала XIII вв. сохраняли напряженный характер. Данным связям были присущи как закономерности так и особенности, формирующие их общий эволюционный облик. В частности, закономерностями и часто повторяемыми сюжетами этих контактов, стало то, что на фоне перманентных военных конфликтов мирные взаимоотношения практически исключались, как таковые, поскольку договоренности фактически всегда носили фиктивный характер. Мир, а точнее перемирие, предлагалось только в случае острой потребности одной из сторон пополнить собственные военные резервы. Все указанные договоры не имели важного значения, поэтому не слишком долго сохраняли свою силу. Что касается особенностей сосуществования Руси и половецкой Степи то здесь надо отметить, что на фоне острого противостояния не единожды имели место бракосочетания, стававшие в некоторой степени гарантиями сохранения того, или иного зыбкого мира или союза. Еще одной особенностью русско-половецких отношений было то, что кочевники не раз выступали в качестве наемников в межкняжеских противостояниях.

*

Iryna Tymar, War and peace in the system of Russian-Polovtsy relations from the end of the 11th century to the first half of the 13th century: characteristic features

This article shows the specifics of the relationships between Dukes of Rus' and the Polovtsy during the 11th – middle of 13th century. The author states, that these contacts were very difficult to uphold, mostly because of the Nomads' fault. Brutal force was a common argument in their diplomacy. But there were also several matrimonial unions between Dukes and Polovtsy, joint campaigns against common enemies etc. This state of permanent political instability between Rus' and the Polovtsy helped the Tartars to claim their territory in the middle of 13th century.

*

Iryna Tymar, Wojna i pokój w systemie rusko-połowieckich stosunków końca XI – pierwszej połowy XIII w.: cechy charakterystyczne

Artykuł jest poświęcony stosunkom ruskich dynastów z Połowcami w końcu XI – pierwszej połowie XIII wieku. Autorka podkreśla ich skomplikowany przebieg, zaznacza, że charakteryzował je duży poziom agresji, głównie ze strony koczowników. Zwraca również uwagę na fakt istnienia między Rusinami a Połowcami pewnej formy pomocy militarnej oraz polityki dynastycznej. Na podstawie źródeł badaczka wykazuje, że między antagonistami dochodziło do zawierania małżeństw dynastycznych, a wojska połowieckie niejednokrotnie wspierały Rusinów zarówno w walkach z ich wrogami zewnętrznymi, jak i podczas wojny domowej. Częste konflikty wyczerpały siły obu stron, co w połowie XIII wieku wykorzystali Mongołowie, przejmując kontrolę nad Rusią i terenami księstwa połowieckiego.

Сергей Козловский

СРЕДНЕВЕКОВАЯ РУСЬ И КОЧЕВНИКИ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ В IX – ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIII В.В.: ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКИЕ И СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

В статье анализируется проблема отношений Руси и кочевников степей Северного Причерноморья в системе исторического взаимодействия славянских и тюркских этносов. Особое внимание уделяется социально-экономическим, матримониальным, культурным и военным аспектам этих связей. Автор подчеркивает, что земледельческая экономика славян и скотоводство кочевников дополняли друг друга в процессе развития государств.

Отношения Руси и кочевников Северного Причерноморья - хазар, печенегов, торков, берендеев, черных клобуков (каракалпаков) и половцев - занимают важное место в отечественной и зарубежной историографии, но в тоже время нуждаются в существенном дополнении некоторых аспектов. Занимаясь в основном военной и политической стороной отношений, многие исследователи уделяют слишком мало внимания социально-экономическим и культурно-антропологическим аспектам.

Цель предлагаемой работы – изучение внешнеполитических и социально-экономических аспектов отношений Руси и кочевников степей Причерноморья (хазар, печенегов, торков, берендеев, половцев) сквозь призму культурно-антропологических и междивиллизационных подходов в современных исследованиях.

Теоретико-методологической базой исследования являются общенаучные принципы логичности, системности, научности и объективности, фундаментальный для исторических научных исследований принцип историзма, а также историко-сравнительный, историко-ретроспективный, историко-хронологический, культурно-антропологический методы и общенаучные – типологизации, анализа и синтеза.

Хронологические рамки исследования – первая половина IX (начало государственности Руси и фиксация первых контактов с кочевниками в письменных источниках) – середина XIII вв. (монголо-татарское завоевание Руси).

Сразу отметим, что в историографии прослеживается эволюция взглядов на роль кочевников в истории Киевской Руси. В. Татищев считал, что печенеги и половцы – это названия одного и того же племени, которые со временем менялись¹. Черные клобуки даже рассматривались историком Н. М. Карамзиным как предки украинских казаков². Существовала также мысль, что печенеги, торки и половцы принадлежали к славянскому племени (А. И. Ригельман)³. После М. И. Костомарова утвердилось мнение, что черные клобуки это общее название участников союза торков, вошедший в состав Руси⁴. Происхождение названия союза – „черные клобуки” – рассмотрены в работах М. С. Грушевского⁵, В. В. Бартольда⁶, С. А. Плетневой⁷, П. П. Толочка⁸. Историки сходятся на том, что это название происходит от формы черных шапок, которые носили кочевники. П. В. Голубовский первый отождествил гузов Северного Причерноморья с летописным торками⁹. Вопрос политической истории союза черных клобуков и подробная характеристика области их размещения рассмотрены М. С. Грушевским¹⁰. В историографии рассматривались вопросы топографии, связанные с историей кочевников, входивших в состав этого союза (М. А. Максимович¹¹, М. Н. Тихомиров¹²). Большой вклад в развитие исследований отношений Русь с кочевниками Северного Причерноморья внес зарубежный историк О. Прицак¹³. Существенный вклад в изучение материальной культуры, быта, верований „своих плохих” внесли работы археологов Д. Я. Самоквасова¹⁴, В. О. Городцова¹⁵, А. А. Спицына¹⁶, Н. Е. Бранденбурга¹⁷, С. А. Плетневой¹⁸, Б. А. Рыбакова¹⁹ и др. Следует отметить и вклад Л. В. Войтовича в исследование династических связей

1 В. Н. Татищев, *История Российская*, Москва-Ленинград 1964, т. 3, с. 138–139.

2 Н. М. Карамзин, *История государства Российского*, т. 5, Санкт-Петербург., 1818, с. 94–95.

3 А. И. Ригельман, *Летописное повествование о Малой России*, Москва 1847, с. 5–7.

4 М. И. Костомаров, *Исторические произведения. Автобиография*, Киев 1989, с. 106–107.

5 М. С. Грушевський, *Історія України – Руси*, т. 2, Київ 1992, с. 10–25.

6 В. В. Бартольд, *Арабские известия о руссах*, „Советское Востоковедение”, 1, 1940, с. 22; *idem*, *История турецко-монгольских народов* [в:] *Сочинения*, т. 5, Москва 1968, с. 209–212.

7 С. А. Плетнева, *Древности чёрных клобуков* [в:] *Свод археологических источников*, Москва 1973, с. 22–29.

8 П. П. Толочко, *Кочевые народы степей и Киевская Русь*, Санкт-Петербург 2003, с. 82–88.

9 П. В. Голубовский, *Печенеги, торки и половцы до нашествия татар*, Киев 1884, с. 109.

10 М. С. Грушевський, *Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя*, Київ 1991, с. 31–32.

11 М. А. Максимович, *Собрание сочинений*, т. 2, Киев 1877, с. 328.

12 М. Н. Тихомиров, *Древнерусские города*, Москва 1956, с. 49, 54, 140, 290, 299, 300, 303.

13 O. Pritsak, *The Pechenegs: A Case of Social and Economic Transformation*, „Archivum Eurasiae Medii Aevi”, 1, 1975, p. 211–235. *idem*, *The Polovcians and Rus’*, „Archivum Eurasiae Medii Aevi”, 2, 1982, s. 321–380.

14 Д. Я. Самоквасов, *Могильные древности северянской Черниговщины*, Москва 1917, с. 36–37.

15 В. О. Городцов, *Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губернии в 1903 г.* [в:] *Труды XIII Археологического съезда: В 3-х т.*, т. 1, Москва 1907, с. 211–285.

16 А. А. Спицын, *Курганы киевских торков и берендеев* [в:] „Записки Русского археологического общества”, т. 9, вып. 1, Санкт-Петербург 1899, с. 156–160.

17 Н. Е. Бранденбург, *Из поездки 1891 г. в Донскую область и Бахмутский уезд*, „Записки Русского археологического общества”, т. 8, вып. 1, Санкт-Петербург 1896, с. 19–36.

18 С. А. Плетнева, *Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях*, „Материалы и исследования по археологии СССР”, 1958, 62, с. 151–226.

19 Б. А. Рыбаков, *Русь и Хазария (К исторической географии Хазарии)* [в:] *Сборник статей ко дню семидесятилетия академика Б. Д. Грекова*, Москва 1952, с. 141–143.

князей из династии Рюриковичей и Гедиминовичей с представителями половецкой и ордынской знати²⁰.

Рассмотрение исследуемой проблемы начнем с отношений Руси и хазаров. Хазары – полукочевое племя тюркского происхождения, известное в Восточном Предкавказье (равнинный Дагестан) вскоре после гуннского нашествия. Хазарский каганат сформировался в VIII в. Границы Хазарии простирались от Кавказских предгорий, Нижнего Поволжья до Среднего Поднепровья. В зависимости от хазар оказалась часть восточнославянских племен²¹, поэтому поляне, северяне, радимичи, вятичи платили долгое время дань хазарам. Летописец в начале XII в. мог только указать, какие из восточнославянских „племен” подчинялись хазарам, в чем состояло это подчинение и когда оно прекратилось²². Исследуя сведения Повести временных лет (ПВЛ), можно допустить, что поляне дважды подчинялись хазарам, но оба раза ненадолго. Очевидно, что поляне перестали платить дань хазарам с приходом варягов Аскольда и Дира²³. В этих известиях много неясного, расходящегося с некоторыми другими фактами, прежде всего с известием о посольстве хакана росов 838–839 гг. и связанными с ним событиями (в анналах сообщается о посольстве византийского императора Феофила (829–842) к императору Людовику Благочестивому (814–840) 18 мая 839 года; с византийским посольством были посланы некие люди, которым Феофил просил оказать содействие в возвращении на родину)²⁴. Что касается северян, радимичей и вятичей; то, согласно ПВЛ, они были подвластны хазарам. Первые два „племени” избавились от хазарского господства при Олеге в 884–885 гг., а вятичи – при Святославе в 60-х годах X в. К концу VIII – началу IX в. полянское ядро восточных славян освобождается от власти хазар. В то же время, какая-то часть хазар интегрировалась в общество Руси, и, кроме упомянутых археологических данных, об этом, вероятно, свидетельствует упоминание в летописи в связи с событиями 1106 г. киевского воеводы по прозвищу Козарин (Хозарин)²⁵.

Этнокультурный синтез, характерный для кочевнических и земледельческих обществ, способствовал становлению у них городской цивилизации – например Семикаракорское городище, Правобережное Цимлянское городище, Саркел (так называют в археологии городища салтово-маяцкой культуры)²⁶. Археолог и исследователь Семикаракорской крепости В.С. Флёров датирует время существования крепости с момента не позднее первой трети 9-го века и до начала 10-го²⁷.

20 Л. В. Войтович, *Князівські династії Східної Європи (кінець IX — початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження*, Львів 2000, [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://litopys.org.ua/dynasty/dyn59.htm>

21 В. А. Бушаков, *До ідентифікації деяких тюркських племен, згадуваних у „Літописі руському” (берендії, боути, ковуї, торки)* [в:] *XI Сходознавчі читання А. Кримського*, Київ 2007, с. 78.

22 В. Петрухин, *Сказание о хазарской дани в контексте летописной истории* [в:] *Древнетюркский мир: история и традиции*, Казань 2002, с. 4.

23 *Ипатьевская летопись* [в:] *Полное собрание русских летописей*, т. 2, Санкт-Петербург 1908, стб. 12.; См. также: М. Ф. Котляр, *Київські князі Кий і Аскольд*, „Воєнна історія”, 1, 2002, с. 126–135.

24 *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*, t. 1: *Annales et chronica aevi Carolini*, ed. G.H. Pertz, Leipzig 1925, p. 30–31.

25 *Ипатьевская летопись*, стб. 179. См. также: М.С. Родионов, *Информационное поле былин киевского цикла*, „Вестник Челябинского государственного университета”, Серия: Филология. Искусствоведение, 32, 2009, с. 69.

26 Г. Е. Афанасьев, *Где же археологические свидетельства существования Хазарского каганата?*, „Российская археология”, 2001, 2, с. 43–55.

27 В. С. Флёров, *Семикаракорская крепость Хазарского каганата: строительство из сырцового кирпича*,

Торговые пошлины (десятина) наряду с данью с подвластных народов были важнейшей статьёй доходов Хазарского государства: каганат прочно удерживал речные магистрали – Дон и Волгу, ведущие из глубин Восточной Европы и формирующегося государства Руси к Черному и Каспийскому морям, в Византию и на Ближний Восток, а также контролировал (до X в.) ответвление так называемого Шелкового пути, ведущего с Востока (из Китая) через Северный Кавказ и Саркел²⁸. Большую роль играла при этом транзитная торговля, а также нередко спекулятивная перепродажа²⁹.

После разгрома Хазарии Святославом хазары еще упоминаются источниками конца XI в. в принадлежащей Руси Тмутаракани (в качестве участников заговора против князя Олега Тмутараканского)³⁰, хороним Хазария еще встречается в византийских документах, обозначающих область современной Тамани, но сам этнос растворился среди многочисленных народов и этнических групп, некогда входивших в состав каганата³¹.

Начиная с 915 г. Русь оказалась втянута в отношения с другим кочевым племенем – печенегами. Печенеги – союз кочевых племён, сложившийся предположительно в VIII–IX вв. Территория, где кочевали печенеги – степи между Доном и Дунаем. За время с 915 г. по 1036 г. киевские князья воевали с печенегами 8 раз³². В 972 г. печенеги у днепровских порогов убили киевского князя Святослава Игоревича³³. Соседство с печенегами заставило киевских князей отодвинуть южную границу Киевской земли несколько к северу, почти к самому Киеву, где по рекам Стугне, Ирпени и Трубежу Владимир построил для защиты от печенегов ряд крепостей³⁴.

Печенеги приняли участие в междоусобной войне между Ярославом Мудрым и Святополком Окаянным, на стороне последнего. В 1016 г. они участвовали в битве под Любечем³⁵. В 1019 г. печенеги потерпели поражение от Ярослава на реке Альте³⁶. Последним документально зафиксированным конфликтом между русичами и печенегами является осада Киева в 1036 г., когда осаждавших город кочевников окончательно разбил подоспевший с войском великий князь³⁷. В это время из-за Волги в Северное Причерноморье пришли огузы, постепенно вытеснившие печенегов на Дунай³⁸. После этого печенеги перестали играть самостоятельную роль, а выступали как значительная по численности часть нового племенного союза берендеев, называемого также чёрными клобуками.

Более интенсивные отношения Руси (в том числе и социально-экономические) наблюдаются с торками и половцами. Впервые торки упоминаются в *Повести временных*

технология, сроки, „Степи Европы в эпоху средневековья“, 7, 2009, с. 479.

28 Б. А. Рыбаков, *К вопросу о роли Хазарского каганата в истории Руси*, „Советская Археология“, 1953, 18, с. 131.

29 Л. Н. Гумилев, *Древняя Русь и Великая Степь*, т. 1, Москва 1997, с. 368.

30 *Ипатьевская летопись*, стб. 136.

31 А. П. Новосельцев, *Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа*, Москва 1990, с. 89.

32 *Ипатьевская летопись*, стб. 24, 39, 40, 44, 75, 77, 92, 97.

33 Там же, стб. 45.

34 Там же, стб. 74–75.

35 Там же, стб. 91.

36 Там же, стб. 92.

37 Там же, стб. 97.

38 С. А. Плетнева, *Половцы*, Москва 1990, с. 21.

лет под 985 г., когда Владимир Святославич со своим дядей Добрыней пошел против волжских болгар – „а торьки берегомъ приводе на конихъ”³⁹. Важно отметить следующий факт: здесь не говорится, что князь и торки участвуют в совместных действиях впервые. Очевидно, что часть торков вместе с печенегами стала служить киевским князьям еще раньше. Служили они князьям и в индивидуальном порядке (Торчин – повар св. кн. Глеба)⁴⁰. Переяславльское княжество и южные части Киевского и Черниговского сплошь были усеяны торкскими поселениями. Они заходили еще севернее – в Рязанское и даже Суздальское княжества. Данные ономастики подтверждают тот факт, что многие торкские названия речек и населенных мест являются и до сих пор следами их поселений. Об этом ясно говорит и топонимика: Торчиново городище, село Торское на Харьковщине, урочище Торч, Торчин, река Торчанка (приток Уши), село Торчица на реке Торчице, село Торчевский степак, река Торча, Торчицкое взгорье (Киевщина), город Торчин на Воляни, город Торчин, город Торков (Подолія). В Галицкой земле – Торки (Радеховский район), Торки (Сокальский район)⁴¹. Город Торческ (Поросье) в истории военных столкновении князей удельного периода играет роль центра, к которому тянулись другие торкские поселения. Торки жили не только в тех городах, которые сохраняют их имя в своих названиях. Они, вероятно, составляли значительный элемент в смешанном населении многих городов и поселений Руси⁴².

Еще одним, очень распространенным именем „своих” торков стало имя „черные клобуки” (историки считают его буквальный переводом известного поныне тюркского этнонима – Каракалпак). Если ковуи – гвардия черниговских князей, то черные клобуки – киевских. Черные клобуки были очень влиятельны в Киеве в XII в.⁴³. Они участвовали в киевском вече и наравне с остальным населением избирали князя. Их мнение о выборе князя постоянно подчеркивается летописью⁴⁴.

В более детальном рассмотрении нуждается также вопрос об использовании торков в качестве исполнителей убийств или экзекуций князей. Это связано с особым положением князя как священной фигуры в обществе Руси. Легче было возложить такие не совсем почетные функции на иноверцев.

Свидетельства об участии торков в управлении и внутренней организации больших земельных владений в домонгольский период немногочисленны. Конюхи и пастухи чаще всего были тюркского происхождения (тиун конюший отвечал за лошадей и их разведение, овчар – за овец)⁴⁵. Население степей, в частности кочевники, поставляло на Русь скот, мясо, шерсть и др.⁴⁶.

По примеру торков шли на службу к князьям и другие тюркские роды. Чаще всего это были мелкие кочевые роды, которые не выдерживали конкуренции в Диком поле

39 *Ипатьевская летопись*, стб. 51.

40 Там же, стб. 86.

41 И. П. Крипякевич, *Галицько-Волинське князівство*, Київ 1984, с. 19–20.

42 Б. А. Рыбаков, *Торческ – город черных клобуков* [в:] *Археологические открытия 1966 года*, Москва 1966, с. 243–245.

43 Т. Ю. Тайди, *Формирование союза кочевых племен по данным „Повести временных лет”*, „Гуманитарный журнал”, 2000, 2, с. 95–99.

44 *Ипатьевская летопись*, стб. 373, 469, 470.

45 Там же, стб. 326.

46 Г. Н. Гарустович, В. А. Иванов, *Огузы и печенеги в евразийских степях*, Уфа 2001, с. 82–83.

и становились федератами князей. Эгих кочевников, отклонившихся, „предавшихся” Руси, печенег и половцы называли „бериуди”, т.е. предавшиеся, отдавшие себя. В летописях они называются берендеи⁴⁷.

Берендеи, как и большинство торков, жили на Руси постоянно, „с родом своим”. Они хотели за службу не денег, как того требовали варяги у новгородцев, но земли для жительства (бенефиции). В 1158 г. предводители берендеев Дудар Сатмазович, Каракоз Миюзович и Кораз Кокей сочли для себя выгодным перейти от киевского князя Изяслава Давидовича к волыньскому князю Мстиславу Изяславовичу. Мстислав Изяславович согласился и выделил для них города⁴⁸.

Очевидно, что не все города, в которых жили берендеи, сохранили в названиях память о них. На Житомирщине, например, известен город Бердичев (в XVIII в. еще Берендичев).

Половцы появились в пределах Киевской земли в 30-40-х годах XI в., оттеснив основную массу печенегов на запад в Венгрию. Первая мирная встреча Руси с половцами отмечена в летописи под 1054 г. Нос 1061 г. начинается ряд половецких набегов на Русь⁴⁹.

Естественно, собственно русские источники, прежде всего Повесть временных лет, предлагает совершенно иной взгляд на отношения славян и кочевников. Не следует забывать, что это в первую очередь взгляд христианского книжника, живущего в эпоху борьбы с половецкими набегам (конец XI – начало XII в.) – кочевники для него враги и „поганые” (язычники).

В контексте изучения отношений Руси и половцев интересными, на наш взгляд, являются свидетельства летописей об около полутора десятках браков, заключенных между представителями дома Рюриковичей и дочерьми половецких ханов. Первый такой брак датируется 1094 г., когда внук Ярослава Мудрого киевский князь Святополк Изяславович женился на дочери хана Тугоркана⁵⁰. Также, на половецанках были женаты Владимир Мономах и его сыновья Андрей, князь волыньский и Юрий Долгорукий⁵¹, а также Мстислав Мстиславович⁵², Рюрик Ростиславович, князь киевский⁵³, Ярослав Всеволодович (сын Всеволода Большое Гнездо). Главный герой Слова о полку Игореве Игорь Святославович и его брат Всеволод были на $\frac{3}{4}$ половцами по крови, поскольку половецанками были их мать и бабка по отцу. Сын Игоря Святославовича, Владимир, попав вместе с отцом в плен к половцам, женился в плену на дочери хана Кончака и вскоре был отпущен половецкими с женой и маленьким сыном домой⁵⁴.

Очевидно, источники сохранили упоминания далеко не обо всех браках, ибо жены князей вне зависимости от их национальности не часто представляли интерес

47 См. например: *Ипатьевская летопись*, стб. 167, 227, 230, 231, 233, 250, 258, 276.

48 Там же, стб. 345.

49 Там же, стб. 106.

50 Там же, стб. 151.

51 Там же, стб. 180.

52 Там же, стб. 511.

53 Там же, стб. 357.

54 Там же, стб. 451. См. также: *Словарь-справочник „Слова о полку Игореве”*, под ред. Б.Л. Богородского, Д.С. Лихачева, О.В. Творогова; сост. В.Л. Виноградова, т. 2: Г-И, Санкт-Петербург 1995, с. 236–241.

для летописцев. Несомненно, что половецкие княжны, выходя замуж за князей и переселяясь на Русь, приводили с собой какое-то количество своих родственников и прислуги. Вероятно, что межэтнические браки были распространены не только среди князей, но и среди боярства и дружинников. Особенно принимая во внимание огромное количество половецких женщин и девушек, периодически попадавших на Русь в качестве пленниц⁵⁵.

Безусловно, результаты реального исторического взаимодействия славянских, иранских, тюркских и других этносов Евразии были несравненно разнообразнее и богаче, чем общие историографические схемы. Источники отразили многообразие этих отношений для периода IX–XIII вв. Многочисленные памятники отражают торговые, политические, военные, матримониальные связи Руси с тюркоязычными кочевниками. Соседство и тесное взаимодействие могли либо стимулировать процесс становления государственности, либо замедлить его. Общие черты развития приводили к быстрому сближению и открытости для взаимовлияния, политической, экономической и культурной интеграции. Возможно, свою роль в сближении сыграли сходные географические условия существования: отсутствие естественных границ, большое количество незанятых земель, характер природных условий – это области „критического” ведения хозяйства. В этих условиях и кочевники, и земледельцы тяготели к лесостепи. Ее южная часть становится территорией перекрещивающихся интересов и зоной контакта. Взаимовыгодная торгово-обменная деятельность приводила к ускорению социально-экономического развития. Включение кочевников в экономическую орбиту Руси позволяло расширить торговые связи за счет трансконтинентальных маршрутов, обезопасить движение собственных торговых караванов, увеличить количество рынков сбыта и ассортимент товаров.

*

Serhiy Kozlovskyy, Medieval Rus vs the nomad groups of people settled on the plains at the Black Sea – between 9th and the first part of 13th century: political and socio-economical aspect

The article examines the problem of relations between Rus' and the nomads of the steppes of the Northern Black Sea coast as a system of historical interaction between Slavic and Turkic ethnic groups. Particular attention is paid to socio-economic, matrimonial, cultural and military aspects of these relationships. The author stresses that the agricultural economy of the Slavs and nomadic culture of the Turkic people are mutually reinforcing in the process of development of states.

*

---

55 В. Н Бодрухин, К. К Когонашвили, *Кочевники степей Юго-Восточной Европы*, Ворошиловград 1984, с. 29–30.

Serhiy Kozlovskyy, *Ruś średniowieczna a koczownicy stepów nadczarnomorskich w IX – pierwszej połowie XIII w.: aspekt polityczny i społeczno-ekonomiczny*

Autor artykułu główną uwagę skupia na relacjach Rusi z koczownikami stepów nadczarnomorskich w systemie historycznego wzajemnego wpływu słowiańskich i tureckich ludów. W centrum rozważań znajduje się analiza społecznych, gospodarczych, matrymonialnych, kulturalnych i militarnych aspektów w stosunkach Rusi z koczownikami. Autor zauważa, że rolnictwo Słowian i gospodarstwo koczowników dopełniały się wzajemnie.

WPLYW ELIT WOJENNYCH NA TWORZENIE POLITYCZNEJ TOŻSAMOŚCI WCZESNOŚREDNIOWIECZNEJ RUSI I PAŃSTW EUROPY ŚRODKOWEJ

W artykule przedstawiono funkcjonowanie elit wojennych, mających istotny wpływ na tworzenie i rozwój struktur państwowych. Zdaniem autora, utrzymywana przez księcia/władcę i skupiona wokół niego grupa wojowników – „drużyna” – eliminowała lub absorbowała podobne militarno-polityczne grupy w celu politycznej, militarnej i gospodarczej kontroli nad danym terenem. Z czasem drużyna zaczęła być wykorzystywana systemie organizacji władzy oraz administracji kraju. Podobne procesy spostrzegamy w państwach Rurykowiczów, Arpadów, Piastów i Przemyslidów.

Drużyna jako struktura społeczna nie jest fenomenem odnoszącym się tylko do wczesnośredniowiecznego rozwoju Rusi. Nie jest też w szczególności sposobem etnicznie determinowana tak, jak nie jest związana z jednym okresem rozwoju ludzkiej społeczności. Ogólnie mówiąc, przedstawia ona formę organizacji lub instytucji wewnątrz społeczeństwa, która ma duży wpływ na jego ewolucję.

Już Cezar pisał o drużynach Keltów¹, Tacyt natomiast o drużynach germańskich². Grupy bojowników odgrywały ogromne znaczenie w procesie kształtowania się etnicznej mapy barbarzyńskiej Europy, szczególnie przy etnogenezie wczesnośredniowiecznych *gentes*. Wojskowe elity przekazywały swoje imię większej lub mniejszej części populacji. Wojownicy byli reprezentantami mitu, który leży u podstaw narodzin etnicznej (politycznej) grupy. Na czele drużyny stał dowódca, który był w stanie utrzymywać ją i wspierać wspólne cele

1 *Zápisky o vojne v Gallii. Zápisky o občianskej vojne a iné*, red. J. Hrabovský, A. Slamová, T. Oravec, Bratislava 1988, s. 73.

2 Tacyt, *Germania. Lateinisch und Deutsch*, red. A. Mauersberger, Leipzig 1942, s. 31–37. „Bezustannie mieć wokół siebie wielu wybranych mężów przynosi honor i siłę, nie tylko we własnym plemieniu (*nec solum in sua gente*). Imię i sławę posiada dowódca, którego drużyna jest znana z liczebności i odwagi, tego znajdują poselstwa, są czczeni darmo i często tylko sława ich imienia wystarcza by zażegnać wojnę. Dużą drużynę utrzymują tylko przemocą i wojną. Środki dla szczodrości (dowódcy) zyskują wojnami i rabunkami”, *ibidem*, s. 33–35 (tłumaczenie na język polski moje – A.M.).

polityczne, poparte ideologicznym planem. Władza nad konkretnym terytorium wiązała się z panowaniem lub wchłonięciem w swoje struktury konkurencyjnych drużyn. Coraz większa dominacja, która swoje źródło miała również w atrakcyjności imienia dowódcy, pozwalała na zmonopolizowanie drużyn, a w konsekwencji na pełniejszą kontrolę nad ziemiami pod względem ideologicznym, gospodarczym i militarnym³. Początek wczesnośredniowiecznego państwa, rozpoczyna się więc w chwili eliminacji innych drużyn, posiadających również ideologiczne i materialne zaplecze.

Znaczenie określenia „drużyna” zmieniało się wraz z samą transformacją jej charakteru. Wczesnośredniowieczna „wielko-drużyna” była zorganizowana terytorialnie, charakteryzowała się dużą liczbą członków, którzy – oprócz pierwotnych funkcji wojskowych – pełnili funkcje wewnętrzne. Byli całkowicie związani z osobą przywódcy i odróżniali się od reszty wojowników sposobem walki oraz uzbrojeniem⁴. W ruskich źródłach używa się słowa „drużyna” dla określenia grupy wojowników zgromadzonych najbliższej księcia lub członka książęcej rodziny, jak również w celu opisanego całego wojska, otoczenia księcia i jego doradców⁵. Służbą u księcia bądź króla można było zdobyć wyższy status socjalny. Członkowie „państwowej” drużyny księcia stawali się często najważniejszymi ludźmi w kraju („terrae magnates”, „terrae primates”)⁶. Święty Wacław zawsze miał przy sobie Podiwenę, który był „clens et individuus comes”⁷, prowadził go wszędzie, Bolesław był w otoczeniu „svoich muž i slug svoich”⁸.

Tadeusz Wasilewski wprowadził podział państwowej drużyny na „młodszą” i „starszą”, która niosła głównie znaczenie polityczne i wojskowe w sensie przywództwa (członków drużyny awansowano na komesów grodowych, komorników, stolników, pełnili oni także funkcje „comes palatinus, prefectus urbi”⁹). Była to grupa związana z dworem i władzą centralną¹⁰ i choć nie była zbyt liczna, odgrywała ważną rolę w życiu społeczno-politycznym państwa dzięki swoim wpływom politycznym i możliwości kierowania wojskiem. Kiedy Oleg z Połowcami oblegał Włodzimierza Monomacha w grodzie Czernihów, po zawarciu pokoju pozwolono mu wyjść wraz ze stu swoimi drużynnikami oraz ich żonami i dziećmi¹¹. Relacja z tego wydarzenia dokładnie opisuje drużynę przyboczną księcia oraz niewielką część drużyny starszej, spośród której książę wybierał dowódców wojskowych, którzy reprezentowali jego kraj w poselstwach, pełnili funkcje polityczne i duchowne¹².

Drużyna „młodsza” według Tadeusza Wasilewskiego¹³ była faktyczną siłą zbrojną i pełniła

3 P. Urbańczyk, *Władza i polityka we wczesnym średniowieczu*, Wrocław 2000, s. 28.

4 A. Nadolski, *Polskie siły zbrojne i sztuka wojenna w początkach państwa polskiego* [w:] *Początki państwa polskiego. Księga tysiąclecia*, red. K. Tymieniecki, Poznań 2002, s. 188.

5 T. Wasilewski, *Studia nad składem społecznym wczesnośredniowiecznych sił zbrojnych na Rusi*, „Studia wczesnośredniowieczne”, 1958, 4, s. 303.

6 B. Krzemieńska, *Kronika Kosmasa jako źródło do dziejów wojskowości*, „Studia i materiały do historii wojskowości” 1960, 2, s. 60.

7 *Ibidem*, s. 63.

8 *Druhá slovanská svatováclavská legenda* [w:] *Staroslovanské legendy českého původu*, red. E. Bláhová, V. Konzal, Praha 1975, s. 173.

9 B. Krzemieńska, *op. cit.*, s. 63.

10 K. Skalski, *Drużyna przyboczna władców zachodniosłowiańskich* [w:] *Z dziejów średniowiecznej Europy Środkowowschodniej*, red. J. Tyszkiewicz, t. 2, Warszawa 1998, s. 17–18.

11 *Powieść minionych lat*, red. F. Sielicki, Wrocław 1999, s. 189.

12 A. Nadolski, *Polskie siły zbrojne w czasach Bolesława Chrobrego*, „Acta Archaeologica Universitas Lodzianensis”, 1956, 5, s. 23.

13 *Grid, dietsy, otrocy*. Pierwszy termin jest pochodzenia germańskiego i prawdopodobnie najlepiej określa drużynne związki; pochodzi od *hridh* – dom.

nie mniej ważną funkcję¹⁴. Byli to synowie drużynników, rówieśnicy, pochodzący z silnych rodzin, często towarzyszyli im „rodzinni” wojownicy wspólnie z ich własnymi wojownikami. Są to „iuvenes” Břetislava II czy „iuvenes et pueri” Bolesława Krzywoustego¹⁵.

Niekiedy ciężko jest oddzielić drużynę „prywatną” od drużyny książęcej, w domyśle „państwowej”, trudności sprawia także ustalenie relacji, jakie między nimi zachodziły¹⁶. Grupa bojarów występujących w traktatach z Bizancjum jako samodzielna grupa, nie wywodziła się z drużyny legendarnego Ruryka lub Olega. Podobnie Askold i Dir nie byli krewnymi księcia lecz bojarami, którzy udali się na samodzielną wyprawę ze swoimi drużynami do Kijowa¹⁷. Dla aktualnie panującego księcia najkorzystniejszą sytuacją było, gdy warstwa najbardziej wpływowych ludzi była związana z nim więzami drużynnymi, gdyż te często bywały pewniejsze niż relacje oparte na pokrewieństwie. Światopelk Izjasławowicz nie narodziwszy się ze starszą drużyną swojego ojca, przy pomocy swojej drużyny młodszej uwięził posłów Polowców¹⁸. Księciu Arpádowi przed ograbieniem Panonii towarzyszą „jego wielmożni i jedna trzecia wojska”¹⁹. O tym, że najbliższa grupa skupiona wokół księcia była tą najważniejszą, wylonioną z całej państwowej wielko-drużyny, świadczą wzmianki o wysyłaniu pomocniczych oddziałów bojowników innym politycznym subiektom. Są to dowody także na to, iż książę w pełni dysponował tymi oddziałami. Znany jest fakt udzielenia przez Bolesława I Czeskiego pomocy Mieszkowi oraz Ottonowi I podczas kampanii przeciw Węgom²⁰. Podobnie Bolesław Chrobry ofiarował 300 drużynników Ottonowi III opuszczającemu Gniezno²¹. Nie można natomiast owych drużynników zaliczać do drużyny starszej, która miałaby się składać z czołowych przedstawicieli świeckich i duchownych państwa. W świetle tego zrozumiała staje się wiadomość Ibrahima ibn Jakuba o trzech tysiącach wojowników pancernych Mieszka, z których każda setka równała się tysiącu innych²². Włodzimierz I natomiast posłał cesarzowi bizantyjskiemu oddział zbrojny złożony z Rusów i Wąregów – najemników, liczący kilka tysięcy wojowników²³. Trudno wyróżnić poczet najbliższej, przybocznej drużyny księcia. Ibn Fadlan opisując dwór ruskiego księcia pisze, że jest on otoczony przez czterystu swoich towarzyszy, którzy żyją i umierają wraz z nim²⁴. Wyżej wspomniany Światopelk w wyniku wzmoczenia konfliktu odpowiada, że ma siedmuset swoich pacholków (*otroków*), których jest w stanie wyprowadzić przeciwko Polowcom²⁵.

Drużyna była przywiązana do swojego dowódcy przysięgą wierności²⁶. Na początku bohaterskiej wędrówki węgierskiego plemiennego związku do Panonii, siedmiu węgierskich

14 T. Wasilewski, *op. cit.*, s. 303; B. Krzemieńska, *op. cit.*, s. 63.

15 J. Dowiat, *Kilka uwag o słownictwie Galla Anonima w związku z zagadnieniem organizacji sił zbrojnych za Bolesława Krzywoustego*, „Kwartalnik Historyczny”, 1959, 66, s. 47.

16 A. Nadolski, *Polskie siły zbrojne i sztuka wojenna...*, s. 190.

17 *Powieść minionych lat...*, s. 16.

18 *Ibidem*, s. 168.

19 *Děje Uhrů Mistra P. Řečeného Anonymus [w:] Legendy a kroniky koruny uherské*, red. R. Pražák, przet. J. Nechutová, D. Bartoňková, Praha 1988, s. 224.

20 B. Krzemieńska, *op. cit.*, s. 66.

21 *Kronika Thietmara*, red. Jerzy Lohman, przet. M.Z. Jedlicki, Kraków 2002, s. 78.

22 *Centuria eorum idem valet atque decem centuria aliorum [w:] Monumenta Poloniae Historica. Nova Series, t. I*, red. T. Kowalski, Kraków 1946, s. 147.

23 T. Wasilewski, *op. cit.*, s. 310.

24 J.E. Montgomery, *Ibn Fadlan and the Rusiyyah*, „Journal of Arabic and Islamic Studies”, 2000, 3, s. 21.

25 *Powieść minionych lat...*, s. 168.

26 U Tacyta: „principes pro victoria pugnant, comites pro principe”. Tacyt, *op. cit.*, s. 33.

książąt przysięgało krwią wierność Almoszowi. Przysięga również zakładała, że żaden z drużynników nie zostanie ominięty w podziale łupu i nigdy nie zostanie pozbawiony urzędów w kraju²⁷. Na początku swoich rządów Stefan I powrócił z wojny domowej w otoczeniu „swoich wiernych”²⁸.

Relacje, jakie łączą księcia z jego drużyną, stanowią najważniejszy element w życiu państwa²⁹. Drużynnicy razem z księciem biorą udział w wyprawach poza granice księstwa, podróżują z nim po kraju, organizują przebudowę grodów, wspólnie polują i uczują³⁰. Igor, wzięwszy „poludje” od Drewlan wycofał się ze swoją drużyną, ale rozmyśliwszy się chciał zawrócić i zagarnąć jeszcze więcej ziemi i łupów. Część drużyny zwolnił do domu i z małą drużyną wrócił do Drewlan, z nią też wspólnie został zamordowany³¹. Światosław, który stanowi bodajże najlepszy przykład księcia związanego z drużyną, oddawał złoto i dary przyniesione przez bizantyjskich posłańców „pachołkom swoim”³². Więzy księcia z drużyną dodatkowo wzmacniały wzajemne rytuały. Święty Stefan opasany mieczem przed wojną z Koppánym nad rzeką Goron, wybrał do swojej drużyny dwóch słowiańskich książąt: Honta i Paznana³³.

Moment nagradzania członków drużyny przez księcia stanowił szczególnie ważny moment w życiu całej społeczności³⁴. Już sam rytuał posiadał wyjątkowe znaczenie, wiązał bowiem grupę poprzez tworzenie przestrzeni symbolicznej komunikacji. Zwyczaj te miały również uzasadnienie praktyczne – książę poprzez zbrojenie i ofiarowywanie dóbr materialnych zapewniał sobie przychylność swoich drużynników.

Własna drużyna księcia stanowiła silny argument przy tworzeniu ważnych placówek w państwie. Już święty Stefan w pouczeniach dawanych swojemu synowi Imrichowi zaznacza, że rycerze i książęta mają być dla Imricha jak bracia, on sam zaś ma ich traktować ze spokojem i bez pychy, gdyż ci łatwo mogą się stać słabością królestwa³⁵. Przekonał się o tym czeski książę Wratisław, kiedy organizując wybór biskupa, chciał zmanipulować wynik głosowania poprzez demonstrację swoich sił. Jednak część drużyny zbuntowała się przeciw niemieckiemu kandydatowi popieranemu przez księcia i przeszła do opozycji – w ten sposób plan Wratisława spelzł na niczym³⁶. W legendzie Krystiana jest moment, kiedy Drahomira wynagradza drużynników po morderstwie Ludmiły kwantem złota, srebra, drogą odzieżą, a także oddaje im czeską ziemię, którą rządzą jako „magnifici duce”³⁷. Warto zaznaczyć, że mordercy Ludmiły są jej byłymi drużynnikami. Wobec tego w przyszłej świętej rodzi

27 Jest to moment tworzenia się ponadrodowej i ponadplemiennej drużyny. *Kronika anonymného notára kráľa Bela. Gestra Hungarorum*, red. P. Dvořák, przeł. V. Múcska, Budmerice 2000, s. 43.

28 *Menší štěpánska legenda* [w:] *Legenda a kroniky koruny uherské*, red. R. Pražák, przeł. J. Nechutová, D. Bartoňková, Praha 1988, s. 97.

29 M. Hellmann, *Staat und Recht in Altrussland*, „Saeculum”, 1954, 5, s. 49.

30 B. Krzemieńska, *op. cit.*, s. 64.

31 *Powieść minionych lat*, s. 43. Ciekawe jest, że ten sam epizod opisuje Konstantín Porfyrogenet lecz w miejsce „małej drużyny” umieszcza „wszystkich Rusów”, por. T. Wasilewski, *op. cit.*, s. 326.

32 *Powieść minionych lat*, s. 57.

33 *Bilderhchronik. Chronicon Pictum*, t. 2, red. D. Dercsényi, przeł. F. Gottschlig, Weimar 1968, s. 113.

34 Wspominany już przez Tacyta. Znanym „darem” był np. wojskowy koń, albo bogate uczyty. Tacyt, *op. cit.*, s. 37.

35 *Knižka mravných naučení* [w:] *Legenda a kroniky koruny uherské*, red. R. Pražák, przeł. J. Nechutová, D. Bartoňková, Praha 1988, s. 48.

36 *Kosmova kronika česká*, przeł. K. Hrdina, M. Bláhová, Praha–Litomyšl 2005, s. 103–105.

37 *Kristiánova legenda. Život a umučení svatého Václava a jeho báby svaté Ludmiły*, red. J. Ludvíkovský, Praha 1978, s. 39.

się pytanie, jakim szaleństwem zostali nawiedzeni jej byli wojowie, skoro targnęli się na jej życie mając w pamięci wszystkie dobrodziejstwa, których od niej doświadczyli? Mieszko z kolei swoich wiernych wyposażał w odzienie i dawał im wszystko, czego potrzebowali, nie pomijając żywności dla ich dzieci³⁸. Miłość Mściława Włodzimierzowicza do jego drużyny objawiała się tym, że nie ograniczał ich w spożywaniu jada i trunków³⁹.

Oryginalny sposób nagradzania członków drużyny częścią wojennych łupów był nieodzownie związany z możliwością ekspansji i pozyskiwania nowych źródeł „finansowania” z kolejnych podbijanych terytoriów. Z powodu niemożliwości utrzymywania drużyny na dworze⁴⁰ oraz przyczyn organizacyjno-militarnych opłacanie wiernych przekształciło się w tendencję do lokowania ich w grodach, gdzie pełnili funkcje związane z obroną kraju oraz otrzymywali urzędy i ziemię, z której czerpali zyski⁴¹. Sytuacja ta najbardziej uwidacznia się na łożu śmierci Bolesława Chrobrego, kiedy król zgromadził przy sobie „omnibus suis principibus et amicis, undique”⁴². W momencie kiedy drużynnicy zyskali wraz z ziemią obowiązek samodzielnego zaopatrywania się w uzbrojenie i odzienie, oddalili się z bezpośredniej bliskości księcia, drużynne związki zaczęły się rozpadać⁴³.

Książę miał swoich drużynników w stałej dyspozycji, dzięki systemowi organizacji grodzkiej i osad służebnych. Drużynnicy oprócz zabiegania o swój udział, starali się uzyskać dziedziczną własność ziemi, dzięki której uniezależniliby się od władcy⁴⁴. To właśnie wzajemna zależność i wierność, weryfikowane rytuałem, były charakterystycznymi cechami drużyny. Pozycja przybocznej drużyny księcia jest często mało czytelna z powodu jednoczesnego pojawiania się różnych militarnych grup, a także przez zmieniającą się jakość określenia „drużyna”. Jednakże drużyna, rozumiana jako model organizacji, grupa wiernych wojowników *sensu largo* i *sensu stricto*, stanowiła niezbędny element w aspiracjach politycznych dowódcy, podczas podejmowania decyzji w sprawach konfliktu wojennego oraz w kontroli państwa.

*

Adam Mesierkin, *The impact that the war elites had on the forming of the political identity of the early medieval Rus and countries of the central Europe*

This paper attempts to present a form of simple but working organisation, that had a huge impact on the creation and strenghtening of the state structures. Drużyna was maintained by duke/ruler through gifts or income, which were given to them because of fulfillment of their functions within the state apparatus and ruler’s political goals. This originally special group of soldiers around a charismatic leader eliminated or absorbed similar groups in order to gain political, military and economical control over region.

38 Ibrāhīm ibn Jaqūb al-Isrāīlī aṭ-Turūšī, *Diqr aṣ-Ṣaḡāliba (Wiadomość o Słowianach)* [w:] J. Pauliny, *Arabské správy o Slovanoch. 9.–12. storočie*, Bratislava 1999, s. 117.

39 T. Wasilewski, *op. cit.*, s. 334.

40 Bolesław Chrobry w 1018 r., po zdobyciu Kijowa, rozdzielił swoją drużynę, umieszczając wojów po różnych grodach, zob. *Powieść minionych lat*, s. 112.

41 Na Rusi „kormlenija”, później w XII w. – „milost”, dochody, czy dokładnie ziemia nadawana za służbę.

42 Wszystkich swoich najlepszych i przyjaciół zewsząd. Zob.: K. Skalski, *op. cit.*, s. 28.

43 F. Graus, *Raně středověké družiny a jejich význam při vzniku států ve střední Evropě*, „Československý časopis historický”, 1965, 13, s. 16.

44 A. Nadolski, *Polskie siły zbrojne w czasach Bolesława*, s. 15.

Together with its growing number a possibility of its use within the system of rule and administration regarding castle organisation emerged. Similar features, subdivision and system of internal relations applied for the groups of warriors regarding the process of formation of the states of Rurikids, Árpáds, Piasts and Přemyslids.

*

Адам Месяркин, Влияние военных элит на формирование политической самоидентификации средневековой Руси и государств центральной Европы

В статье анализируется функционирование политических элит, которые имели важное влияние на образование и развитие государственных структур. По мнению автора, содержащаяся князем/правителем и сосредоточенная вокруг его личности группа воинов – „дружина” – подчиняла или уничтожала подобные военно-политические группы с целью политического, военного и экономического контроля над данной территорией. С увеличением „дружины” она была использована в системе организации власти и администрации страны. Идентичные процессы происходили в государствах Рюриковичей, Арпадов, Пястов и Пшемьслидов.

Мария Боднарчук

ПОЛОЖЕНИЕ ЖЕНЩИН НА РУСИ: ВЛИЯНИЕ ВИЗАНТИЙСКОГО ПРАВА (VIII–XI ВВ.)

В статье осуществляется сравнение правового статуса женщины в Византии и Киевской Руси на основе анализа таких важных правовых памятников как *Эклога* и *Русская правда*. В качестве вспомогательных материалов привлекаются княжеские уставы Владимира и Ярослава. Рассматриваются аспекты прав женщины в браке и в наследовании имущества; особенности наказаний, которые применялись к женщинам в случае правонарушения и, в частности, супружеской измены; преступления против женщин. Автор приходит к выводу, что византийские правовые нормы в значительной мере дублировались в русском законодательстве, что следует объяснять цивилизационным влиянием Византии на Русь.

Статус древнерусской женщины, ее семейные права и обязанности претерпевали изменения по мере развития законодательства и усиления влияния христианской церкви на общество. Одним из внешних воздействий является влияние византийского законодательства, которое, в свою очередь, меняло и правовое положение женщины как в обществе, так и в семье.

Источником исследования является *Эклога*¹, которая послужила образцом византийского законодательства VIII в. Из русских источников использованы *Пространная редакция*² *Русской правды*³ и *Устав князя Ярослава о церковных судах* (XI–XII)⁴.

Глубокий интерес к этой проблеме еще в XIX веке проявили профессора Московского университета И. Д. Беляев и С. М. Соловьев. В частности, Д. Беляев доказал самостоятельность материально-правового статуса женщины в древнерусской

1 *Эклога. Византийский законодательный свод VIII века*, под. ред. Е. Э. Липшиц, Москва 1965 (см. также: www.istorichka.ru).

2 Мною избрано именно текст *Пространной редакции*, поскольку я поддерживаю тезу А. Толочко о том, что *Краткая Редакция* происходит от *Пространной* (см.: А. Толочко, *Краткая редакция Правды Русской: происхождение текста*, Киев 2009).

3 *Правда Русская II*, под. ред. Б. Д. Грекова, Москва 1947, с. 240–743.

4 Я. Н. Щапов, *Княжеские уставы и церковь в древней Руси. XI–XIV века*, Москва 1972, с. 85–91.

семье, противопоставив ее права на опеку и наследство нормам византийских правовых кодексов (*Эклоги*, *Номоканона*), которые содержали некоторые ограничения материальных прав женщины⁵. Также интересен труд историка В. Я. Шульгина *О состоянии женщин в России до Петра Великого*, где поставлен ряд исследовательских задач: изучить семейную жизнь и определить степень влияния на общественную жизнь Руси элементов византийских и европейских законодательств. Главным фактором, который влиял на изменение прав и социальный статус женщин, он считал „византийское влияние”, которое усиливается со стремлением „к религиозной самостоятельности”⁶. Интересными для изучения данной темы являются труды Л. В. Войтовича⁷, Н. Я. Пушкаревой⁸, С. В. Юшкова⁹, Я. Н. Щапова¹⁰, Б. А. Романова¹¹.

Проводя параллель между византийским и древнерусским законодательством не возможно не отметить, что сами князья Киевской Руси не отрицали прямого дублирования византийского права. Подтверждением этого является *Троицкая редакция Устава князя Владимира о десятинах, суды и люди церковные*, где четко указано: „Оустав по греческим номоканона святого Великого князя Владимира [...]”¹².

Сравнительный анализ византийской *Эклоги* и древнерусских законодательных актов – «Русской Правды» и княжеских уставов, показывает, что ряд статей в русских памятниках отличаются от соответствующих запретов *Эклоги* лишь видами наказаний или размерами штрафов. На Руси выплата ущебза за нарушение правовых норм проходила в два этапа, поскольку платили не только пострадавшему, но и митрополиту.

Начнем с рассмотрения брачных отношений. Для заключения брака на Руси были необходимы следующие условия: добровольное согласие мужчины и женщины, достижение брачного возраста, который составлял 15 лет для мужчин и 13–14 лет для женщин¹³. В *Эклоге* в разделе *О заключении браков между христианами*, четко определено, что для заключения брака муж должен достичь возраста 15 лет, а женщина – 13 лет¹⁴. Кроме этого требовалось согласие родителей, опекунов или даже светских органов власти. Можно предположить, что такой низкий возраст для заключения брака на Руси был заимствован из *Эклоги* (726) или *Прохириона* (870–878), поскольку эти законодательные акты написаны раньше, и влияние Византии на Русь в то время было уже заметным явлением, так как Киевская митрополия формально была одной из шестидесяти митрополий Константинопольского патриархата. Подтверждение этой мысли находим у историка Я. Н. Щапова, который пишет: „Культурно-политическое значение того, что Русь в конце X–XI вв. ориентировалась на Константинополь и входила в состав его церкви, трудно недооценивать [...], и сами митрополиты, и их духовный персонал, и художники, и ремесленники приносили на Русь традиции

5 И. Д. Беляев, *История русского законодательства*, Санкт-Петербург 1999, с. 91–334.

6 В. Я. Шульгин, *О состоянии женщин в России до Петра Великого*, Киев 1850. с. 45–89.

7 Л. В. Войтович, *Княжа доба на Русі: портрети еліт*, Біла Церква 2006.

8 Н. Л. Пушкарева, *Женщины Древней Руси*, Москва 1989, с. 1–8.

9 С. В. Юшков, *Руська Правда: происхождение, источники, ее значение*, Москва 1950, с. 38–46.

10 Я. Н. Щапов, *Государство и церковь Древней Руси X–XIII веков*, Москва 1989, с. 164–179.

11 Б. А. Романов, *Люди и нравы Древней Руси: XI–XIII века, 2-е издание*, Москва-Ленинград 1966, с. 25–30.

12 Я. Н. Щапов, *Княжеские уставы и церковь в древней Руси*, Москва 1972, с. 42.

13 *Идет, Брак и семья в Древней Руси*, „Вопросы Истории”, 1970, 10, с. 218.

14 *Эклога*, титул I, статья 1, с. 4.

византийской культуры¹⁵. В эту новопринесенную культуру входили греческий язык, опыт архитектуры, искусства, ремесел, а также византийские религиозные, культурные и, что важно для нас, правовые традиции.

Другие общественные отношения, такие как наследование, аренда, найм, военная собственность, опека, четко отраженные в *Эклоге* в соответствующих разделах, рассматриваются в уставах древнерусских князей менее конкретно. Отдельные статьи, посвященные этим проблемам, мы находим в *Русской Правде*. В частности, о праве наследования узнаем из статей 90–106 (кроме статьи 100), где рассматриваются различные условия наследования в отдельных случаях и для разных социальных слоев. Ярким примером схожести *Эклоги* и *Русской Правды* есть статья о втором браке вдовы и опека над ее детьми, которые в *Эклоге* трактуются так: «Женщина, вступающая в брак вторично, если имеет детей от первого брака, должна найти до заключения брака опекуна для своих детей, и тогда пусть выходит замуж». Если этого не произойдет, то она несет и своим имуществом, и имуществом своего второго мужа ответственность за возвращение детям родительского имущества, которое их по праву¹⁶. Статья с аналогичным содержанием есть и в *Русской Правде*: „Если после смерти отца останутся еще малолетние дети, которые не в состоянии обеспечить себя, а мать их захочет вторично выйти замуж, то следует отдать их при свидетелях под опеку ближайшему родственнику вместе с имуществом и домом до их совершеннолетия [...]”¹⁷.

К тому же рангу можно отнести статью о смерти женщины, имеющей детей – по актам Руси дети имели право наследовать полностью все имущество, даже то, что отец определил для их матери¹⁸, с этим же правом мы встречаемся в византийском источнике, причем здесь все расписано более подробно¹⁹. Таких примеров опекунства и прав наследования немало, что доказывает нам существование влияния византийского законодательства на формирование правовой системы Руси. В то время Византия уже была достаточно развитой экономически и культурно, а Русь в интерпретации византийского общества была „варварской страной” даже после принятия христианства. Поэтому та же Русь подражает мощному государству ромеев, беря его за пример как в религиозных, так и в государственных процессах.

Много статей *Устава Ярослава о церковных судах*²⁰ прямо соответствуют XVII разделу *Эклоги* под названием *Наказание за преступление*²¹, в котором можно четко проследить, что наказания для мужчин и женщин бывают по степени тяжести одинаковыми. Это дает основание предположить, что если женщину ставили в одинаковое положение с мужчиной при несении ответственности, то женщины имели такие же возможности нарушать законы.

Рассматривая данные источников о женщинах на Руси необходимо вспомнить также об измене. Все виды супружеских измен и запрещенных связей между женщиной и женщиной подробно расписаны в русских правовых актах. На Руси, как и в Византии,

15 *Ibidem*, Государство и церковь Древней Руси X–XIII веков, с. 17.

16 *Эклога*, титул II, статья 12, с. 6.

17 *Правда Русская II*, с. 599.

18 *Ibidem*, с. 559.

19 *Эклога*, титул II, статья 5, с. 4.

20 Я. Н. Шапов, *Княжеские уставы и церковь в древней Руси*, с. 85–91.

21 *Эклога*, титул XVII, статья 19, с. 18.

запрещаются такие телесные связи, как „блуд оказывать” с падчирицею²², дочерью²³, с двумя сестрами, с чужой женой, и другие формы кровосмешения²⁴; с монахицею²⁵; запрещалось двум братьям иметь связь с одной женщиной²⁶ и т.п. Здесь можно привести один яркий пример: „Кто замучает девку или силой возьмет, и если она будет боярской дочерью, то зазорным ее пусть заплатит 5 гривен злата, и еще митрополиту 5 гривен золота [...]”²⁷. Далее в этой статье идет уточнение о возможном причинении вреда девушкам из разных социальных слоев. Похожую информацию находим также в *Эклоге*: „Тот, кто силой взял девушку и обесчестил ее, подлежит отсечке носа”²⁸.

Рассматривая правовое влияние Византии на Русь на примере положения женщин, следует отметить, что некоторые правовые нормы надавали женщинам дополнительные привилегии (наследия, посаг), а некоторые ущемляли их правовое положение. Сопоставление статей, посвященных правовому статусу женщины в *Эклоге* и *Русской Правде* недвусмысленно свидетельствует о дублировании византийских правовых норм в Киевской Руси. Это можно объяснить влиянием Византии на христианизированную Русь, которое стимулировало юридические изменения, касающиеся, в частности, роли положения женщины в обществе. В первую очередь здесь речь идет о праве наследования, а также о праве женщины наравне с мужчиной управлять домом и самостоятельно владеть имуществом – именно здесь особенно сильно прослеживается византийское влияние.

*

Maria Bodnarchuk, *The status of women in Rus': the influence of Byzantine law (8th–11th centuries)*

In this article the legal status of women in the Byzantine Empire and Kievan Rus' are compared through the analysis of such important documents as *Ecloge* and the *Rus'ka Pravda*. As an auxiliary materials the Princely statutes of Vladimir and Yaroslavl are used. The aspects of women's rights in marriage and inheritance, penalties applied to women in case of law violation, adultery and crimes against women are considered. The author concludes that the Byzantine laws were duplicated in Rus' legislation, and that can only be explained by the influence of Byzantine civilization.

*

Maria Bodnarchuk, *Sytuacja kobiet na Rusi: wpływ prawa bizantyjskiego (VIII–XI w.)*

W artykule poddano analizie status prawny kobiet w Bizancjum i na Rusi na podstawie takich źródeł jak: *Ekloga*, *Ruska Prawda* oraz statuty książęce Włodzimierza i Jarosława.

22 *Ibidem*, статья 3, с. 17; Я. Н. Шапов, *Княжеские уставы и церковь в древней Руси*, с. 88.

23 Я. Н. Шапов, *Княжеские уставы и церковь в древней Руси*, с. 88.

24 *Эклога*, титул XVII, статья 33, с. 19.

25 *Ibidem*, статья 23, с. 18; Я. Н. Шапов, *Княжеские уставы и церковь в древней Руси*, с. 88.

26 *Эклога*, титул II, статья 2, с. 4; Я. Н. Шапов, *Княжеские уставы и церковь в древней Руси*, с. 88.

27 Я. Н. Шапов, *Княжеские уставы и церковь в древней Руси*, с. 86.

28 *Эклога*, титул XVII, статья 30, с. 19.

Autorka omawia prawa kobiet dotyczące sfery ślubu i dziedziczenia majątków, stosowane wobec nich kary za zdradę małżeńską i cudzołóstwo, a także formy kar za zbrodnie przeciwko kobietom oraz gwałty. Dochodzi do wniosku, że prawo bizantyjskie często było kopiowane na Rusi, co tłumaczy się silnym oddziaływaniem kultury Bizancjum na ziemie ruskie.

Konrad Lewek

WPLYWY OBCYCH KRĘGÓW KULTURO- WYCH NA WCZESNOŚREDNIOWIECZNY MĘSKI UBIÓR NA RUSI

W artykule autor poddał analizie zagadnienie odzieży męskiej na Rusi. W pracy próbowano pokazać różnice pomiędzy strojem wczesnośredniowiecznych Rusów a ubiorem mieszkańców środkowego Kaukazu, Bizancjum i Skandynawii. Autor podkreśla, że nie jest możliwe uzyskanie pewnych danych na temat odzieży, ponieważ poszczególne części odzienia zachowały się tylko we fragmentach, w związku z czym podstawę do badań nad tematem stanowią ikonografia i źródła pisane.

Zagadnienie ubioru jest tematem o szerokim zakresie. Obejmuje on zarówno elementy odzieży, jak i ozdoby oraz przedmioty użytkowe stanowiące elementy stroju (np. noże, sakiewki i kaletki, które mogły być zawieszane u pasa). Temat ten jest rozległy także ze względu na zróżnicowanie odzieży w poszczególnych klasach społecznych jak i grupach etnicznych.

Jak się powszechnie przyjmuje, od pewnego momentu dziejowego, ubioru nie należy traktować tylko i wyłącznie jako przedmiotów o funkcji użytkowej, zabezpieczających ciało przed różnorodnym wpływem środowiska, ale także należy na niego spojrzeć jak na wyznacznik prestiżu i pozycji społecznej. Elita, a za jej przykładem reszta społeczeństwa, zawsze chciała prezentować swoją pozycję oraz zgodność ze światową modą. W związku z tym w różnych dziedzinach życia, także i w stroju, pojawiają się wpływy z innych części świata.

W niniejszym artykule próbowałem uchwycić pochodzenie wzorców ubiorów męskich na terytorium Rusi w okresie wczesnego średniowiecza. Posłużyłem się arbitralnym podziałem odzieży na części spodnią i wierzchnią, starałem się również zaprezentować poszczególne elementy stroju w celu prześledzenia analogii z innymi kręgami kulturowymi. Postanowiłem skoncentrować się na wybranych elementach ubioru takich, jak koszula, spodnie, kaftan, płaszcz, czapka, które prawdopodobnie były noszone przez elitę ruską w X i XI wieku.

Koszula

Podstawowy element ubioru stanowiła koszula, której forma była uwarunkowana przez jej funkcję oraz poprzez budowę ludzkiego ciała. Nie zachowały się żadne egzemplarze

z terenu Rusi, jednak kilka przykładów znanych jest z innych obszarów zdominowanych w tym okresie przez ludność skandynawską (Kragelund, Birka, Hedeby, Bocksten, Skjoldehamn). Tego typu koszule uszyte były z dwóch prostokątów sięgających od ramion do kolan z okrągłym, rzadziej kwadratowym, otworem na głowę. Doszyte były do nich rękawy zwięzające się w stronę nadgarstka oraz kliny (trójkąty) poszerzające koszulę od pasa do kolan. Wykopaliska archeologiczne wskazują jednak, że od tego ogólnego modelu czynione były odstępstwa. Na przykład tuniki pochodzące z Bocksten, Skjoldehamn i Moselund posiadały dodatkowe dwa kliny wstawiane w rozcięcia z przodu i z tyłu koszuli. Natomiast egzemplarze pochodzące z terenów Hedeby i wspomnianego Moselund posiadały nieco bardziej skomplikowany krój, zapewne lepiej dopasowany do ciała (np. na ramionach koszula nie jest zszyta prosto, ale pod lekkim skosem zgodnie z ułożeniem ramion, rękawy zaś wszyte są w półokrągłe podcięcia w korpusie tuniki by uniknąć gromadzenia się materiału pod pachą, co także pozwalało uniknąć wszywania w tę część koszuli klinów)¹.

Z samego terenu Rusi do naszych czasów zachowały się jedwabne obszycia krawędzi koszuli. Pochodzą one głównie z pochówków i wykonane były z bizantyjskiego jedwabiu haftowanego złotymi, srebrnymi i jedwabnymi niciami. W niektórych pochówkach odkryto wykonane w ten sposób kołnierze koszuli, który w celu usztywnienia był wzmocniony korą brzoźową (znane np. z grobu kobiecego z Czekanowa koło Sokołowa Podlaskiego na cmentarzysku z XII wieku w Polsce oraz w Starej Riazani)². Niewątpliwie wyżej opisane taśmy należały do strojów elity, a biedniejsza ludność lamowała odzież paskami wykonanymi z wełny, na co wskazuje ich szerokie stosowanie przez późniejszych mieszkańców terenów wiejskich, a także poniekąd specyficzne wykończenie kołnierza koszuli z Skjoldehamn. Tego typu zabieg (obszywania odzieży materiałową taśmą na krawędzi) pełnił funkcję ozdobną, ale także, jak wskazują na to przesłanki etnograficzne, ochraniał posiadacza koszuli przed złymi urokami³. Magiczną funkcję takich taśm, określanych niekiedy jako krajki, potwierdzają pochodzące z późniejszych wieków wydawane przez kościół zakazy ich używania. Zdaniem D.K. Zielenina, świadczy o tym też często stosowany do ich wykonania kolor czerwony będący symbolem ognia⁴.

Szukając powiązań pomiędzy Rusią a innymi ośrodkami państwowymi w X i XI wieku w oparciu o formę koszuli nie jesteśmy w stanie wskazać na żadne zapożyczenia czy powiązania. Błędne byłoby także szukane związków z Bizancjum na podstawie jedwabnych taśm. Materiał związany z ich wykonaniem (jedwab oraz elementy złotych i srebrnych nici, sprowadzane na Ruś z Konstantynopola), wskazują jedynie na główny kierunek wymiany handlowej a nie na wpływ kulturowy.

Spodnie

Kolejnym elementem odzieży są spodnie. Co do tego, jaki typ spodni noszono na Rusi w badanym okresie także nie mamy pewności. Ryciny sugerują używanie dopaso-

1 T. Ewing, *Viking Clothing*, Malta 2006, s. 81–92; *Skandynawski strój męski* [on-line] <http://www.dzikibezfora.pl/otwarte-tematy-historyczne/5/skandynawski-stroj-meski-na-bazie-znalezisk,300.html>. (Skandynawski strój męski na bazie znalezisk, 4.09.2011).

2 B. Zawadzka-Antosik, *Czekanowskie cymelia* [w:] *Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu*, Warszawa-Lublin 2002, s. 327–333. M. A. Сабурова, *Древнерусский костюм. Одежда* [w:] *Древняя Русь. Быт и культура*. Археология, Москва 1997, s. 114–122.

3 М. Семенова, *Мы – славяне! Популярная энциклопедия*, Москва 2010, s. 344.

4 Szerzej o tym, zob.: *Одежда славян IX–XIII вв. Пособие по реконструкции* [on-line] <http://unicom.e-nk.ru/page/odezhda-slavjan-ix-xiii-vv-posobie-po-rekonstrukcii>

wanych spodni złożonych z dwóch nogawek i zapewne zszytych razem u góry. Jest to krój spodni dobrze znany w kulturze europejskiej, także w takiej formie używany w XIX i XX wieku przez chłopów ruskich, brak jednak powszechnej zgody co do ich genezy. Wątpliwości pojawiają się ze względu na dane źródeł pisanych. Podróżujący do Bulgarii Kamskiej około 921–922 r.⁵ Ibn Fadlan, w swoim opisie pogrzebu ruskiego władcy wymienia przedmioty, które razem z nim zostały złożone na łodzi pełniącej funkcję stosu pogrzebowego. Między innymi znalazł się tam wykonany specjalnie na tę okazję ubiór, w skład którego wchodziły: „szarawary i nogawice, obuwie, kurtak i haftan brokatowy z złotymi guzami, na głowę zaś włożyli mu czapkę z brokatu [przybraną] sobolami”⁶. Można zatem przypuszczać, że przynajmniej część Rusów, na modłę stepową, nosiła szerokie spodnie sięgające kolan i naciągane na lydki nogawice. Idąc tym tropem, należy uznać przedstawione na rycinach dolne partie okrycia nóg za nogawice, co także wydaje się dopuszczalną interpretacją, zważywszy że większość przedstawionych postaci posiada górną część odzienia sięgającą poniżej kolan. Na pochodzących ze Skandynawii rysunkach/obrazach/rycinach Szwedzi także są ukazani w dopasowanych spodniach, co również uniemożliwia interpretację typu tej odzieży. Jedyne w trzech przypadkach wojownicy zostali ukazani w szerokich spodniach związanych pod kolanem⁷. Jednak czy pozwala nam to wnioskować o używaniu takich spodni przez Rusów?

Znaleziska spodni z tego okresu także nie rozjaśniają sytuacji. Niestety klimat Europy Wschodniej nie sprzyjał zachowaniu się do naszych czasów egzemplarzy tej odzieży. Natomiast te, pochodzące z terenu Skandynawii, nie zawsze można jednoznacznie zinterpretować. Odnalezione we wzmiankowanym wcześniej Skjoldehamn spodnie zachowały się fragmentarycznie w taki sposób, że niemożliwa jest pewna interpretacja tego, jak były z sobą połączone nogawki. Ich długość również nie niesie pewnych informacji, ponieważ sięgały do połowy lydki, więc mogły być zarówno noszone na zewnątrz, jak i wpuszczane w nogawice⁸. Należy zwrócić uwagę, że w Zachodniej Europie nogawice były noszone od wczesnego Średniowiecza, z czasem coraz bardziej się wydłużały, aż w końcu, w XV wieku były używane tak zwane „nogawice łączone”⁹.

W takiej sytuacji określenie proveniencji wykroju spodni używanych przez Rusów jest trudne do rozstrzygnięcia. Przekaz Ibn Fawlana jest jedyną informacją przybliżającą nam to zagadnienie. Taki sposób noszenia spodni mógł pojawić się w oparciu o miejscową tradycję lub, co jest bardziej prawdopodobne, został zapożyczony od ludów koczowniczych. Znaleziska z Moszjewaja Balka i Poborwannaja Balka pochodzące z X wieku i zachowane w całości dzięki odpowiednim warunkom klimatycznym panującym na terenie Północnego Kaukazu, doskonale oddają sposób noszenia spodni i nogawic przez Alanów¹⁰. Jest on znany także z stel kamiennych łączonych z różnymi kręgami koczowników stepu euroazjatyckiego¹¹.

5 Cyt. za: U. Lewicka-Rajewska, *Arabskie opisanie Słowian*, Wrocław 2004, s. 36.

6 W. Duczko, *Ruś Wikingów*, Warszawa 2007, s. 118–119.

7 T. Ewing, *Viking Clothing*, Malta 2006, s. 99–102.

8 *Skandynawski strój męski* [on-line] <http://www.dzikibez.fora.pl/otwarte-tematy-histeryczne,5/skandynawski-stroj-meski-na-bazie-znalezisk,300.html> (Skandynawski strój męski na bazie znalezisk, 4.09.2011)

9 M. Gutkowska-Rychlewska, *Historia ubiorów*, Warszawa 1968, s. 146

10 A. Целиковский, *Хазарский костюм VII–X вв.* [on-line] <http://www.dom-np.narod.ru/rekon/rhazar.htm> (Хазарский костюм VII–X вв., 4.09.2011, А. Целиковский)

11 *Ibidem*.

Kaftany

Za najważniejszą część odzieży wierzchniej uważa się kaftany. O ich używaniu na Rusi w X i XI wieku świadczą znaleziska archeologiczne, źródła pisane oraz ikonografia. Wynika z nich, że kaftany z tego okresu wyglądały następująco: były rozcięte z przodu, od szyi do samego dołu; zapinane na liczne guziki, przyszyte zapewne do krawędzi ubrania, na wysokości klatki piersiowej i brzucha, ozdobione były rzędami poziomych jedwabnych pasków; a długością sięgały kolan. Ten typ odzieży z ogromnym prawdopodobieństwem przywędrował na Ruś ze Skandynawii. Na terenach skandynawskich kaftan pojawił się w X wieku w środowisku łączonym ze Szwedami (głównie w Birce), co potwierdza powyższą tezę. Także Ibn Fadlan, w innej części swojego dzieła, wspomina, że: „[Rusowie] nie noszą kaftaków ani kaftanów ale mężczyzna spośród nich nosi strój, którym okrywa jeden swój bok a jedna ręka wychodzi zeń [na zewnątrz]...”¹². Należy zaznaczyć, że tekst ten dotyczy przełomu IX i X wieku i opisuje tereny położone nad Wołgą i Kamą, w związku z tym nie musi do końca odzwierciedlać rzeczywistości na terenach naddnieprzańskich. Jednakże należy zwrócić uwagę, że Ibn Fadlan w wyżej przytoczonym fragmencie, mimo wszystko, wzmiankuje o ich używaniu. Powyższy zapis pozwala wnioskować, że kaftany dopiero z czasem pojawiły się na Rusi, a – jak wskazują późniejsze źródła – bardzo szybko zostały zaadaptowane¹³. W konsekwencji stały się one, w różnych wariantach, podstawowym i bardzo tradycyjnym typem odzieży na ziemiach ruskich, co odbija się w późniejszych źródłach ikonograficznych, potwierdzają to także badania etnograficzne¹⁴.

Wygląd kaftanów używanych na Rusi rekonstruowany jest na podstawie znalezisk archeologicznych, źródeł pisanych i ikonografii. Badania wykopaliskowe prowadzone na cmentarzyskach ruskich ujawniły pozostałości tego typu odzieży. Na przykład w kilku kurhanach w Gniezdowie (Dn.4.) na dnie jamy grobowej odkryto rząd brązowych guzików i pozostałości jedwabnych taśm znajdujących się na wysokości klatki piersiowej pochowanego¹⁵. Brązowe guzy, w liczbie kilku do kilkunastu, znane są także z poszczególnych grobów ciałopalnych. Ze źródeł pisanych na dużą uwagę zasługują sagi wikińskie. W sadze o Egilu, opisującej wydarzenia z X wieku, kronikarz wspomina o Arinbjarnie, który podarował Egilowi z okazji Jula długie odzienie, uszyte z jedwabiu ze złotą lamówką i złotymi guzikami z przodu do samego dołu¹⁶. Niestety saga ta została spisana w połowie XIII wieku, dlatego może nie do końca wiernie oddawać sytuację sprzed 200 lat. Spośród nielicznych źródeł ikonograficznych datowanych na X i XI wiek najwięcej informacji niesie przedstawienie syna kniazia z Izbornika, kniazia Światosława, który odziany jest w tego typu szatę¹⁷.

Znając prawdopodobny i stosunkowo szczegółowy wygląd kaftanów ruskich, możemy spróbować określić terytorium, z którego wzór tej odzieży został zapożyczony. W okresie

12 U. Lewicka-Rajewska, *Arabskie opisanie Słowian*, Wrocław, 2004, s.137.

13 K. A. Михайлов, *Древнерусские кафтаны „восточного” типа (мода, происхождение, хронология)*, [on-line] http://asgard.tgorod.ru/libri.php?cont=_caftan (Древнерусские кафтаны „восточного” типа (мода, происхождение, хронология, 4.09.2011, К.А. Михайлов).

14 М. Г. Рабинович, *Одежда русских XIII-XVII в.* [w:] *Древняя одежда народов Восточной Европы*, Москва 1986, s. 81-83; Н. М. Калашникова, *Оежда украинцев XVI-XVIII в.* [w:] *Древняя одежда народов Восточной Европы*, Москва 1986, s. 115.

15 К. А. Михайлов, *op. cit.* [on-line] http://asgard.tgorod.ru/libri.php?cont=_caftan (Древнерусские кафтаны „восточного” типа (мода, происхождение, хронология, 4.09.2011, К.А. Михайлов).

16 *Saga ob Egile*, перевод С. Маслова-Лашанская, В. Кошкин, [w:] *Исландские саги*, Москва 1956, s. 205.

17 Zob.: <http://www.booksite.ru/enciklopedia/clothes/83.jpg> (Княжеское семейство в 11 веке. Изборник Святослава, 4.09.2011)

wczesnego średniowiecza kaftan był używany jeszcze w trzech głównych kręgach kulturowych, które K.A. Michajłow dzieli na turecko-sogdyjski, chazaro-alański oraz bułgarsko-bizantyjski¹⁸. Przyjrzyjmy się pokrótce różnicom między poszczególnymi kaftanami.

W wersji turecko – sogdyjskiej funkcjonowały dwa wzory kaftanów. W pierwszym z nich poly kaftana głęboko zachodziły na siebie tak, że był on praktycznie zapinany z boku, co znacząco odróżniało go od „ruskiej” wersji. Drugi był rozcięty z przodu, ale posiadał mocno wywinęty kołnierz, który układał się w ten sposób, że na stalach ukazywany jest w postaci dwóch trójkątów po obu stronach mostka¹⁹.

Bliższy ruskim kaftanom jest wzór pochodzenia stepowego (chazarski). Jest on dobrze zrekonstruowany na podstawie całych form odzieży znalezionych na takich cmentarzyskach jak Moszjewaja Balka i Poborwannaja Balka²⁰. Istnieje jednak kilka różnic, które można uznać za zasadnicze. Mianowicie, kaftany te posiadały dwa do trzech rzędów poprzecznych pasków naszytych w górnej części kaftana i w związku z tym zapinane były na dwa lub trzy guziki, podczas gdy ruskie kaftany odznaczały się ich większą ilością, czasem nawet do kilkunastu. Drugą zasadniczą różnicą był materiał, z którego wykonywano guziki. Na stepie spotykane są – prócz brązowych, zapięcia wykonane z kości i z drewna, w ruskich pochówkach natomiast występują tylko bardzo charakterystyczne brązowe guzy grzybkowatego kształtu²¹. Może to jednak być związane z warunkami środowiskowymi i rodzajem obrządku pogrzebowego.

Za pochodzeniem ruskiego kaftana z bułgarsko – bizantyjskiego kręgu kulturowego świadczą dane wykopaliskowe oraz źródła ikonograficzne. Na przykład, brązowe guziki, analogiczne ze znanymi z Gniazdowa, Kijowa czy Birki, wykonywane były w bizantyjskim Koryncie, Bułgarii i Konstantynopolu²². Tego typu odzież tj. kaftany była określana w Bizancjum jako Scaramanga i miała być noszona głównie przez Bułgarów. Na znanych przedstawieniach koczownicy ci są odziani w rozcięte z przodu kaftany, zapinane na stosunkowo dużą ilość guzików. Sądząc po oddanym na wyobrażeniach kolorze i fakturze materiału bułgarskie kaftany wykonane były z jedwabiu i obszyte na krawędziach złotą taśmą²³. Cechy te są bardzo zbliżone do znanych egzemplarzy ruskich. Zdaniem Michajłowa, to właśnie tutaj należy dopatrywać się pierwowzorów ruskich kaftanów²⁴. Przejmowanie mody z dworu w Konstantynopolu przez elitę ruską w tym okresie, jest zapewne zjawiskiem inicjalnym dla procesu bizantynizacji. Proces ten w X i XI wieku ujawnia się także w materiale archeologicznym na przykład w postaci bizantyjskich końcówek pasa i tzw. koltek wydobywanych z ziemi na terenie Rusi Kijowskiej²⁵.

18 K. A. Михайлов, *op. cit.* [w:] http://asgard.tgorod.ru/libri.php?cont=_caftan (Древнерусские кафтаны „восточного” типа (мода, происхождение, хронология, 4.09.2011, К. А. Михайлов). Michajłow wspomina także o węgierskim typie kaftana, zaznaczając, że był on prawie identyczny z używanymi przez Turków.

19 *Ibidem*.

20 А. Целиковский, *op. cit.* [w:] <http://www.dom-np.narod.ru/rekon/rhazar.htm> (Хазарский костюм VII–X вв., 4.09.2011, А. Целиковский).

21 К. А. Михайлов, *op. cit.* [w:] http://asgard.tgorod.ru/libri.php?cont=_caftan (Древнерусские кафтаны „восточного” типа (мода, происхождение, хронология, 4.09.2011, К.А. Михайлов).

22 *Ibidem*.

23 Zob.: <http://steppes.proboards.com/index.cgi?board=board19&action=display&thread=1225> (Discussion on ancient Hungarian wear, 4.09.2011).

24 К. А. Михайлов, *op. cit.* [w:] http://asgard.tgorod.ru/libri.php?cont=_caftan (Древнерусские кафтаны „восточного” типа (мода, происхождение, хронология, 4.09.2011, К.А. Михайлов).

25 М. Г. Рабинович, *Древнерусская одежда IX–XII в.* [w:] *Древняя одежда народов Восточной Европы*, Москва 1986, s. 60–62.

Płaszcz

Pisząc o odzieży wierzchniej należy poświęcić uwagę także płaszczom w kształcie półkola, które były charakterystyczne dla elity ruskiej. O ich rozpowszechnieniu na terenie Europy Wschodniej dowiadujemy się ze wzmiankowanego wyżej fragmentu relacji Ibn Fadlana: „[Rusowie] nie noszą kaftaków ani kaftanów ale mężczyzna spośród nich nosi strój, którym okrywa jeden swój bok a jedna ręka wychodzi zeń [na zewnątrz]”²⁶. Określany jest w nich jako Korzno i wzmiankowany między innymi przy opisie stroju księcia Światosława²⁷. Płaszcz ten był często wzorzysty, dosyć dużych rozmiarów, spinany fibułą na ramieniu. Ze znanych przedstawień wynika, że płaszcze tego typu wykonywane były z wzorzystych bizantyjskich jedwabiów z charakterystycznym dla tych tkanin motywem okręgów wypełnionych motywami roślinnymi i zoomorficznymi. Wspomniane przedstawienia znajdujemy w Soborze Św. Sofii, gdzie została ukazana żona oraz trzy córki Jarosława Mądrego. Freski te zachowały się w stopniu umożliwiającym tylko przeanalizowanie konturów postaci. Mimo to można zaobserwować, że dwie córki ubrane są właśnie w takie płaszcze, z zaznaczonym na tkaninie schematem dekoracji z pustych kół wypełnionych ornamentem. Również z bizantyjskiej tkaniny wykonany jest płaszcz księżnej, który w odróżnieniu do płaszczy córek nie jest spięty lecz tylko zarzucony na ramiona. Trzecia córka przyodziana jest natomiast w kaftan z długimi rękawami²⁸. Przedstawienie księcia z Izbornika Światosława jest kolejnym wyobrażeniem Korzno z X–XI wieku, w tym przypadku jednak tkanina, z której został on wykonany, nie była wzorzysta a gładka w kolorze niebieskim z zewnątrz i czerwonym wewnątrz. Ów płaszcz posiadał także złotą lamówkę obiegającą go dokoła²⁹. Mężczyźni spinali lub zawiązywali płaszcze na prawym ramieniu, natomiast kobiety spinały go z przodu tak, że przysłaniał ramiona.

Skąd pochodzi taki wzór płaszcza na Rusi? Wydaje się, że inspiracja także płynęła z Bizancjum. Płaszcze były jednym z najbardziej typowych elementów stroju z racji na swoją archaiczność. W okresie wczesnego średniowiecza były noszone w całej Europie. O używaniu tego ubioru wśród Słowian pisze kronikarz Ebon, który spisał żywot św. Ottona z Bambergu. Przekazuje on, że jeden z pomocników cesarza próbując przedostać się do kąciny musiał ubrać słowiański strój, skład którego wchodził kapelusz barbarzyński i płaszcz³⁰.

Płaszcze były także używane na zachodzie Europy. Jak podaje Gutkowska-Rychlewska, były one spinane na prawym ramieniu, jednak w przeciwieństwie do ruskich były krótkie. Płaszcze te weszły w użycie na dworze Franków zapewne z fascynacji rzymskimi chlamidami³¹. Płaszcze używane w tym okresie w Bizancjum były właśnie wykonane z półokręgu lub może nawet z $\frac{3}{4}$ koła. Ich wyobrażenia znaleźć można na wielu przedstawieniach świętych, cesarzy i dostojników³². Biorąc pod uwagę miejsce, z którego importowana była tkanina na

26 Cyt. za: U. Lewicka-Rajewska, *op. cit.*, s. 136.

27 M. Gutkowska-Rychlewska, *op. cit.*, s. 118–119.

28 *Ibidem*, s. 120.

29 Zob.: <http://www.booksite.ru/enciklopedia/clothes/83.jpg> (Княжеское семейство в 11 веке. Изборник Святослава, 4.09.2011).

30 P. Kotowicz, *Wczesnośredniowieczny strój słowiański w X–XIII w.*, w: <http://bractwo-sanok.widmogrod.info/index.php/page/artykuly/1-wczesnosredniowieczny-stroj-slowianski-w-x---xiii-ijeku.html> (Wczesnośredniowieczny strój słowiański w X–XIII w., 4.09.2011, P. Kotowicz)

31 M. Gutkowska-Rychlewska, *op. cit.*, s. 116.

32 М. Семенова, *op. cit.*, s. 388–389.

wykonanie Korzno oraz używanie podobnych płaszczy w wasalnych ośrodkach Cesarstwa Wschodniego, można założyć, że bojarzy ruscy, także w przypadku płaszczy, inspirowali się modą dworu bizantyjskiego.

Płaszczce były również używane przez biedniejszych członów społeczeństwa, o czym świadczą bardzo powszechne na cmentarzyskach znaleziska zapinek podkowiastych, służących właśnie do spinania tego typu odzieży. Określenie wyglądu tej części odzieży wśród biedoty przysparza nieco więcej problemów, z racji na mniejszą ilość źródeł, jednak jej opis nie wchodzi w zakres tematyczny tego artykułu.

Czapki

Do odzieży wierzchniej zaliczamy również czapki. Jak się wydaje, można przypuszczać, że wykonywane były w rodzimej, skandynawskiej tradycji. Czapki bogatszej części społeczeństwa były szyte z kosztownych materiałów (np. jedwabiu) oraz obszywane cennymi futrami (np. sobolimi). Wygląd czapek znany jest z przytaczanego już wielokrotnie *Iżbornika Światosława*³³, a także z przedstawień obrzędowych. Czapki tego typu były wyznacznikiem pozycji społecznej, wystarczy zwrócić uwagę na jeden z symboli władzy na Rusi, którym właśnie była czapka (np. Czapka Monomacha). Z czasem ten typ nakrycia głowy zaczął być ozdabiany klejnotami. Podobne czapki znajdujemy na wyobrażeniach Bułgarów, które pochodzą z bizantyjskich miniatur³⁴, jednak ciężko wykazać jakąś korelację, prócz formalnej pomiędzy tymi a ruskimi czapkami.

Bardzo możliwe, że w okresie wczesnego średniowiecza na Rusi używane były także wyplatane kapelusze, jednak najstarsze poświadczające tę tezę źródło pochodzi dopiero z XIV wieku³⁵. Taki kapelusz wpleciony z korzeni sosnowych, z płaską główką i stosunkowo szerokim rondem odkryto w Nowogrodzie³⁶.

Zaprezentowany powyżej materiał świadczy, moim zdaniem, o stosunkowo niewielkich obcych wpływach na wzory ruskiej odzieży w X i XI wieku. Są one widoczne bezspornie jedynie w kroju kaftana i płaszcza. Można powiedzieć, że elita ruska, wywodząca się ze Skandynawii, trzymała się swojej tradycji, wybierając praktyczną odzież rodzimego pochodzenia. Przywiązanie do tradycji poświadczają także znane nam ozdoby pochodzące z cmentarzysk i osad naddnieprzańskich³⁷. Oczywiście inspiracja i wpływ bizantyjski jest niezaprzeczalny. Odbija się on w opisaną odzież wierzchniej i w tkaninach, z których wykonywana była odzież elity ruskiej. Poświadcza to przypadający na ten okres początek procesu przyjmowania kultury Wschodniego Cesarstwa, która to w okresie średniowiecza stanie się wiodąca dla wielu dziedzin życia Rusi Kijowskiej.

33 Zob.: <http://www.booksite.ru/enciklopedia/clothes/83.jpg>

34 Zob.: <http://steppes.proboards.com/index.cgi?board=board19&action=display&thread=1225> (Шляпа из сосновых корней 14 в. Новгород, 4.09.2011).

35 М. Г. Рабинович, *Древнерусская одежда IX–XII в.* [w:] *Древняя одежда народов Восточной Европы*, Москва 1986, s. 46.

36 *Ibidem*.

37 W. Duczko, *op. cit.*, s. 99–208.

*

Konrad Lewek, The impact of extraneous culture circles on clothing in early medieval Russia

In the article was analysed the question of male garments in Russia. The work attempts to show differences among Russian dresses and clothes worn by inhabitants of the Middle Caucasus, Byzantine /Empire/ and Scandinavia in the Middle Ages. The author underlines that obtaining more exactly information about clothing is almost impossible because the parts of garments were preserved to nowadays fragmentary. In connection with that just iconography and written original sources are basis for studying the subject.

*

Конрад Левек, Влияние чужих культурных традиций на раннесредневековую мужскую одежду на Руси

В статье рассматривается проблема мужской одежды на Руси в X–XI вв. и влияние на нее чужих культур. В работе сделана попытка показать разницу между одеждой на Руси и Кавказе, Византии, Скандинавии в раннем средневековье. Автор подчеркивает, что невозможно полностью отследить как выглядела мужская одежда на Руси в тот период, поскольку одежда тех времён сохранилась только в небольших фрагментах, в связи с чем большую часть информации о исследуемой тематике дают письменные источники и иконография.

РУССКИЕ СКОМОРОХИ В КОНТЕКСТЕ ЕВРОПЕЙСКОЙ КУЛЬТУРЫ СТРАНСТВУЮЩИХ МУЗЫКАНТОВ-АРТИСТОВ

В публикации рассмотрено творчество скоморохов – странствующих на территории Киевской Руси музыкантов-артистов позднего Средневековья. Проанализирована этимология понятия „скоморох”. Рассмотрены теории происхождения скоморохов. Установлено, что средневековый бродячий музыкант-артист – это собирательный образ, который, несмотря на местные особенности, имеет общие черты. В качестве яркого примера приводится характеристика творчества скоморохов сквозь призму их взаимосвязей с бродячими музыкантами-артистами Европы и Византии. Определено место скоморохов в обществе того времени. Рассмотрено влияние христианства на профессионализацию творчества скоморохов. Отмечено, что творчество скоморохов было синкретическим (сочетало музыку, пение, танец, театральное действие), оказало значительное влияние на развитие искусства, а также было промежуточным звеном между фольклором и профессиональным искусством.

Скоморохи – это разновидность странствующих музыкантов-артистов позднего средневековья на территории Киевской Руси, а впоследствии Новгородской земли и Московского государства. Под словом „скоморох” подразумевали не только певцов, музыкантов, танцоров, лицедеев-мимов, но и клоунов, фокусников, акробатов, борцов, дрессировщиков. Их творчество было синкретическим: сочетало пение, инструментальную музыку, танец с элементами театрального представления.

По мнению историка Михаила Грушевского, феномен культуры Киевской Руси заключается в сочетании местной „культурной почвы” восточных славян и культурного достояния соседей. Он выделяет восточные, византийские и западные влияния в культуре Киевской Руси¹. Современные историки также придерживаются

такого мнения и активно разрабатывают его². Таким образом, творчество русских скоморохов следует рассматривать в контексте их взаимосвязей с бродячими музыкантами-артистами соседних стран (гистрионы, мимами, вагантами, жонглерами, бардами, скальдами, шпильманами).

Научное исследование скоморохов и их творчества началось в середине XIX в.³. Вопросы взаимосвязи скоморохов с творчеством странствующих музыкантов-артистов соседних стран частично поднимали в своих работах Александр Веселовский⁴, Александр Кирпичников⁵, Александр Морозов⁶, Татьяна Владышевская⁷, Рассел Джута⁸, Иван Беляев⁹, Анатолий Белкин¹⁰, Зоя Власова¹¹.

Источниковая база исследования, к сожалению, является не значительной. О раннем этапе творчества скоморохов (XI – первая пол. XIII в.) узнаем из нескольких письменных источников – *Поучение о князях Божиих* (1068 г.) (*Повесть временных лет*)¹², *Слово истолковано мудростью от святых апостол и пророк и отец о твари и о дни реком неделя* (*Паисиевский сборник XIV в.*)¹³, *Поучения св. отца к детям душевным* (XVI–XVII в.)¹⁴, *Слово о русалиях Нифонта* (*Измарагд нач. XVII в.*)¹⁵. Авторы этих источников люди духовные, поэтому здесь скоморохи изображены в негативном свете. Не только подражание скоморохами языческим обрядам было причиной неприятия их со стороны Церкви, но и создание ей конкуренции и привлечения внимания большого количества людей¹⁶. Однако сохранились и положительные отзывы о скоморохах. Например, в эпической песни *Вавило и скоморохи* находим такой отзыв: „Говорили ему Кузьма с Демьяном: / – Заиграй, Вавило, во гудочек, / Во звончатой переладец, / А Кузьма с Демьяном приприсобят! / Заиграл Вавило во гудочек / И во звончатой переладец, / А Кузьма с Демьяном помогают. / У того человека в Вавила / Был в руках кнутик-понужалце. / А стало из него гудальце. / Еще Были в руках у него вожжи – / А превратились в Шелковые струны. / Здесь видит сын вдовы Вавило, / Видит: люди здесь не простые, / Не простые это люди - святые. / Согласился с ними скоморошить”¹⁷.

2 О. Толочко, П. Толочко, *Київська Русь*, Київ 1998, с. 310.

3 И. Беляев, *О скоморохах*, „Временник Отдела Истории Древней Руси”, 20, 1854, с. 69–92; А. Фаминцын, *Скоморохи на Руси*, Санкт-Петербург 1995, 536 с.; Н. Финдзейн, *Очерки по истории музыки в России с древнейших времен до конца XVIII в.*, т.1, вып. 1–3, Москва-Ленинград 1928, с. 145–170.

4 А. Веселовский, *Историческая поэтика*, Москва 1989, 408 с.

5 А. Кирпичников, *К вопросу о древнерусских скоморохах* [в:] *Сборник Отделения Русского Языка и Словестности*, т. 52, Санкт-Петербург 1891, раздел 5, с. 1–19.

6 А. Морозов, *Скоморохи на Севере* [в:] *Север*, Архангельск 1946, с. 221–234.

7 Т. Владышевская, *Музыкальная культура Древней Руси*, Москва 2006, 472 с.

8 R. Zguta, *Russian minstrels: A history of the Skomorokhi*, Philadelphia 1978, 160 s.

9 И. Беляев, *О скоморохах*, с. 74.

10 А. Белкин, *Русские скоморохи*, Москва 1975, 191 с.

11 З. Власова, *Скоморохи и фольклор*, Санкт-Петербург 2001, 524 с.

12 *Поучение о князях Божиих* [в:] *Повесть временных лет*, Санкт-Петербург 1999, с. 73–74; *Полное Собрание Русских Летописей* [далее: ПСРЛ], т. 1, Ленинград 1926–1928, стб. 167–170; т. 2, Санкт-Петербург 1908, стб. 156–159; т. 3, Москва-Ленинград 1950, стб. 186–189; т. 9, Санкт-Петербург 1862, с. 94–95.

13 *Слово истолковано мудростью от святых апостол и пророк и отец о твари и о дни реком неделя* [в:] Н. Гальковский, *Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси*, т. 2, Москва 1913, с. 82.

14 С. Смирнов, *Древнерусский духовник*, Москва 1914, с. 200.

15 *Слово о русалиях Нифонта* [в:] *Измарагд (нач. XVII в.)*, л. 44, глава 33, [Электронный ресурс]. – <http://www.stsl.ru/manuscripts/medium.php?col=1&manuscript=202>.

16 А. Белкин, *Русские скоморохи*, с. 57; Е. Фрэнсис, *Скоморохи и церковь* [в:] *Скоморохи в памятниках письменности*, сост. З. Власова, Е. Фрэнсис (Гладких), Санкт-Петербург 2007, с. 463–477.

17 *Вавило и скоморохи* [в:] *Скоморохи в памятниках письменности*, сост. З. Власова, Е. Фрэнсис (Гладких), Санкт-Петербург 2007, с. 463–464.

Имеющиеся иконографические памятники и археологические материалы, дают представление о облике скоморохов и музыкальных инструментов того времени (Миниатюры из Радзивилливской летописи XV в., чаши и браслеты XII–XIII в. с Чернигова)¹⁸. До последнего времени источником о народной музыкальной культуре Киевской Руси считалась фреска *Скоморохи* на стене южной башни собора Св. Софии в Киеве (XI в.)¹⁹. Но до недавнего времени исследователи видели не изображение XI в., а изображение маслом XIX в. После расчистки фрески от масла открылись неизвестные ранее детали первоначального рисунка. Большинство современных исследователей считает что на фреске изображен один из ансамблей музыкантов-профессионалов средневековья²⁰. Больше информации о скоморохах сохранилось в позднейших этапах их деятельности, и она содержится в фольклорных произведениях. Не дошли до нас и записи мелодий или тексты их ранних музыкальных произведений, что не позволяет в полной мере оценить их вклад в развитие музыки на землях Киевской Руси²¹. Историки музыки исследовали музыкальное творчество скоморохов лишь на основе поздних переложений, которые сохранились в северных районах России, куда скоморохи мигрировали из-за преследований в XVI–XVII вв.²²

Этимология слова „скоморох“ не является до конца выясненной. В средневековых письменных памятниках встречаются такие названия этих лицедеев, как «игрец», «музыкант», «свирец», «сопильник», «плясец», «глумец», «глумотворец», «смехотворец», «перелесник» и др. В ранних письменных памятниках как синоним употребляется слово „скоморох“. Известно, что оно греческого происхождения и прежде означало „мастер смехотворства“, поскольку впервые встречается в *Хронике* византийского писателя первой половины VII в. Иоанна Малалы, перевод которой был осуществлен в Болгарии в X в. за царя Симеона (893–927) и, вероятно, появилось на Руси в XI в. с произведениями, переведенными за ее пределами. В XI в. или в самом начале XII в. слово „скоморох“ приняли минимум три русских писателя: Нестор-Летописец, автор *Поучения о князях Божиих* и составитель *Начального летописного свода*, который вошел в состав *Повести временных лет*, но прежде это слово появилось на Руси в *Словѣ в вѣдѣ Б и князь божиих с Симеонова Златоструя*, заимствованному из Болгарии²³.

Первое письменное упоминание о скоморохах на землях Киевской Руси встречаем под 1068 г. в *Поучении о князях Божиих*: „... дьявол обманывает хитростью и скоморохами, и гусями, и Русалиями. Мы видим же игрища вытоптаннные и людей

18 Украинська культура XIII–XV ст. [в:] *Історія української культури*, т. 2, Київ 2001, с. 323, 327.

19 Н. Закревский, *Описание Киева*, Москва 1868, т. 2, с. 815–816.

20 С. Высоцкий, И. Тоцкая, *Новое о фреске „Скоморохи“ в Софии Киевской* [в:] *Культура и искусство Древней Руси*, Ленинград 1967, с. 50–57; И. Тоцкая, А. Заярузный, *Музыканты на фреске „Скоморохи“ в Софии Киевской* [в:] *Древнерусское искусство. Художественная культура X – первой половины XIII в.*, Москва 1988, с. 143–155; I. Тоцька, *Музики на малюваннях Софії Київської*, „Пам’ятки України: історія та культура“, 1955, 1, с. 45–53.

21 О. Панич, *До проблеми вивчення музичного мистецтва скоморохів*, „Украинское Музыкаведение“, 17, 1982, с. 20–32; Б. Фільц, *Музичні цехи на Україні (XVI–XIX ст.)*, „Украинское Музыкаведение“, 17, 1982, с. 33–45; Ю. Ясіновський, *З історії музики західноукраїнських земель XVI–XVII ст.*, „Украинское Музыкаведение“, 21, 1986, с. 107–116; Л. Корній, *До питання про українсько-польські музичні зв’язки XVI–XVII ст.*, „Украинское Музыкаведение“, 6, 1971, с. 101–110.

22 Н. Финдзейн, *op. cit.*, с. 170.

23 См.: Т. Георгиева, *Симеоновият Златоструй и неговият препис от XII в.*, Силистра 2002.

множество на них, ... а церкви стоят, и когда бывает время молитвы, [то] мало их находится в церкви”²⁴.

Понятие „скоморох” тождественно понятию, обозначенному в греческом языке словом „мимос”, т.е. подражания и подражатель, притворство, что означает: особый вид представления в античном театре, короткие сценки бытового и сатирического содержания и актер – исполнитель мима²⁵. В ранних памятниках, особенно в переводах, встречаются слова с корнем „смех”, в частности „глумец”. Это не случайно, поскольку, например, в сербско-хорватском языке словом „глумление” обозначают актерскую игру²⁶. В свою очередь, слова „игрец” и „глумец” выступали синонимами к распространенному в древних памятниках немецкому слову „шпильман”: „о шпильманех и в глумцѣх [...]”, „ни шпильманами быти, ни позорищ глядати [...]”, „шпильманами, рекше глумы дѣять и на видение челоуѣкы собирать”.

Исследователь Измаил Срезневский прослеживал связь между русскими скоморохами и итальянскими „скарамучча” и французскими „скарамуш”, ремеслом которых также был смех²⁷. Александр Веселовский выводил термин „скоморох” от арабского „масхара” – смешной человек, шут²⁸. Чешский ученый XIX в. Павел Шафарик считал скоморохов потомками скамаривов – воинственного кочевого народа, который проживал на Дунае в V в. и выделялся своенравным характером, а также частыми набеги на соседей и грабежами²⁹. Рассел Джута видит тройной источник творчества скоморохов – творчество византийских мимов (восточное влияние), творчество немецких шпильманов (западное влияние) и творчество местных придворных музыкантов-профессионалов гусяров (местный элемент)³⁰. По мнению Александра Веселовского, военное движение на Западе вызвало появление нового типа певцов – пистрионов, вагантов, жонглеров, бардов, скальдов, шпильманов, которые в основном путешествовали и только временно останавливались при богатых дворах и замках, в результате чего появилась профессиональная поэтика³¹. Однако из-за того, что территории Киевской Руси военное движение не приобрело такой активности, то скоморохи отвечали смеховой потребности населения больше, чем военным идеалам³².

Дискуссии вокруг выяснения этимологии этого слова не утихают. Однако ряд гипотез, которые прослеживают параллели в его трактовке на русских землях и у соседей, свидетельствует не только о местных путях формирования этого явления.

24 Поучение о казнях Божиих, с. 73–74; ПСРЛ, т. 1, стб. 167–170, т. 2, стб. 156–159, т. 3, стр. 186–189, т. 9, с. 94–95.

25 Р. Пилипчик, *Зародки театра: игри та обряди, скоморохи, літургійне дійство*, [Электронный ресурс]. – <http://izbornyk.org.ua/istkult2/ikult229.htm>

26 Там же.

27 И. Срезневский, *Материалы для словаря древнерусского языка*, т. 3, Санкт-Петербург 1903, с. 379.

28 А. Веселовский, *Разыскания в области русского духовного стиха [в:] Записки 2-го Отделения Академии Наук*, Санкт-Петербург 1879, с. 180–183.

29 П. Шафарик, *Славянские древности*, т. 1, ч. 2, Москва 1848, с. 85.

30 R. Zguta, *op. cit.*, p. 21.

31 А. Веселовский, *Разыскания в области русского духовного стиха*, с. 25.

32 Там же, с. 249.

Странствующие музыканты-артисты появляются на территории Европы в позднем средневековье. В XI в. под влиянием городской культуры, а также общественных и политических обстоятельств, в странах Западной Европы – Франции, Германии, Испании, Австрии возникает куртуазная рыцарская культура – светская по своему характеру, профессиональная по своей сути, которая представляла собой альтернативу церковной сфере³³. Ее представляли трубадуры и труверы во Франции, миннезингеры в Германии. Однако, по мнению Юрия Келдыша, на территории Киевской Руси не было столь благоприятных условий для развития такого же уровня профессионального музыкально-поэтического искусства, поэтому оно развивалось значительно медленнее, правда незначительный слой придворных княжеских музыкантов все таки был³⁴. Как и русские скоморохи, йокуляторы, веселы, ваганты, кугляры, жонглеры, немецкие шпильманы – принадлежали к другой категории певцов-музыкантов, которые были выходцами из небогатых слоев населения и занимали невысокое социальное положение.

Как уже отмечалось выше, не до конца выясненным остается вопрос происхождения скоморохов. Доминирующей является автохтонная теория происхождения³⁵. Исследователь Александр Фаминцын отмечал взаимосвязь творчества скоморохов с местными языческими традициями³⁶. Кроме автохтонной теории активно развивается теория заимствования воздействий соседей через посредство пришлых музыкантов-артистов. Последняя получает все больше сторонников³⁷. По мнению исследователя Василия Витвицкого, причиной таких культурных взаимовлияний на территории Киевской Руси является особое географическое положение – между Востоком и Западом³⁸. По мнению современного львовского исследователя истории музыки Юрия Ясиновского традиция странствующих музыкантов была присуща всей тогдашней Европе: „Скоморохи, шпильманы, мейстерзингеры, ваганты странствовали по всему европейскому континенту и были основными носителями международного песенно-танцевального репертуара”³⁹. Как считает Рассел Джута, наличие шпильманов на территории Киевской Руси свидетельствовало о том, что международные контакты не ограничивались лишь дипломатическими, династическими и торговыми, но включали в себя также культурные связи⁴⁰. Исследовательница Татьяна Владышевская считает, что скоморохи появились в Киевской Руси под влиянием византийских актеров-мимов, и сначала их творчество ассоциировалась с византийской придворной культурой. Только потом они стали частью народной культуры⁴¹. Александр

33 Ю. Келдыш, *История русской музыки*, т. 1, Москва 1983, с. 26.

34 Там же, с. 27.

35 А. Морозов, *op. cit.*, с. 229; П. Морозов, *История русского театра до половины XVIII столетия*, Санкт-Петербург 1889, 398 с.

36 А. Фаминцын, *op. cit.*, с. 347–390.

37 А. Веселовский, *Старинный театр в Европе*, Москва 1870, 410 с.; Его же: *Разыскания в области русского духовного стиха*, с. 182; А. Архангельский, *Театр допетровской Руси*, Казань 1884, с. 2–4; А. Кирпичников, *op. cit.*, с. 13–17; О. Фрейденберг, *Поэтика сюжета и жанра*, Ленинград 1936, с. 233.

38 В. Витвицкий, *Український музичний Львів [в:] За океаном, Львів 1996*, с. 9.

39 Ю. Ясиновський, *Пісенний фольклор і музичне мистецтво [в:] Історія української культури*, т. 2, Київ 2001, с. 328.

40 R. Zguta, *op. cit.*, p. 17.

41 Т. Владышевская, *op. cit.*, с. 35.

Веселовский высказал предположение, что скоморохи были соавторами былин, в чем, по его мнению, и проявляются международные черты их творчества. Большое количество гипотез свидетельствует о комплексе причин появления скоморохов.

Средневековый бродячий музыкант-артист – это собирательный образ, который, несмотря на местные особенности, имеет общие черты. В частности:

- народный язык творчества, в отличие от господствующей в то время латыни;
- яркая „латинская” одежда до колен с туникой (кроткополье) (Рассел Джута считал, что его скоморохи позаимствовали у шпильманов⁴²);
- объединение в группы (исследователь Иван Беляев подчеркивал, что творчество скоморохов имело профессиональный характер, поэтому их группы можно назвать „цехом музыкантов и фигляров”⁴³);
- были универсальными артистами – играли на музыкальных инструментах, ставили мини-сценки, применяя маски, развлекали публику дрессированными животными, участвовали в народных гуляниях, свадьбах (Рассел Джута видел источники акробатических и гимнастических трюков на востоке – в творчестве византийских мимов⁴⁴);
- в основном выходцы из низшего и среднего класса (были маргинальным слоем общества, но не асоциальным; не формировали отдельного социального положения, однако имели свое место в иерархическом средневековом обществе);
- они были „носителями информации” благодаря странствующему образу жизни (Александр Веселовский так отзывался о европейских коллегах русских скоморохов: „Они забавляют, но они же являются исполнителями более важных поручений, послами, разведчиками... Международное право Европы гарантировало им неприкосновенность”⁴⁵);
- были в оппозиции к власти и Церкви, через откровенное и оппозиционное содержание своих произведений, были носителями демократических идей и „зеркалом” общественных настроений.

Однако скоморохам приписывают и ряд особых черт – связь с языческими верованиями и обрядами, доминирование „смехового начала”, преимущество театрального действия в исполнении. В частности, исследователь Анатолий Белкин рассматривает творчество скоморохов как выражение народной смеховой культуры⁴⁶. Несмотря на эти особенности, скоморохи были неотъемлемой частью музыкально-артистической культуры тогдашней Европы.

Скоморохи не были однородным социальным слоем. Выделяют несколько групп скоморохов: осевшие в деревнях непрофессиональные скоморохи; осевшие в городах, скорее всего профессионалы; скоморохи „походные”, странствующие, без имущества, профессионалы⁴⁷. Оседлые скоморохи как правило, принимали участие в народных гуляниях и кроме этого занимались типичными для города или деревни делами.

42 R. Zguta, *op. cit.*, p. 21.

43 И. Беляев, *op. cit.*, с. 74.

44 R. Zguta, *Russian minstrels*, p. 21.

45 А. Веселовский, *Разыскания в области русского духовного стиха*, с. 153.

46 А. Белкин, *op. cit.*, с. 9.

47 Там же, с. 110.

Скоморохи оседали компактными группами, о чем свидетельствуют топонимические названия, которые до сих пор сохранились на Украине, в Польше, в Белоруссии, в России: Скоморошки (Погребиченский р-н, Черкасская обл., Украина), Скомороха (Монастирищенский р-н, Черкасская обл., Украина), Скоморохи (Бучацкий р-н, Тернопольская обл., Украина), Скоморохов (Чертковский р-н, Тернопольская обл., Украина), Skomorochy Duże (Gmina Grabowiec, Республика Польша), Skomorochy Małe (Gmina Grabowiec, Республика Польша). Река Скомороха является притоком Припяти, балка Скоморошина локализуется в Приазовье⁴⁸. Исследователь Николай Финдзейн на основании данных писцовых книг воссоздал карту распространения скоморохов в XVI–XVII вв. на территории Новгородской земли и Московской Руси⁴⁹. Это свидетельствует о широком распространении явления скоморошества на территории Киевской Руси и пограничных землях.

Группы скоморохов являли собой ватаги, которые имели определенную внутреннюю организацию со старшим во главе. Такие группы были прообразом будущих цеховых профессиональных музыкантов. Западные коллеги скоморохов объединялись в коллегии или корпорации⁵⁰.

По мнению исследователя Василия Витвицкого, „наши земли (земли Киевской Руси – И.П.) были звеном на пути, которым знание и употребление музыкальных инструментов шло с Востока на Запад. Известно, что игра на инструментах на Ближнем Востоке под конец первого тысячелетия нашей эры была достаточно развита. Только что оттуда инструментальная музыка заимствовалась в Западную Европу. Пути этого заимствования были Испания, Италия, Балканы и Украина”⁵¹. Таким образом, именно на территории Киевской Руси пересекались не только важные торговые, но и культурные пути, которые создали особый местный культурный колорит.

Рассел Джута отмечал особое влияние христианской религии на творчество скоморохов. До принятия христианства скоморохи были участниками княжеских пиров, народных игр, свадебных и поминальных обрядов, языческих ритуалов. После принятия христианства часть из них ушла в изгнание, однако большинство приспособилось к новым обстоятельствам и превратилось в профессиональных министрелей-артистов⁵². Поэтому сосуществуя с христианством, „[...] они все больше становятся „артистами”, развлекая пением, игрой на музыкальных инструментах”⁵³.

Для путешествующих скоморохов, в отличие от оседлых, творчество было работой, которая приносила прибыль и не была привязана к календарю местных празднований⁵⁴. Их выступления были целыми театральными действиями. Наибольшей популярностью пользовались *Петрушка*, *Медвежье развлечение*, раек и другие, которые были мобильными в организации, не нуждались в длительных приготовлениях

48 С. Губерначук, *Топоніми України – свідчення давності нашого народу*, „Персонал Плюс”, 37 (289), 24–30 вересня 2008 року, [Електронний ресурс]. – <http://www.personal-plus.net/289/3802.html>

49 Н. Финдзейн, *op. cit.*, с. 144.

50 З. Власова, *op. cit.*, с. 158; Б. Фільц, *op. cit.*, с. 33–45.

51 В. Витвицкий, *op. cit.*, с. 9.

52 R. Zguta, *op. cit.*, p. 15–16.

53 А. Белкин, *op. cit.*, с. 9.

54 Там же, с. 115.

и особых условиях⁵⁵. По содержанию произведения скоморохов были ироничными, гротескными пародиями на реальность и отражали различные жизненные ситуации, например, встречу чиновника и крестьянина, попа и монаха и т.д. Творчество скоморохов сочетало инструментальную музыку, пение, танец, театральное представление⁵⁶.

С момента своего появления под влиянием различных факторов творчество скоморохов эволюционирует в сторону профессионализма. В XII в. под влиянием византийских мимов, немецких шпильманов, местных гусяров скоморохи превращаются в слой профессиональных странствующих музыкантов-артистов, которые являются частью как деревенской, так и городской праздничной жизни. Однако скоморохи не перестают играть значительную роль в духовной жизни населения. Они берут участие в языческих ритуалах, которые продолжают существовать после принятия христианства. С конца XII в. начинается перемещение скоморохов на север в новгородские и московские земли, которое было вызвано политической и экономической нестабильностью, а также преследованиями со стороны Церкви. Зато на севере отношение к скоморохам было лояльным и поэтому они пережили там расцвет своего творчества. Стоит отметить, что монгольское нашествие прервало тесные международные связи Киевской Руси со странами Запада, что в определенной степени законсервировало имеющийся уровень развития и оставило значительное место народному элементу в творчестве странствующих музыкантов-артистов.

Скоморохи Киевской Руси вошли в историю культуры и осуществили значительное влияние на музыку, танец, истоки отдельных литературных жанров, циркового, эстрадного и других видов искусства. Их творчество было промежуточным звеном между фольклором и профессиональным искусством.

*

Ivanna Papa, Ruthenian „skomorokhs” in the context of European culture of wandering musicians-artists

In this article the author investigated the skomorokhs – wandering musicians in the late medieval Kievan Rus'. There was analyzed the etymology of the concept „skomorokhs”. The author presented the different theories of the origin of skomorokhs. It was indicated that the medieval wandering musician-artist was a collective image, which, despite of the local peculiarities, had something in common. As a vivid example, the author compared the skomorokhs with the European and Byzantine wandering musicians-artists and their locations in medieval societies. The author pointed out the influence of Christianity on the professionalization of the skomorokh's art. It was noted that the activity of skomorokhs was syncretic (combination of music, singing, dance, theater). Also, they made a significant impact on the development of art. This medieval phenomenon of wandering musicians in Kievan Rus' was the mediator between folk culture and professional art.

55 Там же, с. 116.

56 Там же, с. 141.

*

Ivanna Papa, Staroruskie „skomorochy” w kontekście europejskiej kultury wędrujących muzyków – artystów

Artykuł porusza problem twórczości skomorochów – wędrujących muzyków-artystów późnego średniowiecza na terytorium Rusi Kijowskiej. Analizie poddane zostały etymologia słowa „skomoroch” oraz rozmaite teorie pochodzenia tych szczególnych artystów. Zdaniem autorki, średniowieczni wędrujący muzycy-artyści, mimo regionalnego zróżnicowania, mieli ze sobą wiele wspólnego. Na potwierdzenie tej tezy autorka przywołuje cechy wspólne dla ruskich skomorochów i wędrujących muzyków-artystów z krajów europejskich oraz Bizancjum. Ponadto ukazuje ona miejsce skomorochów w ruskim społeczeństwie, uwzględniając wpływ, jaki na twórczość skomorochów wywarło chrześcijaństwo. Autorka podkreśla, że synkretyczny charakter twórczości skomorochów (łączenie w sobie muzyki, śpiewu, tańca, elementów kultury teatralnej), był ważnym czynnikiem kształtującym rozwój kultury muzycznej, samo zaś zjawisko miało charakter przejściowy między folklorem a sztuką profesjonalną.

Monika Kamińska

PIONIERZY ARCHEOLOGII KIJOWA

Powyższy artykuł podejmuje tematykę pierwszych prób zbadania dawnej topografii Kijowa poprzez analizę źródeł pisanych i prowadzenie prac ziemnych na terenie miasta. Autorka podkreśla, że działania te, choć były zwane wykopaliskami, trudno z dzisiejszej perspektywy nazwać badaniami archeologicznymi. Zdaniem badaczki było to spowodowane głównie pionierskimi metodami prowadzenia prac wykopaliskowych w pierwszej połowie XIX w. lub niekiedy zupełnym brakiem tychże metod. Również przyczyny podejmowania prac – wykopalisk nie zawsze wiązały się z rzeczywistą chęcią poznania historii miasta.

Przeszłość Kijowa interesowała jego mieszkańców już w XI–XII w. Znajdujące się na terenie miasta i w jego okolicy skandynawskie kurhany, zwracały na siebie uwagę kijowian. Dwa z nich nazywano mogiłami Askolda i Dira. O ile na mapie Kijowa wciąż istnieje uroczysko „Askoldowa Mogiła”, tak „Dirowa Mogiła”, „zaginiona” i znana tylko z enigmatycznej wzmianki latopisarskiej, stała się wkrótce obiektem bezowocnych poszukiwań archeologów-amatorów lat trzydziestych i czterdziestych XIX wieku. Michail Karger w swym monumentalnym dziele *Driwnij Kijew (Древний Киев)* za pierwszego badacza historii miasta uznał mnicha pieczerskiego Nikona, żyjącego w XI w.¹

W nowożytnej historii zainteresowanie przeszłością Kijowa, jako stolicy dawnej Rusi, sięga przynajmniej XVI–XVII wieku. Wtedy to kijowskie ruiny opisywali różni europejscy podróżnicy. Wśród nich na szczególną uwagę zasługują inżynier polskiego wojska Guillaume Le Vasseur de Beauplan, który opisał starożytności Kijowa w swym dziele o Ukrainie² i niderlandzki rysownik Abraham van Westerfeld, autor szkiców wielu zabytków kijowskich, które nie dotwały do naszych czasów³. Niemal wszyscy przybysze z Zachodu odwiedzający Kijów, za najstarszą jego część uznawali połowicznie opuszczoną wtedy „Górcę” z jej ruinami cerkwi i dworów. Podół zaś uważali za osadę stosunkową nową⁴. W pierwszej połowie XVII wieku miały miejsce pierwsze „wykopaliska” w Cerkwi Dziesięcinnej zainicjowane przez metropolitę Piotra Mohyłę, w czasie których miał on odkryć groby Włodzimierza Wielkiego i jego żony

1 M.К. Каргер, *Древний Киев*, t. 1, Киев 1961, 11–23.

2 *Eryka Lassoty i Wilhelma Baeuplana opisy Ukrainy*, ed. Z. Wójcik, Warszawa 1972, s. 107–109.

3 Г.Ю. Ивакин, *Историческое развитие Киева XIII – середины XVI ст. (историко-топографические очерки)*, Киев 1996, s. 19–20, rys. 7; s. 52, rys. 24; s. 114, rys. 46; s. 118, rys. 51; s. 120, rys. 53.

4 *Eryka Lassoty i Wilhelma Baeuplana opisy Ukrainy, op. cit.*, s. 108.

Anny⁵. Świadczenia zagranicznych podróżników doby XVI–XVII wieku potwierdzają wyniki badań archeologicznych – W okresie między XIV a XVIII wiekiem osadnictwo rozwijało się tylko w niektórych rejonach Kijowa⁶. O ile na Podole, uważane przez wielu za osadę niesięgającą swą metryką czasów Rusi Kijowskiej, osadnictwo rozwijało się prężnie, o tyle na terenie dawnego Grodu Włodzimierza czy tzw. Grodu Izasława-Świętopelka⁷, po 1240 roku życie na kilka wieków praktycznie zamarło. Świadczą o tym dysproporcje w grubości nawarstwień kulturowych między czasami Rusi Kijowskiej a tymi z okresu między XIII–XVII wiekiem. W wielu miejscach „Góry” nawarstwienia zawierające materiał zabytkowy datowany na XIII–XVII wiek w stratygrafii wykopów archeologicznych są prawie nieobecne⁸.

W XVIII wieku zainteresowanie kulturą staroruską w imperium rosyjskim było znikome, choć w tym czasie pierwsze kroki zaczęła stawiać nowożytna rodzima historiografia. Zwrot w tej dziedzinie nastąpił po okresie wojen napoleońskich w kręgach rosyjskiej inteligencji. W 1816 roku ukazał się pierwszy tom *Istorii Gosudarstwa Rosijskiego (Истории государства Российского)* autorstwa Mikołaja Karamzina, ojca rosyjskiej historiografii. Dzieło M. Karamzina zyskało ogromną popularność w kręgach arystokracji i spowodowało wzrost zainteresowania historią Rusi.

Na początku XIX wieku podróz po starych miastach północnej Rosji, a potem i po miastach południoworuskich odbył K. M. Borozdin w towarzystwie architekta A. I. Ermolaewa i rysownika A. I. Iwanowa. Podróżnicy pozostawili po sobie zbiór akwareli, planów i szkiców, w tym rysunki zabytków kijowskich (Cerkiew Dziesięcinna, Sobór Sofijski, cerkiew p.w. Zbawiciela w Berestowie)⁹. Z ilustracji tych sporządzono atlas opublikowany w materiałach *Trudow I archeologičeskogo sjezda w Mosknie*¹⁰ (*Труды I Археологического Съезда в Москве*). Konstantin Borozdin wslawił się też pierwszą próbą rekonstrukcji dawnej topografii Kijowa na podstawie źródeł pisanych.

Ważną postacią dla początków badań starożytności kijowskich był prowadzący działalność naukową już od końca XVIII wieku Maksim Berlinskij, nazywany „pierwszym kijowskim archeologiem”¹¹. Jeszcze przed 1802 r. napisał on swą pierwszą pracę poświęconą historii i topografii dawnej stolicy Rusi, którą opublikowano dopiero w 1820 roku i to prawdopodobnie w skróconej wersji¹². M. Berlinskij podjął współpracę z gubernatorem Mikołajem Rumiancewem, żywo zainteresowanym poczynaniami naukowymi badacza. Szczególną wartość dla nauki posiadał plan starodawnego Kijowa, zamieszczony w książce M. Berlinskiego. Oznaczono na nim zabytki architektury i uroczyska, a przekazywane o nich informacje, poparte były starannymi naukowymi poszukiwaniami. Badacz podzielił staroruski Kijów na trzy części: Podół, Górę i Pieczersk. Podkreślił także, że według niego kolebką miasta była Góra Andriejewska.

5 В. Г. Івакін, *Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Києва*, Київ 2008, s. 13.

6 М. К. Каргер, *Киев и монгольское завоевание*, „Советская Археология”, 11, 1949, s. 61–67.

7 To umowne naukowe określenie jest stosowane do partii Kijowa położonej na Górze Michajłowskiej (nazywanej tak, gdyż znajduje się tam monaster św. Michała o Złoty Kopyłach ufundowany przez księcia Świętopelka w 1118 r.).

8 Г. Ю. Ивакин, *Историческое развитие Киева XIII-середины XVI ст.*, s. 110–112.

9 М. К. Каргер, *Древний Киев*, т. 1, s. 31.

10 *Труды I Археологического Съезда в Москве* (1869), т. 1, Москва, 1871, s. 62–74.

11 П. П. Толочко, *Исторична топографія стародавнього Києва*, Київ 1970, s. 9.

12 М. К. Берлинский, *Краткое описание города Киева*, Санкт-Петербург 1820.

Początek XIX wieku przyniósł pierwsze prace wykopaliskowe skupione wokół obiektów architektonicznych. Podejmowali je przedstawiciele współczesnych elit, pozostający pod wpływem myśli romantycznej. Chęć odkrycia tajemniczej przeszłości Rusi skłoniła ludzi z wyższych sfer do podjęcia trudu wykopalisk. Prace te jednak trudno nazwać badaniami naukowymi. Prekursorką takich prac była tzw. „dziewica Turczaninowa” – jedna z pierwszych pisarek w historii kultury rosyjskiej, znana samemu Aleksandrowi Puszkiniowi. Miejscami działań Anny Turczaninowej w 1816 roku był Wyszogród oraz tereny przy monasterze św. Michała o Złoty Kopolach. Cele prowadzącej wykopaliska nie były jednak naukowe – główną sferą zainteresowań, przejawiającą się również w twórczości pisarki, była mistyka¹³.

W 1822 roku metropolitą kijowskim został wybrany znany już z działalności archeologicznej Jewgenij (Efimij Bolchovitinov). Jego długoletnia praca w różnych miastach Rosji nad zebraniem rozmaitych dokumentów znalazła uznanie w oczach ówczesnych badaczy przeszłości. W 1824 roku ruszyły kolejne prace wykopaliskowe w Kijowie. Kierował nimi Kondratij Łochwickij. Nie był on ani człowiekiem młodym, ani wykształconym w kierunku badań przeszłości, nie posiadał też tak ważnej w tamtych czasach wysokiej rangi urzędniczej, lecz z jakiegoś powodu to właśnie jemu metropolita kijowski zlecił wykopaliska. Znajomość K. Łochwickiego z metropolitą zaczęła się już pod koniec XVIII wieku w kręgu związanym ze sławną postacią pisarza i masona Mikołaja Nowikowa. Kondratij Łochwickij jawi się postacią mniej tajemniczą niż Anna Turczaninowa, a to dlatego, że pozostawił po sobie dokumentację swoich działań oraz notatki osobiste. Terenem jego prac były pozostałości Cerkwi Dziesięcinnej, „Diowa Mogiła”, okolice soboru sofijskiego i cerkwi p.w. św. Andrzeja. Po śmierci badacza opublikowano jego zapiski. Okazało się, że K. Łochwicki był masonem i mistykiem¹⁴. A. Turczaninową i K. Łochwickiego łączyło więc zamiłowanie do mistyki oraz romantyczna fascynacja starożytnym dziedzictwem.

Masoneria często zajmowała się zgłębianiem tajemnic przeszłości, a według niektórych badaczy właśnie masońskie sympatie pchnęły Turczaninową i K. Łochwickiego do poszukiwań korzeni własnej kultury¹⁵. K. Łochwickij nie miał niestety pojęcia o metodyce prowadzenia badań archeologicznych, przez co ogromna część relikwów cerkwi uległa zniszczeniu podczas wykopalisk. W 1832 roku przedstawił on kijowskiemu gubernatorowi swą chęć „przebadania” innych zabytków przeszłości miasta. Zamyślem K. Łochwickiego było przebadanie Kijowa tropem śladów pobytu Apostoła Andrzeja na Rusi¹⁶. Po zdobyciu zezwolenia i środków finansowych, K. Łochwickij odkrył relikty cerkwi p.w. Podwyższenia Krzyża z pierwszej połowy XIII wieku. Następnie zdobył pozwolenie na badania pozostałości Złotej Bramy, którą zdążył rozkopać jeszcze w 1832 roku. Rok później trwały jeszcze prace nad Złotą Bramą, a Łochwickiemu udało się odkryć kolejną staroruską budowlę. Zidentyfikował ją jako jedenastowieczną cerkiew św. Ireny¹⁷, nie przedstawivszy jednak żadnych racjonalnych argumentów ku temu. Jak głosi *Powieść lat minionych* (*Повесть Временных Лет*) za

13 A. A. Формозов, *К истории раскопок в Киеве в начале века*, „Советская Археология”, 1, 1981, s. 312–313.

14 *Ibidem*, s. 313.

15 *Ibidem*.

16 Według *Powieści lat minionych* to właśnie Apostoł Andrzej, będąc na wzgórzach nad Dnieprem przewidział powstanie Kijowa, zob.: *Ипатьевская летопись [w:] Полное собрание русских летописей*, t. 2, Санкт-Петербург 1908, kol. 6–7.

17 М. К. Каргер, *Древний Киев*, t. 1, s. 38.

cerkwią św. Ireny znajdować się miał grób księcia Dira¹⁸, stał się on więc kolejnym celem K. Łochwickiego. Otrzymawszy stosowne zezwolenia rozkopywał kolejne zabytki architektury. W 1835 roku K. Łochwickij poinformował gubernatora, iż nad Jordańskim Potokiem odkrył ruiny najstarszej ruskiej cerkwi p.w. proroka Eliasza z połowy X wieku¹⁹. Dwa lata później, w 1837 roku, Kondratij Łochwickij rozkopał jeszcze dawną bramę miejską na Górze Andriejewskiej²⁰.

Wyobrażenie o archeologii w pierwszej połowie XIX wieku, a nawet później, różniło się oczywiście od współczesnego. Wykopaliskami zajmować mógł się każdy, kto posiadał odpowiednie zaplecze finansowe, a obiekty zabytkowe nie były szczególnie chronione. Status rodzącej się nowej dziedziny nauki – archeologii, jako swego rodzaju rozrywki i przygody potwierdzają wzmianki pojawiające się w ówczesnej literaturze pięknej. Arystokracja doby Imperium Rosyjskiego nie różniła się pod tym względem od zachodnioeuropejskiej i równie chętnie uczestniczyła w wykopaliskach na terenie swego kraju i poza nim. Pionierskie prace niedoświadczonych kijowskich amatorów starożytności nie mogły przynieść wiele pożytku nauce. Podczas wymienionych wyżej wczesnych wykopalisk Kijowa częściowo zniszczono wiele obiektów architektonicznych, najczęściej nie prowadzono dokumentacji polowej, przez co ogromne ilości zabytków przepadły potem bez śladu, a część z nich odnalazła się w prywatnych kolekcjach. Mimo to działania Kondratija Łochwickiego i jego poprzedników, choć nie można ich nazwać badaniami naukowymi, przyczyniły się do popularyzacji tematyki przeszłości Kijowa wśród rosyjskiej inteligencji i wyższych sfer.

*

Monika Kamińska, *The Pioneers of Archeology in Kiev*

The article concerns the first attempts at examining the former topography of Kiev by historical studies and first "excavations" in the city. Those field works, called an excavation for unknown reason, cannot be called a scientific archeological research. The main reasons are the early 19th century methodology – or even total lack of the methodology – of field works and questionable motives that led to those excavations.

*

Моника Каминьская, *Пионеры археологии Киева*

Статья посвящена проблеме первых попыток археологических исследований древней топографии Киева. Автор подчеркивает, что эти попытки, с современной перспективы, не являлись археологическими раскопками. По мнению исследовательницы, это обусловлено пионерскими методами работ киевских археологов первой половины XIX века или даже полным отсутствием методики. Кроме того, причины организации раскопок на территории Киева не всегда обуславливались желанием изучения истории города.

18 *Ипатьевская летопись, op. cit., kol. 17.*

19 *W rzeczywistości była to nieznaną, późniejszą cerkiew.*

20 *M. K. Капреп, op. cit., s. 37.*

Marek Wojnar

DZIEJE RUSI KIJOWSKIEJ W INTERPRETACJI LWA GUMILOWA JAKO WYRAZ KSZTAŁTOWANIA SIĘ WEWNĘTRZNEGO DUALIZMU CYWILIZACYJNEGO MIĘDZY WSCHODEM A ZACHODEM

Kontrowersyjny, z punktu widzenia nauki, pogląd Lwa Gumilowa na okres tzw. „niewoli tatarskiej”, nie stanowi jedynej spornej tezy w badaniach rosyjskiego historyka. Przeciwnie – przekonanie o zbawiennej roli najazdu Batu-Chana i jego następstwach jest mocno skorelowane z opisem i oceną innych fragmentów ruskiej historii. Szczególną rolę w tym aspekcie pełni okres Rusi Kijowskiej, w którym rosyjski uczyony dostrzega pierwiastki, które zapoczątkowały powstanie dualizmu cywilizacyjnego między Wschodem, a Zachodem. Z jednej strony historyk podkreśla zgubny dla Rusi wpływ Zachodu, wspieranego przez Żydów, z drugiej – koncentruje uwagę na zbliżeniu Rusi z Połowcami, które odbywało się pod kulturowym protektoratem Cesarstwa Bizantyńskiego. Rozszerzenie przez Lwa Gumilowa pojęcia Ziemi Ruskiej o plemiona koczownicze oraz ciągle malejący w sferze politycznej wpływ Bizancjum, zdaniem uczonego, sprawił, że pozorny pluralizm cywilizacyjny w epoce najazdów Krzyżaków i Mongołów zupełnie się załamał.

Interpretacja dziejów Rusi Kijowskiej dokonana przez Lwa Gumilowa na pozór nie grzeszy zbytnią oryginalnością. W porównaniu z popularną w nauce teorią o zbawiennym wpływie najazdu mongolskiego, wcześniejszy okres można uznać za zwyczajny i różniący się od tradycyjnych przedstawień wyłącznie zastosowaniem oryginalnej teorii etnogenezy. W rzeczywistości, przy bliższej obserwacji okazuje się, że podwaliny pod tak kontrowersyjne myśli Gumilowa, jak przekonanie o sojuszu rusko – mongolskim czy ludobójstwie prowadzonym przez rycerzy Zakonu Kawalerów Mieczowych na ziemiach nadbałtyckich, zostały wytworzone poprzez odpowiednie przedstawienie wydarzeń okresu Rusi Kijowskiej. Wy-

padki te są ściśle związane z międzynarodowym położeniem Kijowa i różnymi wpływami zewnętrznymi. Wejście w międzynarodową politykę w średniowiecznej Europie wiązało się z przyjęciem chrześcijaństwa, dlatego też cezurę początkową pracy stanowi upadek Światosława i przygotowania do przyjęcia chrztu. Ze względu na ograniczone miejsce, nie poruszam kwestii wpływów normañskich oraz, co znacznie istotniejsze, chazarsko-żydowskich¹. Niemożliwe jest również nawet pobieżne omówienie koncepcji etnogenezy Lwa Gumilowa, choć nawiązania do niej i stosowanej przez badacza terminologii w kilku miejscach były niezbędne. Zainteresowanych tematem pozostaje odesłać do rzetelnie omawiającej te kwestie pracy Ryszarda Paradowskiego pt. *Eurazjatyckie imperium Rosji*².

Stronictwa

Oswobodzona wskutek pochodów Światosława od daniny chazarskiej Ruś, stanąć miała wobec nowych wyzwań. Wytworzenie się superetnosu zachodnioeuropejskiego³, dokonany zdaniem Gumilowa w 867 r. rozłam kościołów oraz przeżytki pogaństwa, to tylko niektóre z nich. Kumulacja ołych wyzwań nastąpiła w dobie wyboru wiary.

Motywy wyboru prawosławia L. Gumilow rozpatruje w kategoriach etnicznych. Rosyjski uczone nie traktuje przekazu Nestora dotyczącego okoliczności przyjęcia wiary przez Włodzimierza wyłącznie jako legendy. Nawrócenie na islam nie było możliwe wskutek odmiennych stereotypów zachowań⁴. Motyw odmowy Żydom L. Gumilow tłumaczy przenikliwością Włodzimierza pamiętającego koszmar chimery judeo-chazarskiej. Bardzo interesująco badacz interpretuje odmowę daną przez Włodzimierza chrześcijanom zachodnim: „Idźcie z powrotem, gdyż ojcowie nasi nie przyjęli tego”⁵. Otóż L. Gumilow łączy ją z sytuacją panującą w Rzymie w połowie X wieku: „Gdyby papież był tylko myśliwym, graczem, kobieciarzem i pijanicą, byłoby to jeszcze pół biedy. Ale biskup Rzymu wydawał uczty z obiadami na cześć dawnych bogów i pił zdrowie Szatana”⁶ – pisze L. Gumilow i przekonuje, że wiadomości o tych bezceństwach musiały docierać na Ruś. Misterne odtwarzanie łańcuchów wydarzeń (stosowane przy omawianiu dziejów ludów stepowych) historyk nagle zamienia na bezkrytyczną wiarę w źródła. Dziwnym trafem dzieje się to wtedy, gdy sprawa dotyczy superetnosu zachodnioeuropejskiego. Bezceństwa papieża, przebiegłość Żydów i odmienne zachowania muzułmanów to zdaniem rosyjskiego uczonego tylko część spośród motywów, którymi przy wyborze wiary kierował się Włodzimierz. Ich uzupełnienie stanowi dostrzegany przez badacza rozwój antysystemów⁷ tak na Zachodzie, jak i w świecie muzułmańskim oraz możliwość przeniesienia ich na Ruś. Pisze on: „В обоих случаях они не могли спорить с теологами, изучившими Коран и Библию, но они ощущали, что

1 Por.: Л. Гумилев, *Этносфера: история людей и история природы*, Москва 2004 [pierwodruk: Москва 1993].

2 Zob.: R. Paradowski, *Eurazjatyckie imperium Rosji – studium idei*, Warszawa 2003.

3 Pod mianem tym Lew Gumilow rozumie najwyższą jednostkę w cywilizacyjnej czy też, używając ściślejszego terminu, etnicznej hierarchii, zob.: Л. Гумилев, *Этносфера*, s. 550.

4 Pod terminem tym L. Gumilow rozumie system nawyków zachowań kształtujący się podczas adaptacji systemu do otaczającego go środowiska naturalnego, *ibidem*, s. 546.

5 L. Gumilow, *Od Rusi do Rosji*, Warszawa 2004, s. 55. [wydanie oryginalne: *От Руси к России*, Москва 1992].

6 *Ibidem*.

7 Pod mianem tym L. Gumilow rozumie system charakteryzujący się negatywnym postrzeganiem świata i dążący do unicestwienia materialnej warstwy życia, Л. Гумилев, *Этносфера*, s. 550.

их хотят не просветить, а использовать. Таково свойство антисистемы – ее невозможно опровергнуть логически, но она ощущаема, и каждый вправе ее не принять”⁸. Lew Gumilow nie wie, czy wśród misjonarzy zachodnich faktycznie znajdowali się przedstawiciele antysystemów. Sugestia jednak jest wyraźna i pośrednio dotyka samych całości superetnicznych. Zupełnie inaczej oceniane jest православие i Bizancjum: „Они остановили свой выбор на греческой ортодоксии, потому что в ней не было двойного дна. Византия хотела получить от Руси только дружбу и прекращение бессмысленных набегов на побережья Черного моря. И она не слабировала проповедь православия хитросплетениями, пусть даже неумышленными”⁹ – przekonuje L. Gumilow. Z oceną wyboru wiary wiąże się dwutorowa ocena Włodzimierza: negatywna jako człowieka i pozytywna jako władcy¹⁰. Wraz ze chrztem Włodzimierza, Ruś weszła w bizantyński świat. Czy weszła również w bizantyński superetnos? Na to pytanie L. Gumilow nie udziela jednoznacznej odpowiedzi¹¹.

Pewnego rodzaju paralelę wyboru wiary dostrzegamy w spojrzeniu L. Gumilowa na następne dwa wieki historii Rusi Kijowskiej. Rosyjski badacz dostrzega ciągle formowanie się bloków politycznych, które miały decydujący wpływ na bieg wydarzeń. Sama konstatacja tego faktu niczym nie zaskakuje. Ocena poszczególnych sił politycznych jest zdecydowanie bardziej interesująca. Pomijając znikającą z areny dziejów w pierwszej połowie XI wieku partię pogańską, historyk wyróżnia trzy główne stronnictwa: nacjonalistyczne, probizantyńskie i okcydentalistyczne¹². Pierwszej partii, reprezentowanej między innymi przez księcia Światosława Jarosławowicza, nasz autor poświęca względnie niewiele uwagi. Stosunek prezentowany przez L. Gumilowa wobec tej grupy jest umiarkowanie pozytywny. „Światosław, człowiek mądry i konsekwentny, był świetnym dowódcą wojskowym. Jego stanowisko można nazwać „nacjonalistycznym” [...] Niestety zagorzali nacjonałiści zawsze ryzykują, że pozostaną bez poparcia z zewnątrz”¹³ – pisze autor.

Zdecydowanie więcej uwagi Lew Gumilow poświęca partii prozachodniej. Pierwszym księciem reprezentującym jej interesy był, jego zdaniem, Światopełk Włodzimierzowicz¹⁴.

W późniejszych wiekach postulaty tej partii wyrażali m.in. Izjasław Jarosławowicz oraz Światopełk Izasławowicz¹⁵. Co ciekawe, wpływom okcydentalizmu, czasami ulegała również Ławra Pieczerska¹⁶. Kierunek ten historyk ocenia zdecydowanie negatywnie. Dzieje się tak dlatego, że zdaniem badacza Zachód, gdzie w IX wieku uformował się nowy agresywny superetnos, stanowił dla Rusi formację zupełnie obcą pod względem etnicznym¹⁷. Obecność warunkuje motywy postępowania z jego przedstawicielami. Opisując okoliczności wyprawy Bolesława Chrobrego na Kijów, autor pisze bez specjalnego wzburzenia: „cudzoziemskich

8 Л. Гумилев, *Древняя Русь и Великая Степь*, Москва 1992, s. 178.

9 *Ibidem*.

10 L. Gumilow, *Od Rusi*, op. cit., s. 53.

11 W niektórych pismach Gumilow twierdzi, że wraz ze chrztem Ruś weszła w skład superetnosu bizantyńskiego, zob.: Л. Гумилев, А. Панченко, *Чтобы свеча не погасла: Диалог*, Ленинград 1990, <<http://gumilevica.kulichki.net/TNEC/index.htm>> [28 II 2011]. W innych z kolei wyraźnie zaznacza, że Ruś sama była superetnosem już w X wieku, bądź też przekształciła się z etnosu w superetnos pod wpływem zjawisk wewnętrznego rozpadu, zob.: Л. Гумилев, *Древняя Русь и Великая Степь*, op. cit., s. 195.

12 L. Gumilow, *Od Rusi do Rosji*, op. cit., s. 63.

13 *Ibidem*, s. 67.

14 *Ibidem*, s. 57.

15 Л. Гумилев, *Древняя Русь и Великая Степь*, op. cit., s. 115, 201.

16 *Ibidem*, s. 116.

17 *Ibidem*, s. 231.

wojów umieszczono w domach kijowian i okolicznych wsiach. I natychmiast zaczęły się konflikty z miejscową ludnością. Dosłownie w ciągu nocy wyrżnięto mnóstwo Polaków¹⁸.

Postępowanie takie L. Gumilow usprawiedliwia grzechami „obcych”. Tych ostatnich jest kilka. Znajdziemy wśród nich między innymi uleganie negatywnym systemom¹⁹ oraz brak tolerancji religijnej²⁰, czy też okrucieństwo²¹. Prawdopodobnie najcięższym grzechem Zachodu jest przychyłność wobec ciemniejszych Chazarów – Żydów. Już za czasów istnienia chimery, zdaniem L. Gumilowa, Judeo-Chazarowie znajdowali wsparcie w państwie Karolingów, a tradycje te kontynuowało imperium Ottonów. Wspólną interesów, która ich związywała była, zdaniem autora, ekonomia, a szczególnie handel niewolnikami pochodzącymi z krajów słowiańskich²². Nie jest więc przypadkiem, że gdy tylko L. Gumilow dostrzegł na Rusi zachodnie wpływy to wraz z nimi pojawili się Żydzi. Służą w armii Świętopelka Włodzimierzowicza, wracającego na Ruś, wspierają Izaśława Jarosławowicza, wreszcie za czasów Światopelka Izaśławowicza zyskują zdecydowany wpływ na wydarzenia w państwie²³.

Na szczęście dla Rusi, uważa historyk, ten wpływ został przerwany. Stało się tak dzięki zasługom Włodzimierza Monomacha, który miał utwierdzić ostatecznie sojusz z Bizancjum. L. Gumilow, opisując kierunki polityki Kijowa, wielokrotnie wskazywał na korzyści płynące z sojuszu z cesarstwem. Bizantyńczycy, w odróżnieniu od ludzi Zachodu, cechowali się, zdaniem rosyjskiego uczonego, zbliżonym stereotypem zachowania do Rusinów, skutkiem czego kierunek grekofilski był zgodny z wolą i emocjami narodu ruskiego²⁴. Dzięki zbliżeniu z Bizancjum nastąpił również niespotykany rozwój kultury²⁵. Pomimo tak pozytywnego obrazu cesarstwa rosyjski uczonego wahał się, by włączyć Ruś w obręb superetnosu bizantyńskiego, a spośród sprzecznych wypowiedzi na ten temat większa część przedstawia Ruś jako kraj etnicznie odrębny. Samodzielność Rusi nie koresponduje z podobieństwem stereotypów zachowań, które u różnych superetnosów powinny być zasadniczo odmienne. Skąd ta niekonsekwencja? Wydaje się, że odpowiedź tkwi w ostatnim czynniku kształtującym historię Rusi Kijowskiej – ludach stepowych, szczególnie Połowcach, a także w mniejszym stopniu w plemionach ugrofińskich.

Step i las

Ocena roli ludów koczowniczych w dziejach Rusi i Rosji stanowi najbardziej oryginalny wkład Lwa Gumilowa w skarbnicę myśli historycznej. „Ostatni eurazjata” zdecydowanie zerwał z koncepcją odwiecznej walki lasu ze stepem, uznając ją za ekstrapolację stosunków z XVIII wieku w daleką przeszłość²⁶. Uczony rosyjski wskazywał przy tym na

18 L. Gumilow, *Od Rusi do Rosji*, op. cit., s. 59.

19 Zdaniem L. Gumilowa, cesarz Henryk IV na ciele swojej żony, księżniczki kijowskiej Eupraksji, odprawiał czarne nabożeństwa, *ibidem*, s. 74.

20 Według L. Gumilowa, po osadzeniu w Haliczu Kolomana, syna króla węgierskiego Andrzeja II, z miasta wugnano biskupa, cerkwie zamieniono w kościół, a ludzi zmuszono do przyjęcia katolicyzmu, zob.: Л. Гумилев, *Древняя Русь и Великая Степь*, op. cit., s. 236.

21 Jednym z przykładów może być postępowanie Niemców wobec Słowian Połabskich, *ibidem*, s. 242.

22 *Ibidem*, s. 148–149.

23 *Ibidem*, s. 219.

24 *Ibidem*, s. 21.

25 L. Gumilow, *Od Rusi do Rosji*, op. cit., s. 56.

26 Л. Гумилев, *Древняя Русь и ее соседи в системе международной торговли и натурального обмена*, „Известия Всесоюзного Географического Общества” 119, 1987, 3, s. 227–234, <<http://gumilevica.kulichki.net/articles/Article63.htm>> [28 II 2011].

geograficzną jedność regionu. Jego zdaniem stosunki między Rusią a Polowcami opierały się przede wszystkim na intensywnej wymianie handlowej. Nie wykluczało to starć, niemniej, jak przekonuje L. Gumilow, „кочевое хозяйство не может существовать вне связи с земледельческим, потому что обмен продуктами одинаково важен для обеих сторон. Поэтому мы наблюдаем, наряду с военными столкновениями, постоянные примеры симбиоза”²⁷.

Stosunki takie – przekonuje L. Gumilow – leżały w interesie obydwu stron. Polowcom nie opłacało się walczyć z Rusią, albowiem byli stroną zdecydowanie słabszą. Ludność koczownicza liczyła kilkaset tysięcy, podczas gdy Rusinów było 5,5 miliona²⁸. Przewadze liczebnej towarzyszyła, zdaniem L. Gumilowa, wyższość manewrowa. Natomiast zmieniające koczowiska plemiona Polowców, zmuszone poruszać się z wozami, mogły w ciągu godziny pokonać maksymalnie cztery kilometry, co sprawiło, że były niemal bezbronne wobec ataków rosyjskiej konnicy²⁹. Do tego historyk rosyjski dodaje nieumiejętność zdobywania twierdz przez ludy stepowe oraz przewagę w uzbrojeniu, jaką posiadali Rusini³⁰. Ale i tym ostatnim walki z Polowcami nastroczały niemal problemów. unicestwienie przeciwnika, którego koczowiska ciągnęły się od Dniestru po Irtysz, dla książąt okazało się niemożliwe³¹. Ostateczne przerwanie patowej sytuacji nastąpiło dzięki polityce Włodzimierza Monomacha, który zdaniem L. Gumilowa zakończył bezsensowną wojnę³². Od tego czasu wzajemne stosunki miały przebiegać pokojowo. Dowodem tego są, zdaniem Gumilowa, chociażby zapisy *Latopisu lawrientijewskiego*, wedle których w latach 1055–1236 miało miejsce 12 napałów Polowców na Ruś, tyleż najazdów Rusinów na Polowców, podczas gdy wzajemnych rusko-połowieckich operacji miało być aż trzydzieści. Udział koczowników w wewnętrznych walkach Rusi świadczy, zdaniem „ostatniego eurazjaty”, o wejściu Polowców w skład ziemi ruskiej, czy też używając terminów historii etnicznej: superetnosu ruskiego³³. Analogicznie niemalże potoczyły się, zdaniem Gumilowa, losy Torków.

Lew Gumilow rozszerzył pojęcie „Ziemie Ruskiej” nie tylko na koczowników, ale również w odniesieniu do ludów ugrofińskich. Jak przekonuje: „Русская земля включает угорские, финские, балтские (голядь) и тюркские племена, являвшиеся компонентами суперэтнической целостности”³⁴. Mało tego, również ruskie subetnosy (przekształcone następnie w etnosy), które wykształciły się w XII wieku, nie posiadają w pełni słowiańskiego charakteru. Autor pisze: „Пусть сурдальцы сложились из кривичей, мери и муромы, новгородцы – из кривичей, веси и словен, рязанцы – из вятичей и муромы, полочане – из кривичей, ливов и леттов, но эти новые этносы, даже утратив традиции предков, поддерживали целостность большой этнической системы – Руси – способами, им ведомыми, в том числе междоусобицами”³⁵.

27 Л. Гумилев, *Древняя Русь и Кыпчацкая Степь* [w:] Л. Гумилев, *Ритмы Евразии. Эпохи и цивилизации*, Москва 1993, s. 529.

28 Л. Гумилев, *Древняя Русь и Великая Степь*, s. 323.

29 *Ibidem*.

30 *Ibidem*, s. 216.

31 *Ibidem*, s. 217.

32 *Ibidem*, s. 222.

33 *Ibidem*, s. 222, 251.

34 *Ibidem*, s. 370.

35 *Ibidem*.

W ten sposób doszliśmy do rozwiązania zagadki stosunku Rusi z superetnosem bizantyńskim i związanymi z tym wątpliwościami Lwa Gumilowa. Otóż o ile Rusinów z łatwością można zaliczyć do wspólnoty bizantyńskiej, to ludy stepowe i ugrofińskie zupełnie do niej nie pasują. A przecież to im przyjdzie – w ujęciu L. Gumilowa – odegrać w życiu Europy Wschodniej dużo donioślejszą rolę niż Cesarstwu. Już w XII wieku ich czynnik podkreślony jest mocniej od bizantyńskiego. Stanowi to pierwsze przejawy kształtowania się eurazjatyckiej tożsamości.

Dwa bloki

W obrazie Rusi Kijowskiej stworzonym przez Lwa Gumilowa dostrzec można kształtowanie się dwóch bloków, których wpływ przynosił Rusi diametralnie odmienne konsekwencje. Zachód wspierany przez Żydów stanowił machinę amoralną i groźną dla Rusi. Niestety, L. Gumilow tworząc ten obraz, daleko odszedł od przyjętej przez siebie samego metody, co znacząco obniża wiarygodność krytyki.

Drugi blok, którego obraz wylania się z pism Lwa Gumilowa, jest zdecydowanie bardziej efemeryczny. Bizancjum i Wielki Step stanowią światy w znacznym stopniu odrębne, których podobieństwo zawiera się w zbieżnych z Rusią stereotypach zachowania. Zbieżności te odbijały się na zupełnie innych płaszczyznach: kulturowo – religijnej w przypadku Bizancjum i cywilizacyjnej w wypadku ludów stepowych. W późniejszym czasie mieszanka tych wpływów miała dać syntezę, której imię brzmi Rosja. Podsumowując okres Rusi Kijowskiej, Lew Gumilow kładzie nacisk na przejście od jeszcze dostrzeganego pluralizmu cywilizacyjnego do już zauważalnego dualizmu. Ostateczne wykształcenie ostrej antynomii Wschód – Zachód, zdaniem historyka, dokonało się jednak dopiero wraz z najazdem Batu-Chana i stanowi już przedmiot innej epoki.

*

Marek Wojnar, *The History of Kievan Rus in Lev Gumilev interpretation as an example of development of inner civilizational dualism between the East and the West*

The scientifically controversial Lev Gumilev's view on „Tartar yoke” period is not the only one questionable point in researches of Russian historian. His belief in crucial role of Batu's invasion and it's results is strongly related with description and estimation of another part of Russian history. Kievan Rus' period is of great importance in this aspect, as Gumilev seeks the basis of civilizational dualism in these ages. On the one hand, we could observe disastrous, supported by Jews, Western influence. On the other hand, there was slow, gradual assimilation between Russians and Kipchaks, as well as cultural leadership of Byzantine Empire. Gumilev expanded the concept of “Russian Land” to include migrating tribes, and stated, that with decreasing political influence of Byzantium, civilizational pluralism was to be replaced with civilizational dualism.

*

Марек Войнар, *История Киевской Руси в интерпретации Льва Гумилёва как пример развития внутреннего цивилизационного дуализма между Востоком и Западом*

Дискуссионное мнение Льва Гумилева, касающееся периода т.н. „татарского ига“, не является единственным спорным тезисом в исследованиях русского историка. Наоборот – убеждение исследователя о спасительной роли наезда Бату-хана и его позитивных последствиях для Руси имело сильное влияние на представление Л. Гумилёвым других эпизодов русской истории. Особенно ярко это проявилось при характеристике периода Киевской Руси, в котором российский ученый искал истоки образования цивилизационного дуализма между Востоком и Западом. С одной стороны, Л. Гумилёв подчеркивал пагубное для Руси влияние Запада, подержанного евреями, а с другой – акцентировал внимание на углубляющемся сближении между Русью и половцами, происходящим под культурным покровительством Византии. Одновременно, Л. Гумилёв расширил понятие „Русской земли“ на кочевые племена и придерживался мнения, что постоянно уменьшающееся влияние Византии в политической сфере привело к тому, что мнимый цивилизационный плюрализм в эпоху нашествия рыцарей Тевтонского ордена и монголов практически полностью исчерпал себя.

CALL
WYRLAY

Prof. Leontiy Voytovych

RUŚ HALICKA A BIZANCJUM W XI–XIII WIEKU – WYBRANE PROBLEMY¹

Problem stosunków halicko-bizantyjskich należy do szeregu pytań, wokół których polemika trwa od drugiej połowy XIX wieku. Znany bizantynista, Dymitr Oboleński, uważał, że Bizancjum „nie bez skutku wykorzystywało kijowskie, suzdalskie i halickie księstwa jako pionki na szachownicy dyplomacji europejskiej”. Czy było tak w rzeczywistości? Czy książęta halicy w stosunkach z Bizancjum kierowali się przede wszystkim własnymi interesami? Jakie przyczyny spowodowały wzajemne zainteresowanie obu stron we współpracy? Dzisiejszy wykład ma na celu próbę dania odpowiedzi na powyższe pytania.

Pierwsze znane nam kontakty halickich Rościśławowiczów z bizantyjskim domem imperatorskim sięgają przełomu XI i XII wieku. Zbliżeniu dwóch dynastii sprzyjał cały szereg czynników. Po pierwsze, terytoria w międzyrzeczu Dniestru i Seretu oraz ziemie w dolnym biegu Dunaju były swego rodzaju wrotami między Morzem Czarnym a Karpatami, przez które w XI–XII wieku koczownicy przenikali ze stepów nadczarnomorskich na Balkany. Po wielkiej klęsce wojsk bizantyjskich pod Manzikertem (1071) imperium zmuszone było skoncentrować wszystkie siły na wschodzie i nie miało możliwości utrzymywania wystarczającej ilości wojsk na Balkanach. W związku z tym Bizancjum pilnie potrzebowało sojusznika, z pomocą którego mogło zabezpieczyć swe bałkańskie posiadłości. Takimi sojusznikami dla Konstantynopola mogli być książę trembowelski Wasylko Rościśławowicz oraz książę przemyski Wołodar Rościśławowicz. Po drugie, przez ziemię halicką szedł „szlak bursztynowy” (Wisła – San – Dniestr oraz Nieman – Zachodni Bug – Dniestr), który łączył Bałtyk z Morzem Czarnym. Dniestr był bezpieczniejszą drogą do Bizancjum, a więc droga wodna przez ziemię halicką nie była związana z większym ryzykiem.

Wydaje się oczywiste, że właśnie wymienione czynniki popychały halickich Rościśławowiczów do poszerzenia swojej kontroli nie tylko na Środkowe ale również na Dolne Naddniestrze. Z kolei Bizancjum nie miało wystarczająco siły, żeby utrzymać kontrolę nad tym obszarem. Zachowane źródła pozwalają wysnuć wniosek, że na przełomie XI i XII wieku, książęta rycy poszerzyli swój wpływ na Dolne Poddunawie. Najbardziej prawdopodobne wydaje się, że doszło do tego za zgodą domu imperatorskiego, który nie miał nic przeciwko przesunięciu się na południe granic państwa Rościśławowiczów. Od tego czasu

¹ Pełny tekst wykładu Prof. Leontija Vojtovycza będzie wydrukowany w czasopiśmie „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne”.

i w ciągu następnych wieków Bizancjum wyraźnie rozgraniczało stosunki z dynastiami halickimi i stosunki z władcami kijowskimi. W zamian za zgodę imperium na poszerzenie kontroli książąt halickich na tereny w dolnym biegu Dunaju i Dniestru, Rościsławowicze zobowiązali się bronić bałkańskich posiadłości Bizancjum przed najazdami koczowników.

Początek aktywnych kontaktów między władcami halickimi i Konstantynopolem przypada na rządy księcia trembowelskiego Wasylka Rościsławowicza, który okazał wsparcie Bizancjum w walce przeciwko Pieczyńgom. 29 kwietnia 1091 roku nad rzeką Maricą, niedaleko fortecy Hirina, wojska imperatora Aleksego I przy wsparciu oddziałów połowieckich zadali wielką klęskę Pieczyngom. Córka Aleksego I – Anna, która znalazła się wśród uczestników bitwy, którzy walczyli po stronie Bizancjum, wspomina pięciotysięczny oddział „mieszkańców gór”. Znany bizantynista W. Wasylewski, słusznie uważał, że pod owymi „mieszkańcami gór” trzeba rozumieć posiłki księcia trembowelskiego Wasylka Rościsławowicza. Wojska ruskie, które miały przyjść na miejsce bitwy z Trembowli wzdłuż rzeki Seret, musiały pokonać góry, w związku z czym mogły być potraktowane przez Annę jako „górale”.

Sojusz Bizancjum z halickimi Rościsławowiczami wykrystalizował się ostatecznie w XII wieku. Ważnym wydarzeniem w stosunkach bizantyjsko-ruskich był ślub Izaaka – syna imperatora Aleksego I i Ireny – córki księcia przemyskiego Wołodara, który został zawarty 20 lipca 1104 roku. Był to pierwszy mariaż dynastyczny między domem imperatorskim oraz przedstawicielem udzielnych książąt ruskich, co pozwala wyróżnić go wśród innych, gdyż rządząca dynastia bizantyjska rzadko zgadzała się na takie śluby. Z tego małżeństwa urodził się przyszły bazyleusz Andronik I Komnenos, znany z aktywnych kontaktów z księciem halickim Jarosławem Ośmiomysłem.

Osobny rozdział w stosunkach halicko-bizantyjskich przypada na czas rządów w Haliczu księcia Jarosława Włodzimierzowicza Ośmiomysła. W 1164 roku zakończyła się wojna między Bizancjum i Węgrami, co dało początek sojuszowi bizantyjsko - węgierskiemu, który niósł potencjalne zagrożenie dla księstwa halickiego. Wskutek tego Jarosław Ośmiomysł już w tym samym roku ukrył w Haliczu Andronika Komnenosa, brata imperatora Manuela, który pretendował na tron Bizancjum. Już w 1165 roku imperator Manuel przysłał do Halicza dwóch metropolitów, którzy zaproponowali Andronikowi godność namiestnika Cylicji. Ze swej strony, Jarosław Ośmiomysł wysłał do Konstantynopola halickiego biskupa Kosmasa. Jego celem było uzyskanie gwarancji bezpieczeństwa dla Andronika i skłonienie imperatora do odnowienia halicko-bizantyjskiego sojuszu. Jak można sądzić z zachowanych źródeł, misja Kosmasa powiodła się. Andronik wrócił do Bizancjum, a sojusz Halicza z Konstantynopolem został wznowiony. Jeszcze jednym skutkiem halickiego poselstwa stało się rozszerzenie przez Manuela w 1169 roku posiadłości ruskiego klasztoru afońskiego. W 1169 roku Ruś została wspomniana w traktacie bizantyjsko-genezkim. Eustacjusz z Tesaliny wspomina o częstych poselstwach księcia halickiego do Manuela Komnenosa. Najprawdopodobniej to właśnie z ziem halickich pochodziła „jazda scytyjska”, która wspierała Bizantyjczyków w przegranej przez nich bitwie pod Myriokefalonem (17 IX 1176) przeciwko sultanowi seldżukskiemu Kılıcz-Arslanowi II. Fakty te przemawiają na rzecz istnienia ścisłego sojuszu halickich Rościsławowiczów z domem imperatorskim, który został wznowiony w trakcie halickiej misji do Konstantynopola w 1165 roku.

W 1183 roku imperatorem Bizancjum został Andronik Komnenos. W tym samym roku wysłał on swego niepełnoletniego siostrzeńca (i ewentualnego konkurenta) Aleksego na ziemie „Skifów”, pod którymi należy rozumieć posiadłości Jarosława Ośmiomysła w dolnym biegu Dniestru i Dunaju. Co prawda, Aleksey wkrótce zdołał uciec spod kontroli księcia halickiego do Sycylii, jednak wydarzenia te zaowocowały zamachem stanu w Bizancjum, wskutek którego Andronik w 1185 roku został zabity.

Książę halicki nie pozostał bierny wobec omawianych wydarzeń i od razu po śmierci Andronika wysłał do Konstantynopola poselstwo, o którym informuje nas Choniates. Stosunki między obu państwami mocno się pogorszyły. Ważną rolę odegrał też „faktor bułgarski”. Wiosną 1186 roku bracia Piotr i Iwan Asenie rozpoczęli powstanie w Bułgarii przeciwko Bizancjum. Wsparli ich Połowcy oraz mieszkańcy „Wordony”, pod którymi najprawdopodobniej należy rozumieć Brodników lub mieszkańców Bierładi. Uważam, że może to świadczyć o tym, że Rusini okazali wsparcie Bułgarom za zgodą Jarosława Ośmiomysła. Nie wykluczone nawet, że książę halicki, niezadowolony z buntu przeciwko Andronikowi, sam mógł inicjować powstanie Bułgarów przeciwko nowemu władcy bizantyjskiemu.

Kolejnym ważnym etapem w stosunkach księstwa halickiego i Bizancjum są czasy rządów w Haliczu Romana Mścisławowicza. Udział Połowców w konflikcie bizantyjsko-bułgarskim spowodował, że centrum aktywności sporej części plemion połowieckich skierowało się w stronę dolnego biegu Dniestru i Dunaju. Taka sytuacja musiała zaniepokoić mieszkańców „Poniza”. Wojna między Bizancjum a Bułgarią także negatywnie odbijała się na handlu Halicza z Konstantynopolem. Właśnie dlatego nowy władca halicki, Roman Mścisławowicz, od razu postarał się o wznowienie sojuszu z Bizancjum. Jak informuje bojar nowogrodzki, Dobrynia Jadrejkowicz, blisko 1200 roku do Konstantynopola przybyło poselstwo halickie pod przewodnictwem Twerdiaty Ostromyrycza. Omawiany sojusz był na tyle ważny dla Bizancjum, że dom imperatorski włączył się do jego wzmocnienia za pomocą mariażu dynastycznego. Skutkiem wznowienia sojuszu między Haliczem a Konstantynopolem stały się aktywne działania Romana przeciwko Połowcom, odnotowane w *Latopisie hipackim* i *Latopisie lawrentjewskim*. Według informacji Choniatesa, w 1200 roku wojska Romana Mścisławowicza uratowały stolicę Bizancjum przed Połowcami. Księstwo halickie, wznowiwszy sojusz z Bizancjum stało się jednocześnie wrogiem Bułgarii.

Po upadku Konstantynopola w 1204 roku intensywność kontaktów między władcami Halicza a bizantyjskim domem imperatorskim zmniejszyła się. Jednakże całkowity ich upadek nie nastąpił, o czym świadczy chociażby misja metropolity Cyryla do Nicei (druga połowa lat 40. XIII wieku), powstanie metropolii halickiej w czasach króla Jerzego I Lwowicza i jej późniejsze odnowienie w czasach Lubarta-Dymitra Gedyminowicza. Jednakże omówienie tych kwestii wychodzi za ramy dzisiejszego wykładu.

Проф. Леонтий Войтович

ГАЛИЦКАЯ РУСЬ И ВИЗАНТИЯ В XI–XIII ВЕКАХ: ИЗБРАННЫЕ ПРОБЛЕМЫ¹

Проблема галицко-византийских контактов относится к числу вопросов, которые уже длительное время находятся в центре активных дискуссий и споров. Известный византинист Дмитрий Оболенский считал, что Византия „не без успеха использовала киевское, суздальское и галицкое княжества как пешки на шахматной доске европейской дипломатии”. Было ли так на самом деле? Или галицкие князья в отношениях с Византией преследовали, в первую очередь, собственные цели? Какие причины привели к обоюдной заинтересованности в сотрудничестве? В своей лекции я постараюсь дать ответ на поставленные вопросы.

Первые известные нам контакты галицких Ростиславовичей с византийским императорским домом относятся к рубежу XI и XII веков. Сближению двух династий способствовал ряд факторов. Во-первых, территория в междуречье Днестра и Серета, а также земли в нижнем течении Дуная, были своего рода вратами между Чёрным морем и Карпатами, через которые в XI – XII веках кочевники проникали из Северного Причерноморья на Балканы. После поражения византийцев под Манцикертом (1071) империя должна была сконцентрировать все силы на востоке и не имела возможности удерживать достаточное количество войск на Балканах. В связи с этим Византии срочно требовался союзник, с помощью которого можно было бы обеспечить защиту балканских земель. Такими союзниками для императорского двора могли быть тербовлянский князь Василько Ростиславович и перемишльский князь Володарь Ростиславович. Во-вторых, через Галицкую землю проходил „янтарный” торговый путь (Висла – Сан – Днестр и Неман – Западный Буг – Днестр), который соединял Балтийское и Чёрное моря. Днестр был более безопасной дорогой в Византию, соответственно более безопасным был водный путь через Галицкую землю.

Кажется логичным, что именно перечисленные выше факторы вызвали у галицких Ростиславовичей стремление к распространению своего контроля не только на Среднее, но также на Нижнее Поднестровье. В свою очередь, Византия не имела достаточно сил, чтобы удержать этот регион под своей властью. Фрагментарные данные источников позволяют сделать вывод, что на рубеже XI и XII веков русские

¹ Полный текст лекции проф. Леонтия Войтовича будет опубликован в журнале „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne”.

князья распространили свое влияние не только на Нижнее Поднепровье, но также и на Нижнее Подунавье. Наиболее вероятным кажется предположение, что это произошло при согласии императора, который не препятствовал продвижению на юг влияния Ростиславовичей. С того времени и на протяжении следующих столетий Византия четко разделяла отношения с галицкими правителями и отношения с остальными русскими князьями. Взамен за согласие империи на распространение влияния галицких князей на территории в нижнем течении Дуная и Днестра, Ростиславовичи обязались защищать балканские владения Византии от нападений кочевников.

Начало активных контактов между галицкими князьями и Константинополем относится ко времени правления теребовлянского князя Василька Ростиславовича, который оказал помощь Византии в борьбе против печенегов. 29 апреля 1091 года над рекой Маршцей, недалеко от крепости Хирина, войска императора Алексея I при помощи отрядов половцев разгромили печенегов. Дочь Алексея I, Анна, которая была свидетелем битвы, среди её участников назвала пятитысячный отряд „жителей гор”. Известный византиист В. Василевский справедливо считал, что под этими „жителями гор” необходимо понимать войска теребовлянского князя Василька Ростиславовича. Русичи, которые шли с Теребовля вдоль реки Серет, чтобы попасть к месту битвы, должны были перейти через горы, в связи с чем могли быть восприняты Анной Комнен как „горцы”.

Союз Византии с галицкими Ростиславовичами полностью оформился в XII веке. Важным событием в русско-византийских отношениях того времени был брак Исаака, сына императора Алексея I и императрицы Ирины, с дочерью перемишльского князя Володаря, который был заключён 20 июля 1104 года. Это был первый династический союз между императорским домом и представителем удельных русских князей. В этом браке родился будущий император Андроник I Комнен, известный своими активными контактами с галицким князем Ярославом Осмомыслом.

Отдельный раздел в галицко-византийских отношениях относится ко времени правления в Галиче Ярослава Владимировича Осмомысла. В 1164 году окончилась война между Византией и Венгрией, что привело к заключению византийско-венгерского союза, который имел потенциальную опасность для Галицкого княжества. Вследствие этого, Ярослав в том же году оказал в Галиче радушный прием Андронику Комнени, брату императора Мануила и претенденту на византийский трон. Уже в 1165 году император прислал в Галич двоих митрополитов для мирного разрешения назревающего конфликта. Андроник получил предложение стать наместником Киликии, после чего Ярослав отправил в Константинополь галицкого епископа Кузьму с целью получения гарантий для Андроника и склонения Мануила к возобновлению галицко-византийского союза. Судя по данным источников, миссия Кузьмы увенчалась успехом и союз Галича с Константинополем был возобновлён. Ещё одним важным следствием галицкой миссии в Византию было предоставление Мануилом в 1169 году очередных привилегий русскому монастырю на Афоне. В том же году Русь была упомянута в византийско-генуэзском трактате. Евстафий

с Фесалоники упоминает о регулярном обмене посольствами между Мануилом и Ярославом Осмомыслом. Вероятно, что именно с Галицкого княжества происходила „скифская конница”, которая поддерживала византийцев в неудачной для них битве под Марнокефаломом (17 IX 1176) против сельджукского султана Килпч-Арслана II. Эти факты позволяют говорить о существовании тесного союза между галицкими Ростиславовичами и византийским императорским домом, который был возобновлён в результате галицкого посольства в Константинополь в 1165 году.

В 1183 году императором Византии стал Андроник Комнен. В том же самом году он выслал своего несовершеннолетнего племянника (и вероятного конкурента) Алексея в земли „скифов”, под которыми следует понимать владения Ярослава Осмомысла в нижнем течении Днестра и Дуная. Однако Алексей достаточно быстро сумел бежать на Сицилию. Эти события в конечном итоге привели в 1185 году к перевороту в Византии, в результате которого Андроник погиб.

Галицкий князь не остался в стороне от описываемых событий. Сразу же после смерти Андроника он выслал в Константинополь посольство о котором вспоминает Никита Хониат. Конкретные результаты галицкой миссии неизвестны, но характерно, что после нее отношения двух государств окончательно испортились. Важную роль в этом сыграл также „болгарский фактор”. Весной 1186 года в Болгарии началось восстание. Болгаров поддержали половцы, а также жители „Вордоны”, под которыми следует понимать бродников или берладников. По моему мнению, это может свидетельствовать о том, что русские оказали помощь болгарам при согласии Ярослава Осмомысла. Не исключено, что именно галицкий князь, недовольный убийством императора Андроника, мог инициировать восстание в Болгарии против нового византийского правителя.

Очередным важным этапом в отношениях Галицкого княжества и Византии было время правления в Галиче Романа Мстиславовича. Участие половцев в византийско-болгарском конфликте привело к тому, что центр активности большей части половецких племён переместился на запад, к нижнему течению Днестра и Дуная. Такая ситуация должна была негативно отобразиться на галицко-византийской торговле. Наверное поэтому новый галицкий князь, Роман Мстиславович, с самого начала своего правления стремился к возобновлению союза с Византией. Как информирует новгородский боярин Добрыня Ядрейкович, около 1200 года в Константинополь прибыло галицкое посольство во главе с Твердятой Остромиричем. Возобновление союза между Галичем и Константинополем было настолько важным для императора, что он согласился на его укрепление с помощью династического брака. Следствием этого союза были активные действия Романа против половцев, что отображают Ипатьевская и Лаврентьевская летописи. Согласно данным Хониата, в 1200 году войска Романа Мстиславовича спасли столицу Византии от нападения половцев.

После падения Константинополя в 1204 году контакты между Галичем и византийским императорским домом потеряли свою интенсивность. Тем не менее полного разрыва не произошло, о чём свидетельствуют, например, миссия

митрополита Кирилла в Никею (вторая половина 1240-х годов), образование Галицкой митрополитии во время короля Юрия I Львовича и её позднее возобновление во времена правления Любарта-Дмитрия Гедиминовича. Однако обсуждение этих вопросов выходит за границы сегодняшней лекции.

Prof. Leontiy Voytovych

GALICIAN RUTHENNIA AND BYZANTIUM IN 11–13TH CENTURY: SELECTED ISSUES

The case of Galician-Byzantine relationship is one of many questions, discussed since the second half of the 19th Century. Well known byzantinist, Dimitri Obolensky, stated, that Byzantium “not without results used Kievan, Suzdalian and Galician Princedoms as pawns on chessboard of European diplomacy”. Was that true? Or maybe Princes of Galich were motivated by their own interests? What were the reasons behind cooperation between the two? This lecture hopes to give answers to these questions.

First tracks of contacts between Galician Rostislavovich dynasty and Byzantine Imperial House back to the turn of 11th century. Rapprochement between dynasties was supported by numerous factors. First of all, territories between Dniester and Seret and lands in lower reaches of Danube were, in their own way, gateway from Black Sea to Carpathian Mountains; one frequently used by Nomads moving from eastern steppes to Balkans. After great defeat at Manzikert (1071) Empire was forced to concentrate its forces in the east and had no means to keep enough men in the Balkans. Thus, Byzantine Empire needed an ally, who could protect Imperial provinces. The “candidates” were: Terebovlian Prince Vasilko Rostislavovich and Prince of Peremyshl Volodar Rostislavovich. Second, Amber Road passed through land of Galich (Vistula - San - Dniester and Nemunas - western Bug - Dniester, connecting Baltic and Black Seas. Dniester was a safer road to Byzantium, so Galician water road was not tied with great risk.

It seems obvious, that these factors pushed Princes of Galich to expand their influence in Dniester Area. In the same time Empire didn't have enough power to maintain control over the area. Sources lead to conclusion, that at the turn of 11th century Ruthenian princes expanded their influence to lower reaches of Dniester. It seems most probable, that this happened by acceptance from the Emperor, who had nothing against moving the borders of Rostislavovich's state towards south. Since then, and in next centuries, Byzantine Empire divided its relations with Galician and Kievan dynasties. In exchange for Imperial acceptance for expanding borders, Rostislavovichs accepted to defend Byzantine Balkans from Nomads.

The origins of frequent contacts between rulers of Galich and Constantinople back to times of Vasilko Rostislavovich, Prince of Terebovl, who supported Byzantine Empire in their war against Pechenegs. On 29 April 1091, near Maritsa River, near Hirina Fortress, Alexos I's forces supported by Cumans achieved great victory over Pechenegs. Alexos I's daughter, Anna, who found herself among Byzantines, mentions 5000 "Highlander" soldiers. W. Wasylewski reasons, that these men had to be Vasilko Rostislavovich's reinforcements, who on their way to the battlefield had used the way from Terebovl, along Seret River and crossed the mountains, thus becoming "Highlanders".

Galician-Byzantine alliance strengthened in 12th century. Important event in Byzantine-Ruthenian relationships occurred, when Isaac – Alexos I's son – married Prince of Peremyshl Volodar's daughter, Irene. It was one of the first marriages between Imperial House and one of the Ruthenian vassals, a rarity indeed, since similar unions were extremely uncommon. The couple had a son, Andronikos I Komnenos, future Basileus, well known for his contacts with Yaroslav Osmomysl, Prince of Galich.

Another important chapter of Galician-Byzantine relationship falls on times of Yaroslav Osmomysl, who ruled Galich in 12th c. By 1164 war between Byzantium and Hungary was over, and time of alliance between the two has just begun, alliance, which was a potential threat to Principality of Galich. To protect Ruthenian state, Yaroslav Osmomysl kept Andronikos Komnenos, Emperor Manuel's brother and pretender to Byzantine throne, in Galich. In 1165 Emperor Manuel sent two metropolitans to Galich, who offered government of Cilicia to Andronikos. On his account, Yaroslav Osmomysl sent to Constantinople Kosmas, Galician bishop. His mission was to obtain guarantee of safety for Andronikos and to renew alliance between Empire and Principality. Sources lead to conclusion, that Kosmas' mission was a success. Andronikos returned to Byzantium and alliance between Empire and Ruthenian principality was renewed. Secondary result of this mission was expanding Ruthenian Athos Monastery's estates. In 1169 Ruthenia was mentioned in Byzantine-Genoese treaty. Eustathius of Thessalonica mentions regular missions from Prince of Galich to Manuel Komnenos. Most probably "Scythian Cavalry", which supported Byzantines in battle of Myriokephalon (17 IX 1176) originated from Galich. These facts support thesis of strong alliance between Rostislavovich dynasty and Imperial House, which was renewed during Ruthenian mission to Constantinople in 1165.

In 1183 Andronikos Komnenos became Emperor of Byzantium. In the same time, his underage nephew (and possible opponent) Alexos was sent to "Scythian Lands", which should be understood as Yaroslav Osmomysl's state in lower reaches of Dniester and Danube. Although Alexos soon escaped prince's captivity and ran to Sicily, these events ended with coup d'état in Byzantine Empire in 1185, with fatal consequences for Andronikos.

Prince of Galich wasn't passive during these events, and right after Andronikos death he sent mission to Constantinople, about which we are informed by Choniates. Relationship between the two countries decayed. "Bulgarian factor" was also very important. In the spring of 1186, Asen brothers, Ivan and Peter, began Bulgarian uprising against Byzantine Empire. They were supported by Cumans and people of "Vordona", who most probably can be identified with Brodnici or inhabitants of Birlad. I think, that it proves, that Ruthenians did

aid Bulgarians with Yaroslav Osmomysl's approval. It's possible even, that Prince of Galich, unhappy with rebellion against Andronikos, instigated Bulgarians against new Emperor.

Next important episode in Galician-Byzantine relationship occurred during reign of Roman Mstyslavych in Galich. Cuman involvement in Byzantine-Bulgarian conflict caused shift in their focus to lower reaches of Dniester and Danube. New situation had to alarm the inhabitants of "Ponizhe". War between Byzantium and Bulgaria also had negative effect on trade with Constantinople. That's why new Galician ruler, Roman Mstyslavych, took efforts to renew alliance with Byzantium. As stated by Novgorodian boyar, Dobrynya Yadreykovich, c.a. 1200 Galician mission, lead by Tverdyata Ostromyrych, arrived at Constantinople. The alliance was that important to Byzantine Empire, that they agreed to augment it with dynastic marriage. In consequence of Galician-Byzantine Empire, Roman Mstislavych actively came out against Cumans, as stated in Laurentian Codex and Hypatian codex. According to Choniates, in 1200 Roman Mstislavych's forces saved Byzantine capital from Cumans. Principality of Galich, by renewing alliance with Byzantium, became enemy of Bulgaria.

After fall of Constantinople in 1204 intensity of contacts between Princes of Galich and Imperial House began to decline, but never ceased to exist, as proved by, for example, mission to Nicaea lead by metropolitan Cyril in 1240s, establishment of Galician metropolity in times of Yuri I of Galicia and it's later renewal in times of Liubartas-Dmitry Gediminich. But discussion of these issues is beyond this lecture.

dr hab. Dariusz Dąbrowski, prof. UKW

KILKA UWAG O POTRZEBIE BADANIA DZIEJÓW RUSI

Zajmując się dziejami ruskiego średniowiecza już kilkanaście lat, nabieram coraz głębszego przekonania, że w gruncie rzeczy stoimy dopiero przed zasadniczym przełomem, jeśli chodzi o poznanie tego jakże rozległego i wielowarstwowego problemu badawczego. Mimo istnienia olbrzymiej literatury przedmiotu – studia nad dziejami Rusi mają już bowiem ponad dwustupięćdziesięcioletnią tradycję – okazuje się przy bliższym zetknięciu z niemal każdym zagadnieniem, że wymaga ono mniej lub bardziej daleko idących korekt i poprawek. Nie mam przy tym na myśli dobrze znanej metodologom konieczności systematycznego podsumowywania i opracowywania narastającej w przeciągu określonego czasu wiedzy na dany temat. Z jednej strony chodzi o eliminację olbrzymiej liczby błędów, nieporozumień, nieścisłości zaciemniających i fałszujących obraz dziejów średniowiecznej Rusi, z drugiej zaś – o rozszerzenie spektrum zainteresowań badawczych na zagadnienia dotąd pomijane lub zbadane w sposób niewystarczający. Przy okazji też chciałbym zwrócić uwagę na zjawisko wprost zdumiewająco nierównomierniej koncentracji uwagi badaczy na poszczególnych zagadnieniach. O ile na przykład cała rzesza badaczy (wśród nich i piszący te słowa) z zapalem studiuje dzieje Rusi halicko-wołyńskiej w XIII wieku, o tyle trudno znaleźć prace poświęcone relacjom pomiędzy poszczególnymi księstwami ruskimi w stuleciu XII. O ile, jeśli chodzi o zainteresowania badawcze, uprzywilejowana wydaje się w ostatecznym rachunku historia polityczna, o tyle białą plamą pozostaje wiele aspektów historii społecznej, jak choćby zasady funkcjonowania poszczególnych warstw społecznych (na czele z budzącą moje największe zainteresowanie rodziną książęcą). Ciekawym zjawiskiem jest też występowanie luk w wydawaloby się gruntownie opracowanej, szczególnie przez badaczy rosyjskich i ukraińskich, sferze jaką stanowi historiografia (często w rosyjskiej i ukraińskiej terminologii określana mianem „istočnikovedenija” (источниковедения) = „dźereloznavstva” (джерелознавства), a więc naszego „źródłoznawstwa”). Nawet tutaj, gdzie na przykład bibliografia całej „drevnerusskoj literatury” (древнерусской литературы) za 1973–1987 notuje 6429 pozycji wydanych w ZSSR, zaś za lata 1998–2002 3886 pozycji, które ukazały się w Rosji, znajdujemy zagadnienia pomijane i kwestie czasami zupełnie opacznie interpretowane. Mam na myśli choćby sprawę przeceniania znaczenia niektórych rodzajów źródeł (choćby ksiąg rodosłownych dla wcześniejszych okresów dziejowych czy synodików – pom-

janików) lub też brak charakterystyki poszczególnych źródeł/kategorii źródeł jako nośników różnego rodzaju informacji (np. stosunek autorów latopisów wobec kobiet czy dzieci).

Powróćmy teraz na moment do kwestii konieczności weryfikowania wielu z dotychczasowych ustaleń dotyczących najróżniejszych aspektów dziejów średniowiecznej Rusi.

Odnosi się to spostrzeżenie także do zagadnień szeroko eksplorowanych, a więc – wydawałoby się – opracowanych szczegółowo i rzetelnie. Chodzi na przykład o rozległą sferę historii politycznej, zarówno poszczególnych księstw, władztw, władców, jak i całej ruskiej ekumeny w określonym czasie. Przekonałem się o tym po raz kolejny zajmując się dziejami politycznymi Nowogrodu Wielkiego na przełomie XII i XIII wieku oraz Halicza w latach 1240–1245. Analogicznie, co zostało podniesione już wyżej, rzecz się ma ze źródłoznawstwem. Nie inaczej zresztą sprawa wygląda z moją ulubioną nauką pomocniczą historii, genealogią. Mówiąc o konieczności systematycznego, znaczącego rozszerzania badań w tym kierunku, chciałbym pokazać wymowny przykład ukazujący mizerny stan rozpoznania konkretnych, wydawałoby się rudymenatnych zagadnień, które przecież tworzą zbiór wiedzy genealogicznej. Chodzi mianowicie o problem liczby i starszeństwa córek jednego z najwybitniejszych Rurykowiczów żyjących na przełomie XII i XIII wieku, Wsiewołoda Juriewicza Wielkie Gniazdo (1154–1212). Zwróciłem na niego uwagę zupełnie niedawno, tak więc niniejszy wykład jest pierwszym miejscem, gdzie znajduje się argumentacja dotycząca tej kwestii (choć pozbawiona aparatu). Nie ukrywam przy tym, że planuję wydanie pełnego wywodu w nieodległym czasie w Rosji.

Zacznijmy prezentację wybranego przykładu od stwierdzenia, że w literaturze panuje pełna zgoda, co do faktu posiadania przez Wsiewołoda Wielkie Gniazdo oprócz licznych synów również czterech córek (zob. np. N de Baumgarten, D. Schwennicke, D. Donskoj, E. Pčelov, L. Vojtovyč czy L. Morozova). Zdumiewa za to rozbieżność poglądów, jeśli chodzi o określenie kolejności narodzin żeńskiego potomstwa tego dynasty.

Tymczasem dokładna analiza materiału źródłowego (chodzi tu przede wszystkim o informacje zawarte w *Latopisie kijowskim*, *Latopisie lawrentiewskim* i *Latopisie Perejasławia Zalesskiego*) pozwala o kolejności zajmowanej przez Zbysławę Pelagię pośród dzieci Wsiewołoda Wielkie Gniazdo powiedzieć co następuje:

1) Przede wszystkim absolutnie trudno podważyć informację latopisarza, że Zbysława była czwartą córką księcia. To jest podstawa całego rozumowania.

2) Musimy pamiętać, że według panujących w literaturze ustaleń Wsiewołod Wielkie Gniazdo (ur. 19 X 1154 r.) ożenił się z Marią, córką wojewody Szwarna, służącego między innymi u Izjasława Mścisławowicza i Izjasława Dawidowicza (teścia Gleba Juriewicza, starszego brata Wsiewołoda), w niemożliwy do określenia czas przed 15 VI 1175 roku (po bitwie na Kołokszy), kiedy to pierwszy raz księżna była wzmiankowana.

Wbrew pozorom można uściślić termin zawarcia przez Wsiewołoda związku małżeńskiego. Doszło do tego niewątpliwie po powrocie księcia z wygnania z Cesarstwa Bizantyńskiego. Tymczasem na Rusi Wsiewołod zaczął być wzmiankowany od początku 1169 roku. Uczestniczył on mianowicie w wielkiej wyprawie Juriewiczów na Kijów, która przyniosła zdobycie stolicy 12 III 1169 roku. Po tym fakcie, Wsiewołod pozostał na południu u boku brata, Gleba. Liczył sobie wówczas niespełna 15 lat, czyli osiągnął wów-

czas wiek umożliwiający z punktu widzenia prawa ożenek. Tak więc 1169 roku z dwóch potwierdzających się nawzajem powodów będzie można uznać za datę *post quem* dojścia do skutku małżeństwa Wsiewołoda z Marią. Podejrzewam, że termin *ad quem* tego faktu wyznaczają z kolei tragiczny zgon Andrzeja Bogolubskiego († 29 VI 1174 r.), a może nawet śmierć innego z braci Juriewiczów, Gleba († 20 I 1171 r.), opiekującego się Wsiewołodem i drugiej strony mogącego mieć osobiste związki z rodziną wojewody Szwarna.

Przedstawiony wywód określa też na rok 1170 przybliżoną najwcześniejszą datę narodzin pierwszego dziecka Wsiewołoda.

3) Wiadomo, że siostra Zbysławy Wsiesława wydana została 11 VII 1186 roku za Rościsława Jarosławowicza, wnuka Wsiewołoda Olegowicza, urodzonego latem 1171 roku.

4) Zamążpójście kolejnej córki Wsiewołoda, Wierchusławy, miało miejsce 26 IX 1188 roku (30 lipca orszak panny młodej wyruszył z Włodzimierza nad Kłazmą). Księżniczka liczyła sobie wówczas zaledwie 8 lat. Co ważne z naszego punktu widzenia, połączenie wspomnianych informacji chronologicznych (data zaślubin i wiek w tym momencie) wskazuje, że Wierchusława urodziła się w 1180 roku.

5) Zauważmy wreszcie fakt istnienia jeszcze jednej córki Wsiewołoda. Wiemy o niej wyłącznie tyle, że nosiła imię Helena, zmarła 30 XII 1203 roku i pochowana została w cerkwi monasteru Bogurodzicy we Włodzimierzu na Kłazmie, ufundowanym przez jej matkę.

Jakie wnioski można wysnuć z analizy przytoczonych faktów?

Zajmijmy się najpierw sprawami pobocznymi, choć oczywiście ważnymi dla tematyki. Po pierwsze: zamążpójście Wsiesławy w 1186 roku wskazuje, że według wszelkiego prawdopodobieństwa była ona starsza od Zbysławy. Co prawda, jak pokazuje przykład Wierchusławy, Wsiewołod potrafił wydawać niepełnoletnie córki, jednak było to raczej dość wyjątkowe zdarzenie. Co więcej, książę ożeniony – jak zaznaczyliśmy wyżej pomiędzy 1169 a najpóźniej 1175, czy nawet 1174 rokiem, mógł w 1186 roku mieć córkę liczącą sobie minimum 12 lat.

Fakt, że Wsiewołod i Maria zdecydowali się w 1188 roku wydać za Rościsława Rurykowicza mocno niepełnoletnią Wierchusławę, świadczy, że nie mieli wówczas do dyspozycji innej córki w odpowiedniejszym do zamęścia wieku.

Sposób, w jaki sformułowano zapiskę o zgonie Heleny Wsiewołodówny (brak cienia wzmianki o mężu, brak informacji o postrzyżeniu) wskazuje, że księżniczka ta raczej zmarła w stanie panieńskim i świeckim. Sugeruje to z kolei, że – po pierwsze – nie była tożsama z Wsiesławą ani Wierchusławą (ich mężowie żyli jeszcze wówczas, a poza tym znamy chrześciane imię drugiej z wymienionych Wsiewołodówny) – po drugie – nie osiągnęła w momencie zgonu wieku umożliwiającego zamążpójście.

Dochodzimy wreszcie do podsumowania przedstawionych wywodów. Otóż, całkowicie wbrew istniejącym w literaturze opiniom co do liczby i kolejności przychodzenia na świat żeńskiego potomstwa Wsiewołoda Juriewicza Wielkie Gniazdo i Marii Szwarnówny jestem skłonny uznać co następuje:

- para ta doczekała się co najmniej pięciu, a najpewniej sześciu córek;
- wydana w 1186 roku za Rościsława Jarosławowicza Wsiesława była pierwszą, drugą lub trzecią pod względem wieku córką Wsiewołoda i Marii. Nie jest przy tym wykluczone, że

początkowo w interesującym nas związku rodziły się wyłącznie dziewczynki;

- poza Wsiesławą istniały dwie inne Wsiewłodowny, starsze od Zbysławy Pelagii. Według wysokiego prawdopodobieństwa nie dożyły one 1188 roku;

- najprawdopodobniej również Zbysława zmarła jakiś czas przed 30 VII 1188 roku;

- wydana za Rościsława Rurykowicza w 1188 roku w wieku 8 lat Wierchusława była piątą w kolejności córką Wsiewołoda i Marii, urodzoną zapewne bezpośrednio po Zbysławie;

- Helena, o ile nie była tożsama z Wsiesławą (co jest jednak mało prawdopodobne), urodziła się przypuszczalnie jako ostatnia, szósta z uchwyconych przez źródła bezpośrednio lub pośrednio córek Wsiewołoda i Marii w okresie wyznaczonym przez lata 1191–1200.

Cóż można powiedzieć na zakończenie? Chyba tylko tyle, że – jak już zauważył Jan Długosz – przeszłość Rusi ma nader ważne znaczenie dla studiujących dzieje Polski (i innych krajów środkowoeuropejskich – wypada dodać – także), już choćby ze względu na ścisłe związki łączące domeny Piastów i Rurykowiczów. Tymczasem, o zgrozo, w Polsce obserwujemy w tej chwili upadek studiów ruskich. Nie dość, że w zaniku jest znajomość wschodniosłowiańskich języków i alfabetu cyrylicznego, to na dodatek, osoby teoretycznie odpowiedzialne za rozwój nauki chyba w ogóle nie zdają sobie sprawy, albo też celowo lekceważą potrzebę podejmowania badań wschodnich, szczególnie nad dawniejszymi epokami. Widać to choćby bardzo wyraźnie w bzdurnym systemie punktacji prac naukowych ostatnio wprowadzonym decyzjami administracyjnymi.

Tym bardziej więc, wobec wymienionych i innych przeciwności, należy się cieszyć, że krakowska konferencja studentów i doktorantów zgromadziła liczne grono uczestników z kilku krajów.

Д.и.н. Дарнуш Домбровский, проф. УКВ

НЕСКОЛЬКО СООБРАЖЕНИЙ ПО ПОВОДУ НЕОБХОДИМОСТИ ИССЛЕДОВАНИЙ ИСТОРИИ РУСИ

Занимаясь историей русского средневековья уже много лет, я все более убеждаюсь в том, что мы только приближаемся к осознанию того, какой обширной, многослойной и трудной есть эта проблема. Несмотря на существование огромной литературы – исследования по средневековой истории Руси ведутся уже более двухсот пятидесяти лет – при более внимательном изучении практически каждого вопроса оказывается, что он требует меньшей или большей корректировки.

И речь идет не о хорошо известной методологам необходимости подводить систематические итоги или необходимости обработки увеличивающейся с течением времени информации по исследуемой тематике. С одной стороны, мы говорим об огромном количестве ошибок, неточностей, случайностей, которые искривляют историю средневековой Руси, с другой – о расширении круга исследовательских интересов на проблемы, которые до сих пор игнорировались или исследованы недостаточно. При случае я хотел бы также обратить внимание на ещё одно явление – значительную неравномерность концентрации внимания исследователей на отдельных проблемах. Например, большое количество авторов (среди них и ищущий эти слова) с упоением занимается историей Галицко-Волынской Руси в XIII веке. В то же время тяжело найти работы, посвящённые отношениям между отдельными русскими княжествами в XII веке. Если политическая история находится в привилегированном положении, то многие аспекты социальной истории, как например принципы функционирования отдельных социальных групп (во главе с княжеской семьей, наиболее интересной мне) остаются *terra incognita*. Есть серьезные пробелы в солидно, казалось бы, исследованной (в первую очередь российскими и украинскими авторами) сфере, которая в российской и украинской науке называется „источниковедением” или „джерелознавством” (польское „źródłoznawstwo”). Даже здесь, где, например, библиография древнерусской литературы насчитывает 6429 позиций, изданных в СССР в 1973–1987 годах, и 3886 позиций, изданных в России в 1998–2002 годах, находим полностью игнорированные проблемы. Имею ввиду хотя

бы необходимость переоценки некоторых видов источников (например родословных книг для ранних периодов или синодиков – помянников) или также отсутствие характеристики отдельных источников/категорий источников как носителей разного рода информации (например отношение авторов летописей к женщинам или детям).

Вернемся сейчас на мгновение к проблеме уточнения многих из, казалось бы, хорошо известных фактов из истории средневековой Руси.

Это наблюдение относится также к проблемам, которые постоянно в центре внимания исследователей, поэтому, казалось бы, изучены основательно. Речь идет, например, об обширной сфере политической истории как отдельных княжеств и правителей, так и целой русской ойкумены в средневековье. Я убедился в этом в очередной раз, занимаясь политической историей Великого Новгорода на рубеже XII и XIII веков и Галича в 1240–1245 годах. Аналогично, что уже было подчеркнуто выше, выглядит ситуация с источниковедением. Так же обстоят дела с моей любимой специальной исторической дисциплиной – генеалогией. Говоря о необходимости систематического и солидного расширения исследований в этом направлении, хотелось бы показать пример того, какими ничтожными иногда бывают наши познания в, казалось бы, хорошо изученных генеалогических вопросах. Речь идет о проблеме численности и старшинства дочерей одного из самых влиятельных Рюриковичей, живущих на рубеже XII и XIII веков, – Всеволода Юрьевича Большое Гнездо (1154–1212). Я обратил внимание на эту проблему совсем недавно, поэтому на сегодняшней лекции впервые подам свои соображения, касающиеся этого вопроса (хотя и без научного аппарата). Полный же текст, с детальной аргументацией и научным аппаратом будет издан в России в ближайшее время.

Рассмотрение поднятой проблемы начнем с утверждения, что в литературе доминирует полное согласие по поводу того, что у Всеволода Большое Гнездо было, кроме многочисленных сыновей, четыре дочери (см. наприм. N. de Baumgarten, D. Schwennicke, Д. Донской, Е. Пчелов, Л. Войтович или Л. Морозова). В то же время удивляет разнообразие взглядов, когда речь идет об очередности рождения дочерей этого князя.

Необходимо отметить, что детальный анализ источников (я имею ввиду в первую очередь данные Киевской и Лаврентьевской летописей, а также Летописи Переяслава Залеского) позволяет сделать следующие выводы по поводу того, какое место среди детей Всеволода занимала Збислава Пелагия:

1) В первую очередь невероятно тяжело отбросить информацию летописца, согласно которой Збислава была четвертой дочерью князя. Этот факт лежит в основании всей аргументации.

2) Надо помнить о том, что, согласно распространенному в литературе взгляду, невозможно определить точно, когда Всеволод Большое Гнездо (род. 19 X 1154 г.) женился на Марии, дочери воеводы Шварна, который в свое время служил в Изяслава Мстиславовича и Изяслава Давыдовича (тестя Глеба Юрьевича, старшего брата Всеволода). Известно только, что это произошло перед 15 июня 1175 года (после битвы на реке Колокше), когда княгиня впервые была упомянута в источниках.

Тем не менее можно уточнить хронологию заключения брака Всеволода с Марией. Это событие произошло, без всяких сомнений, после возвращения князя из изгнания с Византии. На Руси Всеволод упоминается от начала 1169 года. Принимал участие в большом походе Юрьевичей на Киев, который окончился взятием столицы 12 марта 1169 года. После этого Всеволод остался на юге, при дворе брата Глеба. Тогда ему было неполных 15 лет, то есть с точки зрения тогдашнего права он уже был в брачном возрасте. Таким образом, 1169 год можно признать датой *post quem* заключения брака Всеволода с Марией. Что касается термина *ad quem*, то мне кажется, что его определяет трагическая гибель Андрея Боголюбского († 29 VI 1174 г.), а возможно даже смерть другого из братьев Юрьевичей, Глеба († 20 I 1171 г.), который был опекуном Всеволода и вполне мог иметь личные связи с родней воеводы Шварна.

Исходя из представленной выше хронологии брака Всеволода и Марии можно предположить, что наиболее ранней датой рождения их первого ребенка был 1170 год.

3) Известно, что сестра Збиславы, Всеслава, была 11 июля 1186 года выдана замуж за Ростислава Ярославовича, внука Всеволода Олеговича, рожденного летом 1171 года.

4) Брак очередной дочери Всеволода, Верхуславы, имел место 26 сентября 1188 года (30 июля обоз невесты выехал из Владимира над Клязьмой). Княгине тогда было около 8 лет. Но важно другое – сопоставление хронологических данных (дата обручения и возраст невесты в тот момент) указывают, что Верхуслава родилась в 1180 году.

5) Надо помнить о существовании еще одной дочери Всеволода. Знаем о ней только то, что звали ее Елена, что она умерла 30 декабря 1203 года и была похоронена в церкви монастыря Богородицы (основан ее матерью) во Владимире над Клязьмой.

Какие итоги можно сделать из перечисленных выше фактов?

Обсудим сначала второстепенные выводы, но также важные для нашей тематики. Во-первых – брак Всеславы в 1186 году указывает, что скорее всего она была старше Збиславы (Всеволод мог выдать замуж несовершеннолетних дочерей, что показывает пример Верхуславы, но это было скорее исключением, чем общепринятой практикой). Более того, князь который сам женился – как было указано выше – между 1169 и 1175 или даже 1174 годами, в 1186 году вполне мог иметь дочь в возрасте минимум 12 лет.

Факт, что Всеволод и Мария решились в 1188 году выдать за Ростислава Рюриковича несовершеннолетнюю Верхуславу, свидетельствует о том, что у них не было другой дочери в соответствующем возрасте.

Стиль летописной записки о смерти Елены Всеволодовны (полное отсутствие каких-либо указаний на мужа, так же как и отсутствие данных о принятии монашества) указывает, что княгиня скорее всего умерла в юном возрасте незамужней и не будучи монахиней. В свою очередь это позволяет сделать следующие выводы: а) Елена, Всеслава и Верхуслава – это разные дочери Всеволода (мужья Всеславы и Верхуславы жили еще в то время, кроме того знаем крестное имя второй из указанных дочерей Всеволода); б) к моменту смерти Елена не достигла еще брачного возраста.

Подходим наконец к подведению главных итогов. Итак, несмотря на доминирующее в научной литературе мнение относительно количества и старшинства дочерей Всеволода Юрьевича Великого Гнездо и Марии Шварновны, считаю, что:

- эта пара имела минимум пять, а скорее всего шесть дочерей;
- выдана в 1186 году за Ростислава Ярославовича Всеслава была первой, второй или третьей по старшинству дочерью Всеволода и Марии. Не исключено также, что вначале в интересующем нас браке рождались только девочки;
- кроме Всеславы существовали две другие Всеволодовны, старше Збиславы Пелагии. Наиболее вероятно, что они не дожили до 1188 года;
- наиболее правдоподобно, что Збислава также умерла перед 30 июля 1188 года;
- выдана за Ростислава Рюриковича в 1188 году в возрасте 8 лет Верхуслава была пятой по старшинству дочерью Всеволода и Марии, рожденная, наверное, сразу же после Збиславы;
- Елена, если не была идентична с Всеславой (что, однако, мало правдоподобно), вероятно, родилась последней, шестой из упомянутых в источниках дочерей Всеволода и Марии. Временем ее рождения можно считать 1191–1200 годы.

Что же сказать в завершение? Разве только то, что – как уже отмечал Ян Длугош – прошлое Руси и далее имеет важное значение для изучающих историю Польши (а также других центральноевропейских стран), хотя бы из-за тесных династических связей Пястов и Рюриковичей. Однако, к большому сожалению, в Польше не наблюдается заинтересованности в исследовании истории Руси. В упадке находится также изучение восточнославянских языков и кириллического алфавита. Ко всему этому люди, теоретически ответственные за развитие науки, наверное, вообще не отдают себе отчет или же специально игнорируют необходимость „восточных исследований”, в первую очередь исследований древнейших эпох. Ярким примером этого есть, мягко говоря, странная система оценки научных работ, введенная недавно чиновниками.

В связи с этим надо радоваться, что в Кракове организована конференция, посвященная средневековой Руси, которая объединила студентов, аспирантов и научных работников из нескольких европейских стран.

dr hab. Dariusz Dąbrowski, prof. UKW

ABOUT THE NECESSITY OF RUTHENIAN STUDIES

After many years of studying Ruthenian history, I am assured, that a great breakthrough regarding this broad and complex subject is yet to be made. Although after 250 years of Ruthenian history research there exists a lot of professional literature, every time we look deeply into the details, we notice, that many issues still require countless clarifications and corrections. I'm not talking about well known to methodologists necessity of systematic summarization of ever-growing lore of particular subject, but about the elimination of incredible lot of mistakes, misconceptions, and inaccuracies, that lead to a false reception of history of medieval Ruthenia; More than that, I talk about broadening the spectrum of researchers' interests, by including issues so far avoided or studied in unsatisfactory way. Furthermore, I'd like to point out the phenomenon of extraordinary inequality of researchers' interest in particular subjects. Although there's a horde of historians (among them the very author of these words) studying history of Halich-Volhynia Rus' in 13th century, a single person interested in relations between Ruthenian principalities in 12th century is hard to find. As for the subjects of study, political history seems to be somehow privileged, leaving social history – like laws of functioning of social strata (including my favourite royal family) – unattended. Another interesting phenomenon is existence of gaps in seemingly very well elaborated, especially by Russian and Ukrainian researchers, sphere of activity – knowledge of historical sources (Russian „Источниковедение” = Ukrainian „Джерелознавство”, = Polish „źródłoznawstwo”). Even here, when bibliography of „Древнорусская литература” for 1973 – 1987 notes 6429 titles printed in USSR, and for 1998 – 2002 3886 titles in Russia, we can find subjects that are mistakenly interpreted. For example, importance of some sources is overestimated (sources like родословне книги for earlier times or Синодик – помяник) or lack of description for particular source/category of source as a carrier of information (e.g. Annales/Codexes (Russian „Летопись” = Ukrainian „Літопис” = Polish „latorpis”) authors' attitude towards women and children).

Let's go back to necessity of verification of many of so far settled aspects of history of medieval Ruthenia.

This remark regards also issues widely explored, so – it would seem – elaborated precisely and in detail. What I have in my mind is, for example, a broad spectrum of political his-

tory, both in case of particular principalities, dominions, rulers or whole Ruthenian ecumene in specific time.

I found that particular nuisance not so long ago, during my researches of political history of Veliky Novgorod during 12th-13th century and Halich in 1240-1245. Like I said before, errors regard knowledge of sources. In case of my very favourite auxiliary science of history, the genealogy, it's quite the same – I would like to point out the mediocre state of research in, what it would seem, fundamental issues, which contribute to total genealogical lore. The prime example is problem of seniority among daughters of one of the most outstanding members of the Rurikovich dynasty during 12th-13th century – Vsevolod Yuryevich the Big Nest. I noticed it very recently, so this lecture is first place, where I state my thesis (in very basic form though). I would not hide the fact, that I plan to publish whole reasoning in near time in Russia.

Let's begin by stating, that in professional literature everyone agrees, that Vsevolod the Big Nest, besides many sons, had also four daughters (check: e.g. N de Baumgarten, D. Schwennicke, D. Donskoy, E. Pčelov, L. Vojtovyč czy L. Morozova). As for the seniority of these daughters, difference of opinions is incredible.

Detailed analysis of sources (most important are: Kiev Codex (Ки́евская лѣтопись), Laurentian Codex (Лаврентьевская летопись) and Radzivil Chronicle (copy of Pereyaslavl-Zalesky Codex) leads to some conclusions concerning Sbislava Pelagia's position in sequence among Vsevolod the Big Nest's children:

1. Sbislava Pelagia was Prince's fourth daughter. This information is indisputable, and is crucial to whole reasoning.

2. We have to keep in mind, that Vsevolod the Big Nest (born 19 October 1154) married Maria, daughter of voivode of Shvarno, who served, inter alia, in retinue of Izyaslav Mstislavovich and Izyaslav Davidovich (Gleb Yuryevich's father-in-law, Vsevolod's older brother).

Despite scarce information we are able to estimate the day of Vsevolod's marriage. It undoubtedly took place after prince's return from exile in Byzantinian Empire. In the same time Vsevolod was mentioned in Rus' since the beginning of 1169. He participated in the Yurievichs' great campaign against Kiev, which captured the capital on 12 March 1169. Later, Vsevolod stayed by his brother side, Gleb. He was almost 15 by then, thus, he was suitable for marriage. So his marriage had to take place after 1169, and, I presume, before 1174, the date of Andrey Bogolyubsky's († 29 June 1174) tragic death. Also, on 20 January 1174 Gleb Yuryevich dies, one who was Vsevolod's caretaker and could have personal relationships with voivode's family.

This reasoning points out, that 1170 is estimated earliest date of birth of Vsevolod's first child.

3. It is known, that Sbislava's sister, Vseslava, married Rostislav Yaroslavovich (grandson of Vsevolod Olegovich) on 11 July 1186. Her spouse was born in summer of 1171.

4. Verchoslava's wedding took place on 26 September 1188 (bride's retinue left Vladimir on 30 July). Young princess was only eight by then. What's important from our perspec-

tive, is that these chronological information (date of marriage and her age at that moment) lead to a conclusion, that Verchoslava was born in 1180.

5. Finally, we have to notice existence of yet another Vsevolod's daughter. All we know about her, is that her name was Helena, that she died on 30 December 1203 and that she was buried in in church of Theotokos Monastery in Vladimir.

What conclusions come out of analysis of these facts?

Let's begin with marginal issues, nevertheless important for the whole picture. First, Vseslava's marriage in 1186 suggests, that she was probably older then Sbislava. Although, as can be seen in Verchoslava's case, Vsevolod could arrange marriages for his underage daughters, but sources imply, that it was an extraordinary event. Furthermore, as was mentioned before, prince, who's wedding was between 1169-1175, could have in 1186 a 12-years-old daughter.

The fact, that Vsevolod and Maria decided in 1188 to marry very young Verchoslava to Rostislav Rurikovich implies, that they didn't have a daughter in more suitable age.

The way, that note of Helena Vsevolodovna death was put into words (virtually no information about husband or first haircut) suggests, that princess died as a maiden, and not in monastery. Furthermore, it proves, that she wasn't the same person as Vseslava or Verchoslava (their husbands were still alive then, and we know the baptismal name of second of beforementioned princesses). Also, when she died, she still wasn't in age suitable for marriage.

Finally, we can summarize the reasonings: in contrary to opinions popular in professional literature, regarding number and sequence among Vsevolod the Big Nest's and Maria Shvarovna daughters, I am willing to accept these thesis:

- The couple had at least 5 daughters, probably 6.
- Vseslava, who married Rostislav Yaroslavovich in 1186 was either first, second or third daughter of Vsevolod and Maria. It is possible, that the first few children of the couple were all girls.
  - Besides Vseslava there were two other princesses, older than Sbislava Pelagia. They probably died before 1188.
  - Most probably Sbislava died some time before 30 July 1188.
  - Verchoslava, who married Rostislav Rurikovich in 1188 at age of 8, was fifth daughter of the couple. She was probably born right after Sbislava.
  - Helena, if not identified with Vseslava (what is very unlikely), was born probably as the last, sixth daughter of Vsevolod and Maria. She is the last daughter mentioned, directly or indirectly, by the sources.

What can be said at the end? Probably – as Jan Długosz noticed – Ruthenia's past is very important for everyone studying history of Poland (and other East-Central European countries as well). Reasons are countless, one of the first are close relationships between domains of Piast and Rurikovich dynasties. In spite of that, a pity really, we observe the decay of Ruthenian studies in Poland. Not only knowledge of eastern-slavic languages and cyrillic alphabet is in decline, but also people responsible for development of science do not understand, or even purportedly ignore the necessity of Ruthenian studies, especially of

Middle Ages. It can be seen in absurd system of grading scale regarding researches, which was recently introduced by decisions of administration.

So, in the light of these adversities, it cheers me up, that Students Conference in Cracow gathered so many participants from many countries.

Prof. Martin Homza

POGRANICZE RUSKO-POLSKO- WĘGIERSKIE: MIEJSCE PÓŁNOCNO- SŁOWACKICH KOMITATÓW KRÓLESTWA WĘGIERSKIEGO W PÓŁNOCNO-WSCHODNIEJ POLITYCE ARPADÓW DO POŁOWY XIII WIEKU

We wczesnym i późnym średniowieczu do czynników determinujących dzieje Spisza należy zaliczyć granice z Polską (Małopolską) oraz Rusią Kijowską. A zatem najstarszą historię Spisza, podobnie jak historię Szarysza (Šariš) czy Zemplina (Zemplín), możemy przedstawiać na tle krzyżujących się interesów wymienionych organizmów politycznych.

Pierwsza informacja o działaniach wojska węgierskiego za Karpatami dotyczy Stefana I, króla węgierskiego. Thietmar informuje, że w wyprawie Polski na Ruś Kijowską w 1018 roku, udział brało 500 węgierskich zbrojnych. Najprawdopodobniej przyłączyli się oni do wyprawy, przekraczając góry doliną rzeki Poprad (a więc przez Spisz), lub też przez Szarysz lub Zemplin.

Kolejnym władcą węgierskim, który zwrócił swoją uwagę na wschód, był Kolo-man I. W latach 1096–1099 spróbował on poszerzyć swój wpływ na południowo-zachodnią Ruś. Jego wysiłki zakończyły się klęskąadaną przez wojska księcia ruskiego, Wołodara i Połowców pod Przemyślem w 1099 roku. Węgierskie wojsko przekroczyło Karpaty przez Przełęcz Dukielską lub Łupkowską. Jego bezpośrednie zaplecze stanowiły więc późniejsze komitaty Spisz, Szarysz i Zemplin.

Wiadomo, że w czasach Stefana II, w 1131 roku na pograniczu Polski, Węgier i Rusi istniała administracyjna jednostka o charakterze militarnym – marchia Rutenorum. Za jej naturalne centrum można uważać Spisz (Gród II na Czingowie albo Drevenik).

Po śmierci Stefana II w 1131 roku na Węgrzech rozgorzała walka o tron (1132–1134), w trakcie której pretendent do tronu Borys wspierał się o tereny Rusi Podkarpackiej wraz z Zemplinem, Szaryszem i Spiszem (marchia Rutenorum), z których podejmował próby objęcia tronu węgierskiego. Jednak Bela II, przy wsparciu księcia halickiego Władymirka

Wołodarewicz, na początku lata 1132 roku w bitwie nad rzeką Sajó (Slaná) rozgromił wojska Borysa i wspierającego go władcę polskiego, Bolesława III. Od tego czasu aż do końca XIII wieku można uważać Węgry za ewidentnego hegemonu obszaru karpackiego.

W czasach panowania Beli II (1131–1141) i Gejzy II (1141–1162) spostrzegamy wzrost aktywności polityki ruskiej. Konsekwencje tej polityki Arpadów dla dziejów Spisza i całej Słowacji nie zostały do dzisiaj wystarczająco jasno określone. Ale istotne jest, że w związku z aktywną polityką wschodnią królestwa węgierskiego wzrosło znaczenie Spisza, który obok Zwolenia, stał się jednym z centrów, z których król węgierski rozpoczynał wyprawy. Z powodów militarnych polepszyła się także cała infrastruktura Spisza wokół „wielkiej drogi” (magna via) z Ostrzyhomia na Ruś, co sprzyjało rozwojowi gospodarczemu kraju. Jeszcze jednym wyraźnym śladem ruskiej polityki Gejzy w dziejach Spisza było pojawienie się na tych terenach Niemców, którzy jako najemnicy służyli w węgierskim wojsku, a później osiedlali się przy „wielkiej drodze” na Spiszu.

Kolejny okres aktywnej polityki wschodniej królów węgierskich przypada na czas rządów Beli III (1173–1196), który w latach 1188–1190 ingerował w sprawy halickie i osadził tam swego syna Andrzeja. Ciekawe, że *Latopis hipacki* opowiada o uwięzieniu księcia halickiego Wołodymira Jarosławowicza w „pewnej wieży” na Węgrzech. Najprawdopodobniej chodzi tu o zamek na Spiszu. Jeszcze jednym ważnym świadectwem wzrastania roli Spisza jest fakt, że po wygnaniu Andrzeja z Halicza Bela III osadził go na Spiszu.

Jesienią 1214 roku w zamku spiskim, który pełnił funkcję rezydencji królewskiej w północno - wschodniej części królestwa, odbyło się spotkanie króla węgierskiego Andrzeja II oraz księcia krakowskiego i sandomierskiego Leszka Białego. Spotkanie, znane pod określeniem „zjazd spiski” jest pierwszym, historycznie odnotowanym spotkaniem dynastów węgierskiego i polskiego na Spiszu. Dało ono początek późniejszej tradycji spotkań władców tych krajów w owym przygranicznym regionie. Rezultat tego zjazdu na jakiś czas określił wzajemne stosunki polsko - rusko - węgierskie i wpłynął również na całą historię północno - wschodnich terenów dzisiejszej Słowacji. Halickie wyprawy Andrzeja II, których według różnych obliczeń mogło być od 17 do 20, niezwykle wzmocniły znaczenie północno - wschodnich kresów Węgier. Przejawiło się to głównie w rozwoju infrastruktury całego regionu. Jego naturalnym centrum stał się zamek spiski. Ze Spisza uczyniono trwały nadział królewski, w którym księciem został syn Andrzeja II, Koloman (zm. 1241), który w latach 1219–1221 był królem halickim. Właśnie w tym okresie na Spiszu zaczęto budować królewską rezydencję – pałac romański.

Na ukształtowanie się takiego Spisza, jaki znamy z późniejszych czasów, największy wpływ miało panowanie króla węgierskiego Beli IV (1235–1270). Mimo tego, że Bela IV zrezygnował ze wschodniej polityki swego ojca, Spisz nie stracił swojego znaczenia. Zagrożenie ze strony Mongołów popychało króla węgierskiego do wzmocnienia północno-wschodnich granic państwa. Cel ten próbował osiągnąć przez politykę dynastyczną. System wzajemnych powiązań dynastycznych między Węgrami i ich północnymi sąsiadami w drugiej połowie XIII wieku zapowiedział już ślub Salomei i Kolomana. W 1239 roku zaplanowano kolejny dynastyczny związek między Piastami i Arpadami – ślub księżniczki węgierskiej

Kingi (Kunegundy) z ówczesnym księciem sandomierskim – Bolesławem V Wstydliwym. Jednocześnie wzmacniano Spisz Kolomana, a z nim całą podkarpacką część królestwa węgierskiego.

Po odejściu Mongołów Bela IV we wschodniej polityce jeszcze przez jakiś czas wspierał swego zięcia Rościława Michałowicza. Porażka w bitwie pod Jarosławiem (1245) oraz skuteczna misja Daniela do Batu-chana w latach 1245-1246 zmusiły Belę IV do zmiany polityki i szukania sojuszu z Romanowiczami. Rok później na zamku w Zwoleniu odbyło się spotkanie Beli IV i Daniela Romanowicza. Pierwotnym celem spotkania była organizacja koalicji na wypadek ponownego ataku Mongołów. Wzajemnie Bela IV zgodził się na małżeństwo swojej córki Konstancji z synem Daniela, Lwem. Te wydarzenia dały początek trwałemu związkowi książąt ruskich z królem węgierskim. Nowy układ sił zaświadczyło spotkanie Beli IV z Danielem Romanowiczem w Bratysławie latem 1250 roku.

Проф. Мартин Хомза

РУССКО-ПОЛЬСКО-ВЕНГЕРСКОЕ ПОГРАНИЧЬЕ: МЕСТО СЕВЕРНЫХ СЛОВАЦКИХ КОМИТАТОВ ВЕНГЕРСКОГО КОРОЛЕВСТВА В СЕВЕРО-ВОСТОЧНОЙ ПОЛИТИКЕ АРПАДОВ ДО СЕРЕДИНЫ XIII ВЕКА

В раннем и позднем Средневековье к факторам, которые определяли развитие Спиша, следует отнести близость границы с Киевской Русью и Польшей (Малой Польшей). Соответственно древнейшую историю Спиша, так же как и историю Шариша (*Šariš*) или Земплина (*Zemplín*), нужно представлять на фоне переплетения интересов названных выше государств.

Первая информация о деятельности венгерских войск за Карпатами относится ко времени правления короля Стефана I. Титмар информирует, что в походе польских войск на Киев в 1018 году принимали участие 500 венгров. Наиболее правдоподобно, что они присоединились к польским войскам, пройдя долину реки Поград (*Porgrad*), соответственно через Спиш или через Шариш и Земплин.

Очередным венгерским правителем, который обратил свое внимание на восток, был Коломан I. В 1096 – 1099 годах он сделал попытку распространить свое влияние на юго-западную Русь. Результатом его усилий стал разгром венгров под Перемишлем в 1099 году войсками Володаря Ростиславовича и половцев. Во время этой военной кампании венгерские войска перешли Карпаты через Дуклинский или Лупковский перевал. Их ближайший тыл составляли комитаты Спиш, Шариш и Земплин.

Известно, что во времена Стефана II, в 1131 году, на пограничье Венгрии, Руси и Польши существовала административная единица военного характера – *marchia Rutenorum*. Наиболее вероятно, что её центр находился в Спише (Город II на Чингове или Древеник/*Drevenik*).

После смерти Стефана II в 1131 году в Венгрии началась борьба за трон (1132–1134), во время которой претендент на трон Борис своей главной базой сделал

закарпатские земли с центром в Земплине, а также Шариш и Спиш (*marchia Rutenorum*). Однако Бела II, при помощи галицкого князя Владимирка Володаревича, в начале лета 1132 года в битве на реке Шайо (*Sajó/Slaná*) разгромил войска Бориса и польского правителя Болеслава III. С того времени и до конца XIII века Венгерское королевство стало признанным гегемоном в этом регионе.

Во время правления Бела II (1131–1141) и Гейзы II (1141–1162) наблюдаем возобновление активности восточной политики. Её влияние на историю Спиша и сей восточной части сегодняшней Словакии до сих пор не выяснено полностью. Однако важно отметить, что в связи с активной восточной политикой Арпадов выросло значение Спиша, который вместе со Зволемем (*Zvolen*) стал одним из центров, откуда начинались походы венгерских войск на Русь. Одновременно улучшилась инфраструктура Спиша вдоль „большой дороги” (*magna via*) с Остергома на Русь, что позитивно отбилося на экономическом развитии региона. Ещё одним важным следствием русской политики Гейзы II для стало начало немецкой колонизации Спиша. Немцы служили в качестве наёмников в венгерской армии, а после окончания службы многие из них селились вдоль „большой дороги” в Спишской земле.

Очередной период активной восточной политики венгерских правителей датируется временем правления Бела III (1173 – 1196), который в 1188 – 1190 годах вмешивался в галицкие дела и посадил на галицком троне своего сына Андрея. Интересно, что Ипатьевская летопись рассказывает о том, что галицкий князь Владимир Ярославич был выслан в Венгерское королевство и посажен в „вежѣ камене”. Наиболее вероятно, что речь шла о замке в Спише. Ещё одним свидетельством возрастания роли Спиша есть тот факт, что после изгнания Андрея из Галича Бела III посадил своего сына именно на Спише.

Осенью 1214 года в Спишском замке, который также исполнял функции королевской резиденции в северо-восточной части королевства, произошёл съезд венгерского короля Андрея II и краковско-сандомирского князя Лешка Белого. Этот съезд является первой зафиксированной в источниках встречей венгерских и польских правителей на Спише. Он дал начало длительной традиции венгерско-польских встреч именно в этом регионе. Результат этого съезда на некоторое время определил венгерско-польско-русские отношения и существенно повлиял на историю северо-восточного региона современной Словакии. Галицкие походы Андрея II, которых по разным данным было от 17 до 20, сильно укрепили значение северо-восточных окраин Венгерского королевства. В свою очередь это позитивно повлияло на развитие инфраструктуры целого региона. Его естественным центром стал Спишский замок. Спишская земля стала королевским доменом, а ее правителем – сын Андрея II, Коломан (ум. в 1241 году), который в 1219–1221 годах был также галицким королём. Именно в этот период на Спише начали строить королевскую резиденцию – романский дворец.

На формирование такого Спиша, который мы знаем с позднейшего времени, наибольшее влияние имело правление венгерского короля Бела IV (1235–1270).

Помимо того, что Бела IV отказался от восточной политики своего отца, Спиш и далее не утратил своего военного значения. Опасность со стороны монголов требовала укрепления северо-восточных границ венгерского государства. Реализовать эту цель король старался с помощью династических браков. Выстроенной Белой IV системе союзов между Венгерским королевством и его северными и восточными соседями в середине XIII столетия предшествовал брак Коломана и Саломеи. В 1239 году был запланирован очередной династический союз между Арпадами и Пястами – брак венгерской принцессы Кингы (Кунегунды) с сандомирским князем Болеславом V Стыдливом. Одновременно укреплялся Спиш, в котором наместником был Коломан, а вместе с тем – вся северо-восточная часть Венгерского королевства.

После отхода монголов Бела IV в восточной политике еще какое-то время поддерживал своего зятя, Ростислава Михайловича. Поражение в битве под Ярославом (1245) и успешная поездка Даниила к Бату-хану в 1245 – 1246 годах принудили Белу IV к изменению политики и поиску союзу с галицко-волыньскими Романовичами. Годом позже в замке Зволен произошла встреча Бела IV и Даниила Романовича. Первоочередной целью встречи была организация коалиции на случай нового нападения монголов. Взамен Бела IV согласился на брак своей дочери Констанции с сыном Даниила, Львом. Эти события дали начало долговременному союзу русских и венгерских правителей.

Prof. Martin Homza

POLISH-RUTHENIAN-HUNGARIAN BORDERLANDS: POSITION OF NORTHERN SLOVAKIAN COUNTIES IN NORTH-EASTERN POLITICS OF ÁRPÁD DYNASTY

In early and late Medieval Era, the most important factor determining history of Spiš was common border with both Poland (Lesser Poland) and Kievan Rus'. Thus, the earliest history of Spiš, Šariš and Zemplín can be presented in light of interests of beforementioned states.

First information about activity of Hungarian forces beyond Carpathia is connected with Stephen I of Hungary. Thietmar states, that Polish campaign against Kievan Rus' in 1018 was supported by 500 Hungarian troops. Most likely they joined the expedition by crossing the mountains through valley of Poprad river (so through Spiš), or through Šariš or Zemplín.

Second Hungarian ruler, who focused on the east, was Koloman I. In 1096-1099 he tried to expand his influence towards south-western Ruthenia. His efforts ended with lost battle of Peremyshl in 1099, fought against Volodar and Cumans. Hungarian soldiers crossed Carpathia in Dukla Pass or Lupkov Pass, then army's hinterlands had to be located in either Spiš, Šariš or Zemplín county.

It's known, that in times of Stephen II, in 1131, there existed an administrative region of military character - *marchia Rutenorum*. It's natural centre should be identified with Spiš (Gord II in Čingov or Drevník)

After Stephen II of Hungary's death in 1131, there was an outbreak of war for throne (1132-1134) during which pretender Boris relied on Subcarpathian Rus' with Zemplín, Spiš and Šariš (*marchia Rutenorum*), from where he tried to take over Hungarian throne. But Bela II, supported by Prince of Galich Volodymyrko Volodarovych, in battle of Sajó river in summer of 1132 defeated Boris' forces and his Polish ally, Boleslaw III. Since then until the end of XIII century Hungary can be considered as actual hegemon of Carpathian area.

In times of Bela II (1131-1141) and Géza II (1141-1162) we are able to notice activation in Ruthenian policy. Consequences of this Árpádian politics for history of both Spiš and whole Slovakia are still not satisfactorily explained. But, what is important, in connection to active eastern policy of Kingdom of Hungary, Spiš's importance, next to Zvolen's, was visually increased. It became one of the centres, from where Hungarian King began his campaigns. For military reasons infrastructure surrounding Spiš was improved. Another aspect of Géza II's policy was settling of Germans in this area, who at first served in Hungarian army as mercenaries, and later settled near "Great Road" from Esztergom to Ruthenia in Spiš county.

Another time of active Hungarian policy towards East occurred during reign of Bela III (1173–1196), who in 1188–1190 got involved in Galician matters and enthroned his son, Andrew, in Galich. What's interesting is that Hypatian Codex tells about imprisonment of Galician Prince in "some tower" in Hungary. It's most probably a castle in Spiš. Another notable sign of rising Spiš's importance is fact, that after Andrew's banishment from Galich, Bela III gave him government of Spiš.

In autumn of 1214 in Spiš castle, which was King's residence in north-eastern part of Kingdom, took place meeting between King of Hungary Andrew II and Prince of Sandomierz and Krakow, Leszek the White. Meeting, commonly known as "Spiš convention", was first historically documented meeting between leaders of these countries in Spiš region. This convention set relations between Poles, Hungarians and Ruthenians for some time and determined history of north-eastern territories of modern Slovakia. Andrew II's Galician campaigns, in number of 17 to 20, were extremely important for improving significance of north-eastern fringes of Hungary. It manifested itself in development of infrastructure in whole region. It's natural centre was in Spiš castle. Spiš became a permanent royal allotment, with Andrew II's son, Koloman (died 1241) as a Prince, who in 1219–1221 was Galician King. This period was signed by the beginning of building of new royal residence – Romanesque palace.

Forming of Spiš, as we know it from later times, was mostly influenced by Bela IV (1235–1270). Although Bela IV resigned from his father's eastern policy, Spiš did maintain its significance. Mongol threat pushed King of Hungary to reinforce north-eastern borders of his kingdom. This goal was to be accomplished by dynastical policy. Complex system of matrimonial connections between Hungarians and their northern neighbors was introduced by marriage between Koloman and Salomea. In 1239 another dynastical connection between Piasts and Árpáds was planned. It was marriage between Hungarian princess Kinga (Cunegunda) and Prince of Sandomierz – Boleslaw the Chaste. In the same time, Koloman's Spiš was strengthened, and all Subcarpathia along with it.

After Mongols left, Bela IV in his eastern policy supported his son-in-law, Rostislav Mikhalovych. Defeat in battle of Jaroslaw (1245) and Daniel's successful mission to Batu-Khan in 1245–1246 forced Bela IV to change his policy and seek alliance with Romanovychs. Year later, in Zvolen castle, took place meeting between Bela IV and Daniel Romanovych. The original goal of the meeting was to build a coalition in case of another Mongol invasion.

In return, Bela IV agreed to arrange marriage between his daughter Constance and Daniel's son, Lev. These events were the beginning of lasting connection between Ruthenian Princes and Hungarian Kings. New configurations of powers was sealed with Bela IV's meeting with Daniel Romanovych in Bratislava in 1250.

Q V I I I
D E B A C Y

RUŚ ŚREDNIWIECZNA W STOSUNKACH MIĘDZYNARODOWYCH

Debata naukowa z udziałem:

dr. hab. Dariusza Dąbrowskiego, prof. UKW (Uniwersytet Kazimierza Wielkiego)
dr. Myroslava Voloshchuka (Uniwersytet Wasyla Stefanyka)

Moderatorzy: **Łukasz Skowronek, Marcin Kumięga**

Moderator: Witam wszystkich gości na naszej debacie, która odbywa się w ramach Międzynarodowej Konferencji Naukowej Rus średniowieczna a sąsiedzi (IX – połowa XIII wieku). Tematem nieniejszej dyskusji są dzieje Rusi, rozpatrywane pod kątem polityki zagranicznej oraz związków dynastycznych. W debacie wezmą udział: prof. Dariusz Dąbrowski (Uniwersytet Kazimierza Wielkiego) oraz dr Myroslav Voloshchuk (Uniwersytet Wasyla Stefanyka).

Ruś średniowieczna utrzymywała rozległe kontakty polityczne, gospodarcze oraz kulturalne ze swoimi bliższymi oraz dalszymi sąsiadami. Na początku więc chciałbym zwrócić uwagę na charakterystykę konkretnych relacji tak politycznych, jak i dynastycznych. Pierwsze z moich pytań chciałbym skierować do wszystkich uczestników debaty. Pana Profesora Dariusza Dąbrowskiego chciałbym prosić o scharakteryzowanie głównych zasad polityki dynastycznej władców ruskich. Natomiast dr. Myroslava Voloshchuka proszę o przedstawienie stosunków rusko-węgierskich.

Odpowiedź dr. hab. Dariusza Dąbrowskiego: Aktywność Rurykowiczów na polu matrymonialnym nie różniła się zasadniczo od analogicznych działań innych dynastii europejskich, choć oczywiście miała swoje cechy specyficzne. Zawieranie przez członków rodu małżeństw miało podłoże polityczne. Przyczyniało się do powstawania aliansów albo też wzmacniało istniejące sojusze. Nie było tu miejsca na uwzględnianie uczuć, choć nie należy wątpić, że w wielu związkach powstałych w wyniku kalkulacji politycznych takie uczucie pojawiało się.

Teoretycznie, zawieranie małżeństw było ściśle określone normami prawnobyyczajowymi. W praktyce jednak decydowały względy polityczne. Znamy więc wiele sytuacji, kiedy to chcąc wzmocnić jakieś porozumienie, przekraczano normy prawne, na przykład wydając osoby niepełnoletnie (zob. sprawa Wierchusławy Anastazji, córki Wsiewołoda Wielkiego Gniazdo, w wieku 8 lat oddanej za liczącego sobie wówczas 16 lat Rościsława Rurykowicza), zawierając trzecie małżeństwo, co było z punktu widzenia dopuszczalne, ale niezbyt dobrze widziane przez Cerkiew lub wreszcie – wbrew pouczeniom greckiego pochodzenia duchownych – wiążąc się z łacinnikami.

Zwraca też uwagę niezwykle szeroki zasięg polityki koligacyjnej Rurykowiczów, szczególnie do mniej – więcej połowy XII wieku. Do tego czasu zaistniały małżeństwa członków/członkiń dynastii między innymi z reprezentantami/reprezentantkami domów panujących Cesarstwa Bizantyńskiego, Cesarstwa Rzymsko – Niemieckiego, Francji i różnych krajów skandynawskich oraz kaukaskich, nie wspominając o Polsce, Węgrzech czy Czechach. W późniejszym okresie przeważały zdecydowanie związki z dynastiami z krajów ościennych (szczególnie z Piastami, także z Arpadami). Liczne były koligacje z Połowcami oraz małżeństwa zawierane wewnątrz dynastii, co wiązało się w dużej mierze ze znacznym jej rozrodzeniem i utratą znaczenia przez poważną część Rurykowiczów.

Zjawiskiem mogącym budzić duże zdziwienie, zwłaszcza wśród laików, jest anonimowość znacznej części związków. Dotyczy to szczególnie żon książęcych. Często dowiadujemy się o ich istnieniu wyłącznie dzięki przesłankom pośrednim, mówiącym o tym, że dany dynasta posiadał dzieci.

Odpowiedź dr. Myroslava Voloshchuka: W stosunkach rusko-węgierskich w średniowieczu można wyróżnić kilka etapów:

1. IX–X wiek – pierwsze kontakty Rusi z Węgrami przypadają na okres wędrówki plemion węgierskich przez ziemie ruskie za Karpaty oraz w czasach powstawania państwa Arpadów. W tym czasie kontakty rusko – węgierskie były sporadyczne i aż do początku XI wieku nie nabrały stałego charakteru.

2. XI–XII wiek – był to okres przyjaznych i zazwyczaj sojusznicznych stosunków między Rurykowiczami a Arpadami, często wzmocnionych mariażami dynastycznymi. Trzeba podkreślić, że polityka zagraniczna Rusi w tym czasie traci jednolitość i każdy z dzielnych centrów, powstających w XI–XII wieku na terenach ruskich zaczyna prowadzić własną politykę. Z pośród dynastów ruskich najbardziej aktywne kontakty z Węgrami mieli władcy kijowscy i haliccy. Natomiast relacje czernihowskich i wołyńskich książąt z dworem Arpadów były sporadyczne. Co się tyczy północno ruskich władców to o ich relacjach z królestwem węgierskim w tym czasie prawie nic nie wiadomo.

3. XIII wiek – był to czas, kiedy królowie węgierscy aktywnie próbowali przejąć kontrolę nad ziemią halicką. Pretensje Węgrów do Halicza biorą swój początek od lat 80. XII wieku, a największego rozmachu nabrały w pierwszym trzydziestoleciu XIII wieku. Ostatecznie Węgrzy zrezygnowali z roszczeń dopiero w drugiej połowie lat 40. XIII wieku. Dążenia takie wywołały ostrą rywalizację między Arpadami, Rurykowiczami oraz Piastami o wpływy

na ziemi halickiej, co w końcu stało się jednym z powodów politycznego i gospodarczego upadku Halicza w drugiej połowie stulecia.

4. XIV wiek – nastąpiło stopniowe poszerzenie wpływów węgierskich na pograniczne ziemie ruskie oraz poszerzenie kontroli Andegawenów na całą ziemię halicką (połowa XIV wieku). W wyniku rywalizacji z królestwem polskim oraz Litwą i Tatarami o te tereny, Węgrom nie udało się utrzymać ziemi halickiej pod swoją kontrolą. Mimo tego ich pretensje do sąsiednich ziem ruskich poskutkowały pojawieniem się na terenie dzisiejszego ukraińskiego Podkarpacia licznych grup przesiedleńców węgierskich. Odbiło się to również na miejscowej toponimice. Na przykład, mało kto wie, że nazwa najwyższej góry w Karpatach ukraińskich, Howerły (Говерла) w języku węgierskim oznacza śnieżną twierdzę (Hóvár). Na Podkarpaciu rozpowszechniła się również węgierska nazwa kopalni soli – bánya.

Moderator: Następne pytanie chciałbym zaadresować do Pana Profesora Dariusza Dąbrowskiego. Dotyczy ono powiązań matrymonialnych dynastów ruskich. Jakże z małżeństw Rurykowiczów, w Pańskiej ocenie, było najbardziej nietypowe?

Odpowiedź dr. hab. Dariusza Dąbrowskiego: Pytanie to ma trochę „dziennikarski” charakter. W tym duchu też odpowiem. Za jeden z najbardziej niezwykłych związków uznaje małżeństwo nieznaną z imienia córki księcia grodzieńskiego Wsiewołodka Dawidowicza i wdowy po Włodzimierzu Dawidowiczu czernihowskim, poległym w 1151 roku, z chanem połowieckim – Baszkordem. Jest to jedyny znany mi przypadek zamążpójścia ruskiej księżnej za poganina, być może mający zresztą awanturniczą otoczkę.

Innym niezwykłym przypadkiem było małżeństwo nieznaną z imienia i filiacji wdowy po księciu czernihowskim Andrzeju, zawarte z młodszym bratem zabitego przez Mongołów władcy. Jak można zrozumieć z relacji Jana Plano Carpiniego, opierającą się księżnę przymuszono do skonsumowania nowego związku na oczach Batu Chana lub jego dworzan.

Egzotyczny, z punktu widzenia Rurykowiczów, był mariaż Romana Daniłowicza z Gertrudą Babenberg. Mimo młodego wieku (ur. ok. 1230 r.) książę ten był trzecim mężem Gertrudy (ur. ok. 1226–1228 r.), a ona jego drugą żoną. Ciekawe jest, jak małżonkowie porozumiewali się? W każdym razie, związek ten rozpadł się po mniej więcej roku. Gertruda zdążyła jednak zająć w ciąży i zapewne już po ostatecznym wyjeździe męża z Austrii urodziła córkę, Marię.

Moderator: Kolejne pytanie jest skierowane do dr. Myroslava Voloshchuka. Wiadomo że w 1189 roku Węgrzy zajęli Halicz. W tym samym roku w tytulaturze króla węgierskiego Beli III pojawiła się formuła „rex Galatiae”. Czy jej pojawienie wiąże się z zajęciem Halicza przez Węgrów, czy mogło ono być spowodowane czymś innym?

Odpowiedź dr. Myroslava Voloshchuka: Mimo że temu zagadnieniu poświęciłem już dwa artykuły, przyznać muszę, że kwestia jest bardzo trudna do rozwiązania. Ów tytuł, który prawidłowo brzmiał „Galatiae Rex”, niekoniecznie musiał być związany z węgierską

polityką wobec Halicza. Jeszcze Michał Hruszewski wyrażał wątpliwości co do tego, czy pojawienie się takiego tytułu u Beli III należy wiązać z „halicką polityką” Arpadów. Ciekawe, że wyprawa Beli do Halicza miała miejsce w tym samym czasie co Trzecia Krucjata do Ziemi Świętej, w której Węgrzy wspomagali cesarza Fryderyka I Rudobrodego (udział w wyprawie wzięło około 2 tysiące Węgrów). Sam Bela III w młodych latach był zakładnikiem przy dworze cesarza Bizancjum Manuela I Komnenosa. Są podstawy, by sądzić, że przebywał wówczas na terenie Anatolii, niewykluczone, że w prowincji Galatia. Był zaręczony wtedy z córką bazyleusa i nawet był postrzegany na dworze Manuela jako możliwy następca tronu cesarskiego. W związku z powyższym, nie wykluczam (jednocześnie chcę nagłosić, że nie mam też poważnych argumentów na potwierdzenie swego przypuszczenia), że pojawienie się w tytulaturze Beli III tytułu „Galatiae Rex” mogło być spowodowane udziałem jednostek węgierskich w Trzeciej Krucjacie i mogło oznaczać pretensje króla węgierskiego do Galatii w Azji Mniejszej. Tym bardziej, że Bela III był żonaty z córką władcy Antiochii (sąsiadującej z Galatią) – Renalda de Châtillona, Marią. Z kolei Renald był wasalem Manuela, dlatego nie wykluczam, że między nim, Belą III oraz Fryderykiem I istniała jakaś umowa o wspólnym działaniu pod czas wyprawy krzyżowej. Lecz wraz ze śmiercią Fryderyka Rudobrodego w 1190 roku wszystkie te potencjalne plany legły w gruzach. Ciekawe, że akurat w tym czasie, tj. w 1190 roku, Bela III przestaje tytułować się „Galatiae Rex”.

Moderator: Zanim przejdziemy do pytań z sali, chciałbym jeszcze jedno pytanie skierować do obu uczestników debaty. Mianowicie, w ostatnich latach XII wieku doszło do zawarcia sojuszu między Romanem, księciem halicko-włodzimierskim a Bizancjum. Przejawem tego sojuszu stała się pomoc wojskowa władcy ruskiego dla Bizancjum w walce przeciwko Połowcom oraz pobyt poselstwa ruskiego w Konstantynopolu w maju 1200 roku. Czy mogliby Panowie krótko scharakteryzować kwestię sojuszu halicko-bizantyjskiego? Doktora Myroslava Voloshchuka proszę o scharakteryzowanie wpływu tego sojuszu na stosunki władcy halicko-włodzimierskiego z królestwem węgierskim, natomiast profesora Dariusza Dąbrowskiego proszę o omówienie wpływu tego sojuszu na układ sił na Rusi.

Odpowiedź dr. Myroslava Voloshchuka: Bez wątplenia sojusz ten miał wpływ na stosunki Romana w Arpadami na przełomie XII i XIII wieku. Żona Romana, którą Latopis halicko - wolyński nazywa „æтровью” („æтровъ” – pokrewieństwo w trzecim pokoleniu) króla węgierskiego, musiała mieć jakieś powiązania rodzinne z dworem Arpadów, co miało pozytywnie wpłynąć na relacje Romana Mściśławowicza z Węgrami.

Odpowiedź dr. hab. Dariusza Dąbrowskiego: Nie sądzę, aby sojusz ten miał większe ogólnoruskie znaczenie, chociaż oczywiście każdy związek z Cesarstwem Bizantyńskim niósł mniejszy lub większy prestiż. To jednak Cesarstwo, znajdujące się wówczas w stanie daleko posuniętego rozkładu, odniosło konkretne korzyści polityczne. A Roman? Być może wynagrodzony został oddaniem mu za żonę kobiety wysokiego bizantyńskiego rodu. Ostatnio A.W. Majorow i L. Wojtowycz w sposób bardzo ciekawy starają się wykazać, że druga małżonka Romana pochodziła wprost z rodziny cesarskiej.

Moderator: W tym momencie przechodzimy do pytań z sali.

Konrad Lewek (UJ): Swoje pytanie chciałbym skierować do Pana Profesora Dariusza Dąbrowskiego. W dziewiętnastowiecznej historiografii rosyjskiej pojawiła się teza o odwiecznym konflikcie lasu ze stepem. Chciałbym się zapytać jak, zdaniem Pana, wyglądały relacje władców ruskich z ludami stepu?

Odpowiedź dr. hab. Dariusza Dąbrowskiego: Jak każdy stereotyp, pogląd o walce lasu ze stepem jest uproszczeniem i zubożeniem rzeczywistości. Stosunki Rusi z przedmongolskimi ludami stepowymi były bardzo złożone. Składały się nań wojny i sojusze, związki matrymonialne, wymiana gospodarcza, a nawet wzajemne wpływy kulturowe. Nie było więc w tych relacjach „czarnych” i „białych”. Nie było też nieprzekraczalnej bariery cywilizacyjnej.

Wymienię trzy przykłady potwierdzające moje słowa. Mścisław Mścisławowicz, mąż Połowczanki, córki chana Kotjana, podarował swemu zięciowi, Danielowi Romanowiczowi, wspaniałego rumaka o niewątpliwie połowieckim imieniu Aktaz. Służący temuż Danielowi Połowiec Aktai, przyniósł mu w 1242 roku wieść o nadciąganiu Mongołów. Na przelomie lat 40. i 50. XIII w. Romanowiczów w ich walkach z „leśnymi” ludami Jaćwingów i Litwinów wspierały oddziały połowieckie, a po jednej ze zwycięskich kampanii jaćwieskich (jeszcze z I poł. lat 40.) Wasylko Romanowicz przywiózł swemu starszemu bratu „sajgat”, czyli w terminologii ludów tureckich „lupy”.

Adrian Jusupović (UW): Moje pytanie adresowane jest do dr. Myroslava Voloshchuka. Czy w węgierskich dokumentach donacyjnych z XIII-XIV wieku spotykamy osoby z określeniem „Ruthenus”? Jeżeli tak to czy da się wyjaśnić ich pochodzenie i pokazać ich dalsze losy?

Odpowiedź dr. Myroslava Voloshchuka: Tak, takie osoby spotykamy w źródłach. Osoby, które przesiedlały się z ziem ruskich na tereny węgierskie posiadały rozmaity status społeczny. Przede wszystkim, byli osobiście wolni. Wśród nich spotykamy nawet iobagionów oraz ich dzieci (elita wojskowa). Te osoby często przechodziły na służbę królom węgierskim i zostawali urzędnikami administracji lokalnej (magister, pristaldus) lub centralnej. Niektóre z nich występują w źródłach jako „komes” czy „nobiles”, co świadczy o tym, że udało się im osiągnąć wysokie stanowisko na służbie węgierskiej.

Dr hab. Krzysztof Stopka: Pozwolę sobie zaznaczyć, że w związku z odpowiedzią Pana Doktora nasuwają się kolejne dwa pytania – jak owi przesiedleńcy określali siebie w dokumentach oraz jak ich określała miejscowa kancelaria?

Odpowiedź dr. Myroslava Voloshchuka: Problem identyfikacji wspomnianych osób jest dość trudny. Do dyspozycji historyków są tylko imiona, które zawierają w sobie prze-

drostki „Ruz”, „Rus”, „Ruth/Rut” i inne. Wyjaśnienie, z której ziemi czy z którego księstwa pochodzą ci ludzie jest niezwykle trudne. Charakterystyczne jest to, że Węgrzy wszystkich określali jako „Rusinów”, nie wyróżniając osobno Haliczan, Wołynian itp. Przydomek „Rusin” mógł przetrwać w rodzinie nawet przez kilka pokoleń. Typowym tutaj przykładem są wnuki Sudysława, Tomasz i Mikołaj (Thoma et Nicolaus), synowie węgierskiego Bana Filnija. Wspomniane wyżej osoby w źródłach węgierskich są często określane jako „similiter Oros”, tj. Rusini.

Dr hab. Dariusz Dąbrowski: Czy nie uważał Pan Doktor za potrzebne przeprowadzić badania prozopograficzne tej grupy osób? Chciałbym zwrócić uwagę na fakt, że w źródłach nieraz spotykamy informacje o osobach, które występowały z przydomkiem „Ruthenus”, ale w rzeczywistości nie pochodzili z ziem ruskich, lecz handlowali z Rusią. Znamy takie przykłady, nawet z XIII wieku z Torunia. Poza tym przypominam sobie pewne nadanie Małgorzaty Babenberg z 1249 roku, w którym występuje rycerz zakonu krzyżackiego „Henricus dictus Rvsch”, zaś w dokumencie z 1266 roku Henryk wójt Plauen określa się wprost jako: „dictus Ruthenus”.

Odpowiedź dr. Myroslava Voloshchuka: Nie badałem tego zagadnienia zbyt dokładnie. Tym nie mniej chcę zaznaczyć, że w źródłach nieraz spotykamy osoby, które mają nietypowe dla Rusi imiona, ale występują z przydomkiem „Ruthenus”. Na przykład: Henricus Ruthenus, Bededictus Ruthenus, Dominicus Ruthenus etc. O ile dobrze pamiętam, część z nich pochodziła właśnie z Rusi. To naprawdę bardzo ciekawe zagadnienie, które potrzebuje głębszych badań.

Dr hab. Martin Homza (UK): Na jakich terenach osiedlali się wspomniani przesiedleńcy?

Odpowiedź dr. Myroslava Voloshchuka: Przesiedleńcy z Rusi osiedlali się głównie w kilku rejonach: północno-wschodnich komitatach królestwa węgierskiego (Spisz, Szarisz, Zemplen, Ung, Ugoci, Maramarosz i inne.), na Bałkanach (Chorwacja, Bośnia), w Transylwanii, w zachodniej części Węgier (na przykład w komitacie Pożoń). Wydaje się, że takie rozmieszczenie pochodzącej z Rusi ludności było spowodowane czynnikiem językowym oraz polityką kolonizacyjną Arpadów w stosunku do przebywających na Węgrzech obcokrajowców. Oczywiście są wyjątki od tej reguły, lecz bardzo rzadko.

Moderator: podsumowanie debaty.

Stenogram debaty do druku przygotowali Marcin Kumięga i Łukasz Skowronek.

nformacja o autorach

1. **Bodnarchuk Maria** (Боднарчук Марія) – studentka, Wydział Historyczny (Історичний факультет), Lwowski Narodowy Uniwersytet imienia Iwana Franki (Львівський національний університет імені Івана Франка), Lwów, Ukraina.

2. **Dąbrowski Dariusz** – doktor habilitowany, profesor UKW, Zakład Nauk Pomocniczych Historii i Historii Historiografii, Wydział Humanistyczny, Uniwersytet Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz, Polska

3. **Dubchak Sergii** (Дубчак Сергій) – student, Instytut Historii i Politologii (Інститут історії і політології), Prykarpacki Narodowy Uniwersytet imienia Wasyla Stefanyka (Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника), Iwano-Frankiwnsk, Ukraina.

4. **Homza Martin** – doktor habilitowany, profesor, Zakład Historii Słowacji (Katedra slovenských dejín), Wydział Filozoficzny (Filozofická fakulta), Uniwersytet Komeńskiego (Univerzita Komenského), Bratislava, Słowacja.

5. **Jusupović Adrian** – magister historii; doktorant, Instytut Historyczny, Uniwersytet Warszawski, Warszawa, Polska. 11 maja 2011 roku na Uniwersytecie Warszawskim obronił rozprawę doktorską pt. Elity ziemi halickiej i włodzimierskiej w czasach Romanowiczów (1205–1269). Studium prozopograficzne.

6. **Kamińska Monika** – magister archeologii; studentka, Instytut Filologii Wschodniosłowiańskiej (kierunek „Kultura Rosji i Narodów Sąsiednich”), Uniwersytet Jagielloński, Kraków, Polska.

7. **Kozlovskyy Serhiy** (Козловський Сергій) – magister historii; doktorant Zakładu Historii Średniowiecza i Bizantologii (Кафедра історії середніх віків і візантиністики), Wydział Historyczny (Історичний факультет), Lwowski Narodowy Uniwersytet imienia Iwana Franki (Львівський національний університет імені Івана Франка), Lwów, Ukraina.

8. **Kurin Mariana** (Курин Марьяна) – studentka, Instytut Historii i Politologii (Інститут історії і політології), Prykarpacki Narodowy Uniwersytet imienia Wasyla Stefanyka (Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника), Iwano-Frankiwnsk, Ukraina.

9. **Lewek Konrad** – student, Instytut Archeologii, Uniwersytet Jagielloński, Kraków, Polska.

10. **Maksymenko Vitaliy** (Максименко Віталій) – Konsul Generalny Republiki Ukraińskiej w Krakowie (Ukraina).

11. **Mesiarkin Adam** – magister historii; doktorant, Zakład Historii Słowacji (Katedra slovenských dejín), Wydział Filozoficzny (Filozofická fakulta), Uniwersytet Komeńskiego (Univerzita Komenského), Bratysława, Słowacja.

12. **Orságová Zuzana** – magister historii; doktorantka, Zakład Historii Słowacji (Katedra slovenských dejín), Wydział Filozoficzny (Filozofická fakulta), Uniwersytet Komeńskiego (Univerzita Komenského), Bratysława, Słowacja.

13. **Papa Ivanna** (Папа Иванна) – magister historii; doktorantka, Zakład Archeologii i Nauk Pomocniczych Historii (Кафедра археології і спеціальних історичних наук), Wydział Historyczny (Історичний факультет), Lwowski Narodowy Uniwersytet imienia Iwana Franki (Львівський національний університет імені Івана Франка), Lwów, Ukraina.

14. **Pavliuk Andriy** (Павлюк Андрій) – student, Instytut Historii i Politologii (Інститут історії і політології), Przykarpacki Narodowy Uniwersytet imienia Wasyla Stefanyka (Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника), Iwano-Frankiwnsk, Ukraina.

15. **Polańska Ewelina Lilia** – magister historii; doktorantka, Instytut Historii Sztuki, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Lublin, Polska.

16. **Sroka Stanisław Andrzej** – doktor habilitowany, profesor UJ, dyrektor Instytutu Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, Polska.

17. **Stasińska Katarzyna** – studentka, Instytut Archeologii, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław, Polska.

18. **Szot Michał** – student, Instytut Historii, Uniwersytet Jagielloński; prezes Koła Naukowego Historyków Studentów UJ, Kraków, Polska.

19. **Tymar Iryna** (Тымар Ирина) – studentka, Instytut Historii i Politologii (Інститут історії і політології), Przykarpacki Narodowy Uniwersytet imienia Wasyla Stefanyka (Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника), Iwano-Frankiwnsk, Ukraina.

20. **Voloshchuk Myroslav** (Волощук Мирослав) – doktor historii, adiunkt, Zakład Historii Powszechnej (Кафедра всевітньої історії), Instytut Historii i Politologii (Інститут історії і політології), Przykarpacki Narodowy Uniwersytet imienia Wasyla Stefanyka (Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника), Iwano-Frankiwnsk, Ukraina.

21. **Voytovych Leontiy** (Войтович Леонтий) – doktor habilitowany, profesor, kierownik Zakładu Historii Średniowiecza i Bizantologii (Кафедра історії середніх віків і візантиністики), Wydział Historyczny (Історичний факультет), Lwowski Narodowy Uniwersytet imienia Iwana Franki (Львівський національний університет імені Івана Франка), Lwów, Ukraina.

22. **Wojnar Marek** – magister historii; student Instytutu Filologii Wschodniosłowiańskiej (kierunek „Kultura Rosji i Narodów Sąsiednich”), Uniwersytet Jagielloński, Kraków, Polska.

23. **Zhyvachivskiyi Andrii** – magister historii; student Studium Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, Polska.

24. **Zubashevskiy Nazariy** (Назарий Зубашевский) – magister historii, doktorant Zakładu Historii Średniowiecza i Bizantologii (Кафедра історії+ середніх віків і візантиністики), Wydział Historyczny (Історичний факультет), Lwowski Narodowy Uniwersytet imienia Iwana Franki (Львівський національний університет імені Івана Франка), Lwów, Ukraina. 29 marca 2011 roku w Instytucie Ukrainoznawstwa we Lwowie obronił rozprawę doktorską pt. Ранньодержавні інститути на Русі та у Скандинавії: порівняльний аналіз.

